ISSUE 1
2026

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
SAEN

SCIENCE AND EDUCATION NEWS

INTERNATIONAL SCIENTIFIC, METHODICAL AND POPULAR JOURNAL

01 Science news
02 Search and thinking
03 Research results
04 Educational innovations

Crossref ResearchGate Google Scholar doi
IOI WORLD of JOURNALS

91-582-59-10 www.saen.uz @saen_2024

“FAN VA TA’LIM YANGILIKLARI” xalqaro ilmiy-metodik jurnali

2026-yil, 1-son
Jurnal 2024-yildan chiqa boshlagan.

Toshkent – 2026

Muassis - “FAN VA INNOVATSIYA YANGILIKLARI” MCHJ
Jurnal hamkori – “PROFI UNIVERSITY”

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2024-yil 24-oktabr kuni № 454068-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Bosh muharrir:
Shoumarov G‘ayrat Bahromovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), akademik

Mas’ul kotib:
Umarov Bahrom Norboyevich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Jurnal 2024-yilda tashkil etilgan, 1 oyda bir marta o‘zbek, tojik, qozoq, qirg‘iz, qoraqalpoq, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.

Tahririyat manzili: 190110, Toshkent shahri Uchtepa tumani, Bog‘iston MFY, 14-mavze, 8-uy.
Telefon: +998 91 582 59 10
E-mail: saen_2024@mail.ru
Jurnal sayti: www.saen.uz
Telegram kanali: **https://t.me/saen_2024**

Maqolada keltirilgan fakt va ma’lumotlarning to‘g‘riligi uchun mualliflar mas’uldirlar.

“Fan va ta’lim yangiliklari” ilmiy-amaliy jurnali Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining qarori (25.08.2025 y., №374/5) bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

ISSN: 3093-8694

TAHRIR HAY’ATI:

01.00.00 – FIZIKA-MATEMATIKA FANLARI
Ayupov Shavkat Abdullayevich, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
A’zamov Abdulla, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
Zohidov Erkin A’zamovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

02.00.00 – KIMYO FANLARI
Normaxamatov Nodirali Soxobataliyevich, kimyo fanlar doktori, professor
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, kimyo fanlar doktori, akademik

03.00.00 – BIOLOGIYA FANLARI
Abdurahmonov Ibrohim Yo‘lchiyevich, biologiya fanlari doktori, akademik
Sulaymonov Botirjon Abdushukurovich, biologiya fanlari doktori, akademik

04.00.00 – GEOLOGIYA-MINERALOGIYA FANLARI
Fayziyev Abdulhaq Radjabovich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor
Husanov Sultonboy To‘xtayevich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor

05.00.00 – TEXNIKA FANLARI
Allayev Qahramon Rahimovich, texnika fanlari doktori, akademik
Majidov Inom Urishevich, texnika fanlari doktori, professor
Turobjonov Sadritdin Maxamatdinovich, texnika fanlari doktori, akademik
Shaumarov Said Sanatovich, texnika fanlari doktori, professor

06.00.00 – QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARI
Namozov Shodmon Ergashovich, qishloq xo‘jaligi fanlari doktori, akademik
Shoumarov Hikmat Bahromovich, qishloq xo‘jaligi fanlari nomzodi, professor

07.00.00 – TARIX FANLARI
Ziyo Azamat Hamid o‘g‘li, tarix fanlari doktori, akademik
Sagdullayev Anatoliy Sagdullayevich, tarix fanlari doktori, akademik
Yusupova Diloram Yunusovna, tarix fanlari doktori, akademik

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI
Abdurahmonov Qalandar Xodjayevich, iqtisod fanlari doktori, akademik
Musayev Behzod Anvarovich, iqtisod fanlari nomzodi
To‘xliyev Nurislom, iqtisod fanlari doktori, akademik
Yusupov Ahmadbek Tadjiyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
G‘ulomov Saidahror Saidahmedovich, iqtisod fanlari doktori, akademik

09.00.00 – FALSAFA FANLARI
Nazarov Qiyom Normirzayevich, falsafa fanlari doktori, professor
Saifnazarov Ismoil Saifnazarovich, falsafa fanlari doktori, professor

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI
Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor
Sirojiddinov Shuhrat Samariddinovich, filologiya fanlari doktori, akademik

11.00.00 – GEOGRAFIYA FANLARI
Nigmatov Asqar Nigmatullayevich, geografiya fanlari doktori, professor
Tojiyeva Zulxumor Nazarovna, geografiya fanlari doktori, professor

12.00.00 – YURIDIK FANLAR
Rustamboyev Mirzayusuf Hakimovich, yuridik fanlar doktori, professor
Saidov Akmal Xolmatovich, yuridik fanlar doktori, akademik
Qodirov Bobiromon Bekmurodovich, yuridik fanlar doktori, professor

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI
Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, akademik
Ibraimov Xolboy, pedagogika fanlari doktori, akademik
Musurmonova Oynisa, pedagogika fanlari doktori, professor

14.00.00 – TIBBIYOT FANLARI
Akilov Xabibulla Ataullayevich, tibbiyot fanlari doktori, professor
Nazirov Feruz Gafurovich, tibbiyot fanlari doktori, akademik

15.00.00 – FARMATSEVTIKA FANLARI
Abdullabekova Viloyat Nurillabekovna, farmatsevtika fanlari doktori, professor
Tulaganov Abduqodir Abdurahmonovich, farmatsevtika fanlari doktori, professor

16.00.00 – VETERINARIYA FANLARI
Daminov Asadullo Suvonovich, veterinariya fanlari doktori, professor
Jabborov Shuhrat Abdumajidovich, veterinariya fanlari doktori, professor
G‘afurov Aktam G‘afurovich, veterinariya fanlari doktori, professor

17.00.00 – SAN’ATSHUNOSLIK FANLARI
Ahmedova Nigora Rahimovna, sanatshunoslik fanlari doktori, professor
Hakimov Akbar Abdullayevich, san’atshunoslik fanlari doktori, akademik

18.00.00 – ARXITEKTURA
Nozilov Dodo Avazovich, arxitektura fanlari doktori, professor
Uralov Axtam Sindarovich, arxitektura fanlari doktori, professor

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI
Abdusamatov Hasanboy Usmonjon o‘g‘li, psixologiya fanlari doktori, professor
Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor
Karimova Vasila Mamanosirovna, psixologiya fanlari doktori, professor
Qodirov Umarali Do‘stqobilovich, psixologiya fanlari doktori, professor
Halimova Mashraboy Vohidovna, psixologiya fanlari doktori, professor
Lazar Drajeta, psixologiya fanlari doktori, professor, Belgrad, Serbiya
Karpinskiy Konstantin Viktorovich, psixologiya fanlari doktori, professor, Grodno, Belarussiya

22.00.00 – SOTSIOLOGIYA FANLARI
Bekmurodov Mansur Bobomurodovich, sotsiologiya fanlari doktori, professor
Toshmuhamedova Dilorom Gafurdjanovna, sotsiologiya fanlari doktori

23.00.00 – SIYOSIY FANLAR
Fayzullayev Alisher Omonullayevich, siyosiy fanlar doktori, professor
Hasanov Otabek Abdurashidovich, siyosiy fanlar doktori
Paxrutdinov Shukritdin Ilyasovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Quronboyev Qahramon Qo‘chqorovich, siyosiy fanlar doktori, professor

24.00.00 – ISLOMSHUNOSLIK FANLARI
Ibrohimov Ne’matulla, filologiya fanlari doktori, akademik
Islomov Zohidjon Mahmudovich, filologiya fanlari doktori, professor

MUNDARIJA

Shoumarov G‘.B. Destruksiya shakllanishi profilaktikasida oilaning ahamiyati……. 8
Баратов Ш.Р. Научно-методологические основы создания модели психологической службы в Узбекистане…….. 15
Назаров А.П., Одинаев Х. Методика обучения отображению текста в трехмерной графике…….. 24
Umarov B.M. O‘smir yigitlarni oilaviy hayotga tayyorlashda oila, maktab va mahalla hamkorligining ijtimoiy-psixologik masalalari…….. 32
Омонов Б.А. Политическая модернизация, их кризисы и тенденции развития: исламский фактор в Центральной и Юго-Восточной Азии……. 39
Qodirov U.D. Shaxs deformatsiyalanishuvi ijtimoiy-psixologik muammo sifatida……. 45
Alkarov E.M. Umumiy o‘rta ta’lim maktablari direktorlarining kasbiy kompetentligini raqamli texnologiyalar vositasida rivojlantirish (xorijiy va milliy tajribalar qiyosiy tahlili)……. 51
Toxirova F.O. Sun’iy intellekt yordamida talabalarning klinik qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish metodikasi…… 57
Mirzayeva S.R. Ruhiy barqarorlik – zamonaviy oila imiji asosi sifatida…… 64
Нишанов С. Эволюция лжи в онтогенезе: от детской фантазии к социально обусловленной дезинформации…….. 71
Abdumannotov A. Talaba-yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini rivojlantirish omillari..... 78
Omonova M.D. O‘qituvchining asosiy vazifalari va uning shaxsiga qo‘yiladigan talablar…… 84
Almardanova S.B. Oliy ta’lim muassasasi pedagoglari kasbiy shakllanishining psixologik muammo sifatida o‘rganilishi…….. 90
Mutalipova M.J. Xorij tajribasida differensial ta’limning mazmun-mohiyati……. 97
Шарипова Х.Д. Формирование любви к Родине у студентов педагогических направлений 103
Гилиштаганова О.М. Развитие компетенций учителя в условиях современного цифрового образования: теоретические и практические подходы……. 110
Erkinov M.M. Nizoli xulq-atvor tushunchasining pedagogik va psixologik asoslari…… 116
Normirzayev Y.R. Oilada farzand xulq-atvoridagi salbiy holatlar psixodiagnostikasi…….. 123
Salohiddinova G‘.B. Oilada o‘smir yoshlar ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda mahalla institutining jamiyatdagi roli…… 129
Turg‘unpulatova M.Sh. 1985-1991-yillarda O‘zbekiston aholisining iste’mol savatchasi……... 135
Oripova M.Sh. Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish……... 142
Nigmatullayeva M.I. Sun’iy intellekt asosida ta’lim samaradorligini oshirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari…….. 148
Berdaliyeva S.D. Yusuf Xos Hojib axloqiy qarashlari shakllanishining tarixiy-ijtimoiy omillari……... 156
Abdulazizov O.E. Globallashuv sharoitida yoshlar ijtimoiy motivlari transformatsiyasi: kommunikativ, kognitiv va tarbiyaviy omillarning psixologik tahlili…….. 162
Erkayeva Y.B. Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilari kreativ kompetensiyasini rivojlantirishda media ta’limning pedagogik imkoniyatlari……... 169

Do‘stqobilova S. Yangi O‘zbekistonda barkamol avlodni tarbiyalashning pedagogik-psixologik jihatlari……. 176
Xalimova F.H. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijodiy tasavvurni rivojlantirishning ayrim jihatlari……. 182
Mirzayeva D.R. Oiladagi zo‘ravonliklar psixoprofilaktikasining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari…… 188

UDK 316.356.2:316.624

Shoumarov G‘ayrat Bahromovich,
psixologiya fanlari doktori, O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi haqiqiy a'zosi, akademik

DESTRUKSIYA SHAKLLANISHI PROFILAKTIKASIDA OILANING AHAMIYATI

Annotasiya. Mazkur maqolada yoshlarning ongi va xulq-atvoriga salbiy ta'sir ko‘rsatuvchi destruktiv omillar, ularning psixologik va ijtimoiy oqibatlari hamda ushbu jarayonda oilaning muhofazalovchi institusional roli tahlil qilingan. Oilaning tarbiyaviy, emosional va qadriyatli yo‘naltiruvchi funksiyalari yoshlarda psixologik immunitetni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi ilmiy manbalar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: yoshlar, destruktiv ta'sir, oila, psixologik immunitet, tarbiya, ijtimoiylashuv.

ЗНАЧЕНИЕ СЕМЬИ В ПРОФИЛАКТИКЕ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕСТРУКЦИИ

Аннотация. В данной статье проанализированы деструктивные факторы, оказывающие негативное влияние на сознание и поведение молодёжи, их психологические и социальные последствия, а также защитная институциональная роль семьи в данном процессе. На основе научных источников показано, что воспитательные, эмоциональные и ценностно-ориентирующие функции семьи имеют решающее значение в формировании психологического иммунитета у молодёжи.

Ключевые слова: молодёжь, деструктивное воздействие, семья, психологический иммунитет, воспитание, социализация.

THE ROLE OF THE FAMILY IN PREVENTING THE FORMATION OF DESTRUCTIVE BEHAVIOR

Abstract. This article analyzes destructive factors that negatively affect the consciousness and behavior of young people, their psychological and social consequences, as well as the protective institutional role of the family in this process. Based on scientific sources, it is demonstrated that the educational, emotional, and value-orienting functions of the family play a decisive role in shaping psychological immunity among young people.

Keywords: youth, destructive influence, family, psychological immunity, upbringing, socialization.

Globallashuv, axborot oqimining keskin ortishi va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi sharoitida yoshlar turli xil destruktiv g‘oyalar, salbiy axborotlar va xulqiy ta'sirlar ta'siriga tushib qolish xavfiga duch kelmoqda. Bunday holatlar yoshlarning ma'naviy-axloqiy rivoji, psixologik barqarorligi va ijtimoiy moslashuviga salbiy ta'sir ko‘rsatadi. Shu nuqtai nazardan, yoshlarni destruktiv ta'sirlardan himoyalashda oila institutining rolini ilmiy jihatdan o‘rganish dolzarb hisoblanadi.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda, ko‘pchilik jinoyatlar yoshlar tomonidan destruktiv guruhlar tarkibida sodir qilinadi. Shaxs guruh tarkibida bo‘lganda jazolanishdan qo‘rqish hissi kamayadi, vaziyatni va o‘zini o‘zi tanqidiy baholash susayadi, tajovuzkorlik va rahmsizlik kuchayadi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, jinoyat olamidagi “ko‘tarilish” dastavval yomon o‘qish va maktabdan bezish, ta'lim muassasasiga nisbatan dushmanona munosabatdan boshlanadi. Undan so‘ng oilaviy muammolar va nopedagogik tarbiya usullar negizida oiladan chetlashish ko‘zga tashlanadi. Keyingi qadam jinoyatchi guruh tarkibiga qo‘shilish va jinoyat sodir qilish bilan ifodalanadi. Bu yo‘lni bosib o‘tishga taxminan ikki yil ketadi. Ma'lumotlarga ko‘ra, 60% ashaddiy jinoyatchilar o‘z professional faoliyatlarini 16 yoshdan boshlaganlar [3].

Psixologiya va ijtimoiy fanlarda destruktiv ta'sirlar deb shaxs rivojiga salbiy ta'sir etuvchi, uning qadriyatlar tizimini buzuvchi va deviant xulqni shakllantiruvchi omillar tushuniladi. Ularga radikal va ekstremistik g‘oyalar, zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi axborotlar, virtual muhitdagi manipulyativ ta'sirlar, nosog‘lom ijtimoiy guruhlar ta'siri, giyohvandlik kiradi. Yoshlarning psixologik jihatdan hali to‘liq shakllanmaganligi ularni bunday ta'sirlarga nisbatan zaif qiladi.

Giyohvandlik inson destruktiv xulqi ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, odamzod paydo bo‘lgandan beri yoshlar giyohvand moddalardan bugunchalik talofat ko‘rmagan edi. Sababi giyohvand moddalarni aksariyati sun'iy, ekologik toza emasligi, iste'molchini narkotik qabul qilishni boshlashi bilan qaramlikka mahkum etishi va hayotini nihoyatda qisqartirishidir.

Hozirgi yosh avlodning aksariyat qismi katta avlod ko‘rgan qiyinchilik, yo‘qchilikni deyarli ko‘rmagan, mehnatda toblanmagan, katta avlodga anchagina

tanqidiy ko‘z bilan qaraydigan, shu bois ham ularning hayotiy maslahatlariga amal qilmaydigan yoshlardan iborat.

Ko‘p yoshlar o‘z hayotining juda tez, qisqa davrda “ochil dasturxon” tarzida shakllanganligini ko‘rishni istaydi, ammo bunday chiroyli hayot kechirish uchun ma'lum yillar sabr-chidam bilan o‘qish, mehnat qilish, hayot va taqdir sinovlariga bardosh berish kerakligini e'tirof etishni xush ko‘rmaydilar.

Tez boyib ketish yo‘li sifatida giyohvand moddalarni transportirovka qilishni, tarqatishni ma'qul deb biladilar, ammo ushbu faoliyati oqibati nima bilan yakunlanishi va o‘zlari zaharlayotgan iste'molchilar hayoti 10 barobar qisqarishini xayollariga ham keltirmaydilar. Arzimas pul evaziga o‘z istiqboli va o‘zgalar hayoti qanday o‘tishi va tugashi haqida o‘ylamaydilar.

Bu – yoshlar va ularning bo‘sh vaqtini nazorat qilmaydigan, fikr-xayolini kuzatib bormaydigan, farzandlarini faqat pul bilan ta'minlashni asosiy vazifasi deb hisoblaydigan ota-onalarning qo‘pol xatosidir.

Turli ijtimoiy guruhlarni, yuzlab ularning vakillarini o‘rganib, ijtimoiy psixologlar ma'lum bir xulosaga kelganlar. Muayyan ta'sirlarga berilishga moyil kishilarda umumiy ijtimoiy va xarakterologik xususiyatlar mavjud bo‘lib, ular sirasiga ko‘proq isteroidlar, paranoyyal kayfiyatdagi, ruhan ojiz, tobe tipdagi shaxslar, vasiylar tarbiyasida bo‘lgan kishilar, noto‘liq va asosial oilalar vakillari, imkoniyati cheklangan, kuchli ruhiy siqilishni boshdan kechirgan shaxslar, rivojlangan eydetik idrok egalari (ularda o‘ngdagi gallyusinasiya hodisasi ro‘y berib turadi), turli destruktiv oqim vakillari va terrorchilarning bolalari, nabiralari, qarindosh-urug‘lari kiradi.

Barchamiz hozirgi vaqtda o‘tish davridamiz, ya'ni sobiq Ittifoq tizimidagi sosialistik jamiyatni tark etib, xususiy mulkdorlarga tayangan yangi O‘zbekiston, davlat, jamiyat qurayapmiz. Eskini deyarli tamoman tark etib, yangisiga yetib borish yo‘lidamiz. Unga yetish uchun hali ma'lum vaqt zarur.

Yer kurrasida kapitalistik tizimning o‘zi tarixan eng yuqori cho‘qqiga chiqib, endi yangisini qurishga tushdi. Biz esa ba'zan yangi jamiyat qurish asnosida turli qiyinchiliklarga duch kelyapmiz. Bu o‘tish davrida barcha davlatlar boshidan kechiradigan tabiiy holdir. Biz ham bundan istisno emasmiz.

O‘tish davrida barcha davlatlar, jamiyatlar iqtisodiy, g‘oyaviy, huquqiy, ma'naviy, ijtimoiy muammolarni boshidan kechirishi ham tarixan tabiiy holdir.

Yuqoridagi ob'ektiv tarixiy jarayon yoshlar xulqi, hayot tarzi, hayotiy qadriyatlariga ham ta'sir etishi muqarrardir. Ammo bunday vaziyatda ilm ahli, ziyolilar xalqqa, uning ertangi kunini belgilaydigan yoshlarga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatishi, ularni turli tarzdagi talofatlardan saqlab qolishga harakat qilishi shart. Hozirgi kunda yoshlar orasida giyohvandlik, suisid, diniy ekstremizm, jinoyatchilik, zo‘ravonlik kabi destruktiv holatlar uchrayotganligi afsuski, achinarlidir.

Birgina suisidning o‘zidan 2,500 ga yaqin shaxs har yili olamdan o‘tadi va ulardan 50% dan ortig‘i 18-35 yoshlilardir. O‘z joniga qasd qilganlar orasida voyaga yetmaganlar, ya'ni 18 yoshga to‘lmaganlar esa 17-18% ni tashkil qiladi.

Dunyo bo‘yicha suisid asosida olamdan o‘tayotganlarning jins nisbati 3:1 ni ifodalab, ya'ni 3 nafar erkakka 1 nafar ayol to‘g‘ri kelsa, O‘zbekistonda 2:1, ba'zi viloyatlarda 1:1, ayrimlarida esa 1:2 ni tashkil etadi. Ya'ni, ayollar o‘limi ko‘proq bo‘lib, dunyo bo‘yicha voyaga yetmagan bolalar orasida ham aholi soniga nisbatan olib qaralganda, O‘zbekistonda statistik raqamlar koeffisienti yuqoriligini namoyon etadi.

Buning asosida nima yotadi?

Avvalo, muloqot madaniyatimizning takomiltalabligi muammo sabablaridan biridir. Jamiyatda, ayniqsa oilada jismoniy, jinsiy, psixologik, iqtisodiy zo‘ravonlik ko‘plab uchrayotgani ham muammo yetarli darajada ifoda etilayotganligini ko‘rsatadi.

Aholining psixologik savodsizligi, er-xotin, ota-ona va bolalar o‘rtasidagi tushunmovchiliklar, to‘g‘ri muloqot qilishni bilmaslik ham dolzarb masalalardan hisoblanadi. Bunga esa mas'ullar, psixologlar, ota-onalar aybdor, deyish mumkin. Aholining psixologik savodxonligini yuksaltirish, oilaviy hayotga yoshlarni tayyorlash borasida yetarli darajada ish olib borilmayapti. Natijada yoshlarning ma'lum qismi hayot sinovlariga bardosh bera olmay, hatto o‘z joniga qasd qilish darajasiga borishyapti.

Fikrimizcha, muammolarning yechimlari quyidagilardan iborat:

1. Maktab yuqori sinf o‘quvchilari uchun “Psixologiya” predmetini kiritish zarur. Psixologiya darsligi o‘quvchi o‘zida sodir bo‘layotgan psixologik jarayonlar haqidagi bilimlarni (aql, idrok, xotira, tafakkur, xayol, xarakter, qobiliyat, iroda, temperament va boshqa mavzular bo‘yicha) mustahkamlashiga, uning psixologik savodini mukammallashtirishiga xizmat qilishi kerak. O‘quvchilar stressdan chiqish zarur bo‘lganda psixologga murojaat qilishga o‘rganishlari lozim.
2. 10-11-sinf o‘quvchilari uchun “Oila psixologiyasi” fanini o‘qitishni yana tiklash kerak.

Unda ayniqsa, muloqot psixologiyasi, muloqot madaniyati, stressdan chiqish yo‘llari, oiladagi nizolarning kelib chiqish omil, sabablari va ularga konstruktiv yo‘nalish berishga o‘rgatish bo‘yicha mavzular bo‘lishi lozim.

3. Ota-onalar universitetida ota-onalar uchun psixologning tegishli maslahatlarini berish maqsadga muvofiq.
4. Aholiga psixologik yordam berish keng ko‘lamda yo‘lga qo‘yilishi kerak.
5. Maxsus filmlar vositasida giyohvandlarning xumor vaziyatidagi holatlarini ko‘rsatish, giyohvand organizmining shiddat bilan yemirila boshlashi va tez fursatda, yoshlik davrida olamdan o‘tib ketishini o‘quvchilarga tushuntirish va ularda giyohvand moddalarga nisbatan salbiy ustanovkani shakllantirish lozim.
6. Giyohvandlik, diniy ekstremizm, jinoyatchilik hamda suisidga qarshi kurashda yoshlarni qo‘rqitish, erkin faoliyatini cheklash yo‘llari bilan emas, balki ularda mavjud muammoga nisbatan ongli, adekvat munosabatni shakllantirish, bunda psixologiya va pedagogika fanining ta'sirchan usul va metodlaridan, tegishli mutaxassislar salohiyatidan yetarli, samarali foydalanish kerak.

Jinoyatchining qamoqdagi hayotini yoshlarga koʻrsatish ham psixologik jihatdan maktab oʻquvchilariga kuchli ta'sir qiladi. Biz bolalarni yoshligidan destruktiv ta'sirlardan himoyalashga emas, balki ularda buzgʻunchi ta'sirlarga nisbatan salbiy munosabat va salbiy psixologik ustanovkalarni shakllantirishga koʻproq e'tibor qaratishimiz kerak.

Yoshlarni destruktiv ta'sirlardan saqlashning eng kuchli vositalariga ta'lim-tarbiya, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar (maxsus ishlangan kinofilmlar, taniqli shaxslar (olimlar, davlat rahbarlari, sportchilar, sarkardalar, rassom, kompozitor, xonanda, aktyor va boshqalar) hayotidan olingan jonli hujjatli misollar, motivasiya va boshqalarni koʻrsatish mumkin.

Oila — shaxs ijtimoiylashuvining birinchi va eng muhim muhiti hisoblanadi. Ilmiy tadqiqotlarga koʻra, oila quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

- Emosional qoʻllab-quvvatlash — bolada xavfsizlik va ishonch hissini shakllantiradi;
- Qadriyatlar translyasiyasi — milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdiradi;
- Nazorat va yoʻnaltirish — salbiy muhit va ta'sirlardan muhofaza qiladi;
- Kommunikativ rivojlanish — muloqot madaniyati va empatiyani shakllantiradi.

Mazkur omillar yoshlarda destruktiv ta'sirlarga qarshi psixologik immunitetni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Oilada sogʻlom psixologik muhit mavjud boʻlgan hollarda yoshlarda tanqidiy fikrlash rivojlanadi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati shakllanadi, axborotni saralash koʻnikmalari paydo boʻladi, salbiy ta'sirlarga nisbatan barqarorlik ortadi. Ota-onalarning farzandlar bilan ochiq muloqoti, ularning qiziqish va muammolariga befarq boʻlmasligi destruktiv gʻoyalarning oldini olishda muhim preventiv omil hisoblanadi.

Destruksiyaga qarshi kurashishda eng avvalo, destruktiv xatti-harakatlarning yuzaga kelishiga sabab boʻladigan omil va shart-sharoitlar bartaraf qilinishi kerak. Bunda oʻzini oʻzi boshqarish va huquqni muhofaza qilish organlari, voyaga yetmaganlar bilan ishlash komissiyalari, ijtimoiy reabilitasiya markazlari, bandlik xizmatlari, davlat va jamoat tashkilotlari, ta'lim muassasalari faoliyatining muvofiqlashtirib olib borilishi, oila institutining ham bu tadbirlardan chetda qolmasligi muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, barcha sub'ektlar faoliyatining umumiy holda muvofiqlashtirilishi, natijalarning tegishli tarzda amaliyotga joriy etilishi yoshlardagi aksilijtimoiy yoʻl-yoʻriqlarga, destruktiv faoliyatga moyillikni anglab, ularni toʻgʻri oʻzanga yoʻnaltirishga yordam beradi.

Yoshlarning ekstremistik faoliyatga jalb qilinishining oldini olishda oila, mahalla, jamoatchilik, ta'lim muassasalarining ahamiyati benihoya kattaligini hisobga olib, bu borada olib borilayotgan ishlar samaradorligini yanada kuchaytirish, bu sohaga aloqador mutasaddi xodimlar mas'uliyatini oshirish hozirgi kundagi dolzarb vazifalardandir. Chunki mazkur vazifalar e'tibordan chetda qolsa,

yoshlarning turli yot, destruktiv g‘oyalar, mafkuraviy tahdidlar ta'siriga tushishi va davlat organlarini dushman sifatida idrok etishi ehtimoli kuchayadi.

Odatda radikal (destruktiv va terrorchilik) tashkilotlarga mavjud ijtimoiy tuzilmalarga nisbatan muayyan qiyinchiliklarni boshdan kechirgan shaxslar, noto‘liq oilalarning farzandlari, vaqtincha ishsiz yoki umuman ishga joylasha olmagan yoxud kriminal xatti-harakatlarni amalga oshirishga moyil kishilarning qarindosh-urug‘lari, yaqin tanishlari, bolalari a'zo bo‘ladilar. Shu bilan birga destruktiv tashkilotlar a'zolarini noto‘liq oila vakillari, u yoki bu sabablarga ko‘ra amaldagi ijtimoiy tuzilmalar doirasida muayyan qiyinchiliklarga duch kelgan, ishsiz, ishini yo‘qotgan yoki umuman ishlamagan kishilar tashkil qiladi. Bunday vaziyatlarga tushib qolganlarda kuzatiladigan begonalashish, yolg‘izlik hissi shaxsni uning o‘zi singari asosial guruhlar a'zolari bilan birlashishga undaydi. Shunday qilib, destruktiv guruhlar a'zolari uchun umumiy bo‘lgan jihat - o‘z-o‘zini namoyon qilish bilan bog‘liq muammolarga ega kishilar guruhida bo‘lish ehtiyojidir.

Ushbu mavzuni tadqiq etishning ahamiyati butun dunyoda yoshlar orasida destruktiv xulqning o‘sib borayotganligida namoyon bo‘ladi. Yoshlar orasida turli xulq og‘ishlari, har xil destruktiv g‘oyalar ta'siriga tushishning yangidan yangi ko‘rinishlari paydo bo‘lmoqda. Yoshlarning diniy-radikal oqimlar, terroristik guruhlar tarkibiga kirishlari, jamiyat uchun xavf tug‘diradigan xatti-harakatlarning amalga oshirilishiga olib keladi. Ijobiy ijtimoiy qadriyatlar, oilaga, umume'tirof etilgan qonun va qoidalarga hurmat hissida tarbiyalangan yoshlarda bunday jihatlar kuzatilmagan holda, ijtimoiy mavqeini har qanday yo‘l bilan bo‘lsa-da mustahkamlash, o‘z egosentrik, manfaatlarini, xudbin maqsadlarini qondirish ustuvor ahamiyat kasb etgan yoshlar shaxs deformasiyalashuvini har tomonlama namoyon qiladilar.

Xulosa qilib aytganda, yoshlarni destruktiv ta'sirlardan himoyalashda oila jamiyatning eng muhim muhofazalovchi instituti hisoblanadi. Oiladagi sog‘lom muhit, to‘g‘ri tarbiya va psixologik qo‘llab-quvvatlash yoshlarning ma'naviy barkamolligi va ijtimoiy barqarorligini ta'minlaydi. Shu bois ta'lim muassasalari, psixologik xizmatlar va jamoatchilik bilan hamkorlikda oilaviy tarbiyani kuchaytirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017.

2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, в которые играют в игры (Психология человеческих взаимоотношений). – М.: “ЭКСМО”, 2018

3. Смирнова С.В.Социально-психологическая профилактика молодёжной криминальной агрессивности. автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. Москва, 2007.

4. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: АСТ Москва, 2009.

5. Шейнов В.П. Скрытое управление человеком. – М.: “АСТ-пресс”, 2002.

6. Qodirov U., Hamidova S. Destruktiv g‘oyalar va guruhlarning yoshlarga ta'siri ijtimoiy-psixologik muammo sifatida. “Zamonaviy ta'lim” jurnali, 2020 yil, 11-son, 11-19-betlar.

UDK 159.98:316.6

Баратов Шариф Рамазанович,
доктор психологических наук, профессор

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ МОДЕЛИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. Данная статья направлена на исследование конкретных научных и практических аспектов организации психологической службы в Узбекистане на теоретической и эмпирической основе. Создание благоприятных условий для формирования научно-теоретически обоснованных факторов психологической защиты (нормативная эмоциональная активность, успешное отношение, успешный индивидуальный стиль) в деятельности отдельных лиц доказано на основе эмпирических данных о том, что психологическая служба сегодня характерна для устоявшихся образовательных и трудовых учреждений.

Ключевые слова: психологическая служба, научно-практическая деятельность, социальная психология.

O‘ZBEKISTONDA PSIXOLOGIK XIZMAT MODELINI YARATISHNING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola O‘zbekistonda psixologik xizmatni tashkil etishning aniq ilmiy va amaliy jihatlarini nazariy hamda empirik asosda tadqiq etishga qaratilgan. Psixologik xizmatning bugungi kunda barqaror ta’lim va mehnat muassasalari faoliyatiga xos ekanligiga doir empirik ma’lumotlar asosida shaxs faoliyatida psixologik himoyaning ilmiy-nazariy jihatdan asoslangan omillarini (emotsional faollikning normativ darajasi, muvaffaqiyatga yo‘naltirilgan munosabat, muvaffaqiyatli individual uslub) shakllantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish zarurligi isbotlangan.

Kalit so‘zlar: psixologik xizmat, ilmiy-amaliy faoliyat, ijtimoiy psixologiya.

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING A MODEL OF PSYCHOLOGICAL SERVICES IN UZBEKISTAN

Abstract. This article is aimed at researching specific scientific and practical aspects of the organization of psychological services in Uzbekistan on a theoretical and empirical basis. The creation of favorable conditions for the formation of scientifically and theoretically grounded factors of psychological protection (normative emotional activity, successful attitude, successful individual style) in the activities of individuals has been proven based on empirical evidence that psychological service today is characteristic of established educational and labor institutions.

Keywords: psychological service, scientific and practical activity, social psycholog

Социальная ценность моделей психологической службы зависит от степени адекватности и полноты их соответствия основным требованиям, предъявляемым самой жизнью на данном этапе общественного развития. Настоятельная необходимость организации такой службы обусловлена как возрастанием роли человеческого фактора, так и развитием самой психологической науки, которая все более активно включается в решение практических задач, возникающих в различных сферах общественной практики.

Важные вопросы, требующие для своего решения психологической компетенции, следовательно, обращения к психологической службе, возникают в рамках экономической инфраструктуры в энергетике на транспорте, в области связи, сельского хозяйства, управления, бытового обслуживания и т.д

Видное место психологическая служба должна также занять в сфере здравоохранения, культуры, спорта в открывающихся Центрах восстановления здоровья и работоспособности, а также, других областях общественной практики[11]. Эффективное решение важных задач, постоянно возникающих в каждой из указанных и других сферах жизни общества, с необходимостью требует не только прогрессивного развития и совершенствования всей системы государственных, общественных и экономических отношений, но и активного использования многоплановой психологической службы. Чем шире и активнее будут применяться психологические знания и достижения психологии для решения практических целей и задач общества, тем больше это будет способствовать социально-экономическому развитию.

Необходимость психологической службы обусловлена запросами общества, заинтересованного во всестороннем развитии каждого человека, в оптимизации и повышений эффективности деятельности коллективов и отдельных личностей.

Особенно значимыми являются результаты многолетних исследований, проведенных под руководством И.В.Дубровиной (Москва) и Х.Й. Лейметса, Ю. Л. Сыэрда (Таллин) по психологической службе в общеобразовательных школах[2]. Опыт внедрения психологической службы на промышленных предприятиях (Ю.М.Забродин, В. В.Козлов, В.В Новыков Е. В. Шорохова Л.Чупров И.Н. Карицкий, С.Б.Малых и др.) занимает особое место в странах СНГ[11].

Специфика психодиагностики в школьной психологической службе заключается и в том, что мы не можем ее принять в традиционном понимании как «дисциплину о методах классификации и ранжировании людей по психологическим и психофизиологическим признакам» [13-с.23]. И не можем согласиться с утверждением, что «используется ли диагностика в теоретическом или практическом исследовании, цель ее заключается в том, чтобы дать материал для психологического заключения о группе лиц или отдельном лице, показав, чем это лицо отличается от других или чем эта группа отличается от других групп той же совокупности. И там и тут предполагается сравнение» [13-с.19].

Главное назначение диагностики в школьной психологической службе – не сравнение детей друг с другом (хотя это тоже очень важно), а глубокое проникновение во внутренний мир конкретного ребенка. Перед практическим психологом стоит задача изучения того, как конкретный ребенок познает и воспринимает сложный мир знаний, социальных отношений, других людей и самого себя, как формируется целостная система представлений и отношений конкретного школьника, как происходит становление его индивидуальности.

Поэтому измерение той или иной психической функции или выявление личностной характеристики вне контекста целостного развития ребенка не имеет смысла для школьного психолога.

В диагностике необходимо умение выделить психологическую проблему, правильно задать вопрос, получить нужную информацию от учителей, родителей, учащихся, проанализировать эту информацию и сформулировать вывод, имеющий не просто практическую направленность, но направленность на анализ единичного случая.

Процедура диагностики-коррекционной деятельности школьного психолога сложна, объемна, ответственна и еще очень слабо разработана. Впервые такая процедура, у нас была предложена Л.С.Выготским в виде схемы педологического исследования в применении к трудновоспитуемому и ненормальному ребенку [14-с.299—321]. На основе этой схемы Й.Шванцара разработал свой экспериментально-психологический подход в диагностике

развития личности, выражающийся в ряде «шагов» или этапов (в американской литературе также представлены пошаговые описания диагностической работы школьных психологов).

Социально-психологические и научно-практические особенности системы психологической службы-ведущая роль в ней человеческого фактора - обусловлены неизбежностью обращения к психологии, поскольку никакое усовершенствование управления учебным и трудовым процессами без учета индивидуальных, интеллектуальных и эмоциональных резервов человека невозможно. Следовательно, изучение потенциальных возможностей психики человека, создание на этой основе программ оптимизации совместной деятельности и деятельности отдельных личностей, внедрение этих программ в практику управления учебным и трудовым процессом, проверка их социально-психологической эффективности являются ключевой задачей организации психологической службы.

Под руководством и при непосредственном участии ряда узбекских психологов в настоящее время проводятся исследования по практической психологии, которые могут служить фундаментом в применении и усовершенствовании организации психологической службы в разных сферах общественного развития в Республике. В настоящее время проводятся специальные исследования с целью поиска критериев определения эффективности социально-психологической службы в Узбекистане. Решение этого вопроса является актуальным и практически значимым как в социальном, так и научном плане.

Нами разработана модель социально-психологических критериев эффективности психологической службы. Психологическая служба впервые рассматривается и экспериментально изучается как системное, иерархически организованное образование, включенное во множество связей и отношений с другими факторами социально-психологического развития, функционирующее в качестве личностного феномена и компонента психологической защиты, все элементы которого развиваются во взаимодействии и взаимообусловленности, и вместе с тем имеют качественную специфику, задающую каждому из них собственную логику развития[6], [7], [8].

Сформулирована и экспериментально доказана совокупность гипотез, по-новому объясняющих взаимосвязь между личностью и успешностью психологической защиты человека в зависимости от уровня социально-психологического развития человеческой деятельности. Предложен ряд новых методических приемов, позволяющих оценивать уровень успешности психологической защиты и эффективность психологической службы, в частности методики "Индивидуальный стиль", “Отношение", "Нормально-эмоциональная активность”.

В работе определены основные направления психологической службы в Узбекистане, модели такой службы, применяемые в учебных заведениях и трудовых организациях.

Были выявлены критерии, с помощью которых можно прогнозировать в социально-психологическом аспекте продуктивность (или непродуктивность) применяемой организации психологической службы:

- выделены иерархические системы социально-психологической защиты, обеспечивающие гармоничное соотношение между личностью и деятельностью, выявлены их показатели в процессе психологической службы;
- предложена и разработана структура психологической службы в трудовых учреждениях, отвечающая задаче максимального содействия социально-психологическому развитию личности.

Изучение архивных материалов и соответствующих публикаций периодической печати, а также анализ работы ныне действующих центров психологической службы свидетельствуют о том, что в Узбекистане к настоящему времени накоплен интересный опыт организации и использования такой службы

Анализ социально-психологической и психолого-педагогической литературы показал, что психологическая защита человека и деятельности тесно связана по критериям "отношений", "удовлетворения от совместной деятельности", "социально-психологической удовлетворенности эмоциональным состояниями", "нормально-эмоциональных возбуждений" и пр.

В процессе исследования нами были выявлены показатели этих критериев, которые проявляются у личностей в некоторых трудовых и учебных организациях. Так, по критерию "отношение" были определены такие его психологические особенности, как осознанность (или неосознанность), устойчивость (или неустойчивость), активность (или пассивность) а также наличие эмоционального, когнитивного и оценочного компонентов отношения. Нам представляется целесообразным выделить виды "отношения' 'именно по сочетанию этих признаков: активно-положительное, положительное, индифферентное. Следует отметить, что активно-положительное, положительное и индифферентное отношения личности к той или иной деятельности широко описаны в социально-психологической литературе. Однако, в нашем исследовании отношение рассматривается как фактор социально-психологической защиты человека. По критериям "удовлетворение от совместной деятельности" были проанализированы ответы 2000 учащихся общеобразовательных школ и 865 человек из трудовых коллективов

оказали, что от 45,55 до 58,85 %% учащихся из учебных заведений и от 60,1 % до 72,4 **%** работников трудовых организаций были социально удовлетворены совместной работой. Но, вместе с тем 41,2 - 55,0 **%%** учащихся.

27,6 – 39,9 % работников трудовых организаций не были удовлетворены совместной деятельностью партнёрами которой являлись ученик-ученик. рабочие-рабочие, ученик-группа, рабочие - коллектив, ученик-учитель, рабочие–руководитель. Оказалось, что причина неудовлетворения совместными действиями заключается в социально-психологической несовместимости и непонимании людьми друг друга.

В связи с критерием "социально-психологической удовлетворенности эмоциональными состояниями" респонденты обследовались по методике Уэссмана − Рикса “Самооценка” эмоциональных состояний" по следуюшим шкалам: 1) спокойствие – тревожность, 2) энергичность, бодрость – усталость, 3) приподнятость – подавленность, 4) уверенность, в себе – чувство беспомощности.

Как показали результаты исследования, по первой шкале – спокойствие в процессе деятельности проявили только 44,0 % учащихся и 38,7 % работников трудовых организаций; вместе с тем, тревожное состояние было обнаружено у 68,6 % учащихся и 61,3% работников трудовых организаций.

По второй шкале – энергичность, бодрость были обнаружены у 50,8 % учащихся и у 45,0 % работников трудовых организаций, а проявление усталости соответственно у 49,2 % и 45,9%. С приподнятым настроением (третья шкала) относились к учебе 61,0% детей и к труду 54,1 % рабочих, при этом подавленность отмечалась у 39,0% детей и 45,9 % рабочих. По IV шкале – уверенность в себе проявили 31,4 % учащихся и 47,4% работников трудовых организаций, а чувство беспомощности было обнаружено в процессе учебной деятельности у 68,6 % детей и у 52,6 % работников трудовых организаций в процессе выполнения трудовой деятельности.

Приведенные цифры показывают, что у большинства учащихся и работников трудовых организаций в процессе деятельности проявляются тревожность. Озабоченность, беспокойство или неопределенность, неврозы, большая усталость, подавленность, угнетенность, т.е. они чувствуют себя довольно неспособными, иногда несчастными, некомпетентными и т.д. Указанные и другие данные, обнаруженные в эмпирическом обследовании нашей выборки, говорят о необходимости создания психологической службы в этих организациях и выявления определённых критериев её эффективности, связанной с психологической защитой человеческой деятельности.

Анализ наиболее значимых результатов методики “Отношения” посредством которой выявляется уровень сформированности основных критериев, позволил установить, что успешно отношение к деятельности имеет важное значение для социально-психологического развития личности. Как уже отмечялось, на первом и втором этапах исследования для успешного выполнения учебных задач по программе обучения и развития в процессе активно-положительного отношения школьников к деятельности требуется достаточная сформированность всех указанных критериев в их

взаимодействии. Если отсутствует или недостаточно развит один из компонентов при выполнение учебных заданий, обшая активность и успешность учебной деятелности, уровень проявления и развития успешного отношения к ней в значительной мере снижаются в условиях экспериментальных и контрольных школ.

Проведенное исследование позволило сделать следующие выводы, имеющие значение для развития теоретического и эмпирического направления в социальной психологии:

1. Психологическая служба необходима для обеспечения социально-психологического развития человека и его деятельности в обществе. Человеческая деятельность оказывается более эффективной при соответствующей организации психологической службы, при которой чаще всего создаётся комплекс социально-психологических условий, благоприятно влияющих на развитие успешной деятельности и формирование иерархических систем социально-психологической защиты, обеспечивающих гармоническое соотношение между личностью и деятельностью.

2. Изучение и анализ научной литературы по социальной психологии свидетельствует о недостаточности специальных исследований, в которых бы определялись и разрабатывались критерии психологической защиты, оптимально влияющие на социальный процесс деятельности человека. По итогам проведенной нами научно-исследовательской работы было установлено, что о проявлениях социально-психологической защиты в процессе деятельности можно судить по следующим показателям: а) по сформированности успешного индивидуального стиля деятельности человека; б) по проявлению успешного отношения, раскрывающего определенные социально-психологические параметры отношения к саморазвитию, совместному труду, в целом к социальному процессу деятельности; в) по нормально - эмоциональной активности (успешная саморегуляция, приспособление самого себя к деятельности, удовлетворение самим собой).

3. Анализ социально-психологических показателей деятельности учащихся и рабочих показывает, что в настоящее время в ряде учебных и трудовых организаций при зачислении на учёбу или работу у людей часто проявляются: ниже среднего уровня активно- положительное отношение к самой деятельности, неудовлетворенность совместной деятельностью в системе ученик-учитель, рабочий-руководитель, высокий уровень тревожности, усталости, подавленности, чувство беспомощности, неадекватности требований между потенциальными возможностями личности и выполняемой деятельностью. Эти и другие негативные явления можно устранить путём создания психологической службы в Уэбекистане в разных сферах жизни общества, прежде всего учебных и трудовых организациях.

4. Выделение и обоснование факторов психологической защиты как средства психологической службы, на определенном уровне выявляющей её социальный продукт в системе учебных и трудовых организаций позволяют рассматривать данную работу как разработку нового подхода к исследованию проблем социальной психологии. В рамках этого подхода решаются такие фундаментальные теоретические проблемы, как раскрытие социально-психологических основ психологической защиты, её факторов, обеспечивающих гармоничное соотношение между личностью и деятельностью, а также вопросы диагностики социально-психологических возможностей, связанные с решением задач школьной практики, прежде всего в проведении коррекционной работы с учащимися, в определении социально-психологической эффективности действующей системы обучения. С позиций этого подхода возможно решение кадровых проблем, таких, как успешная расстановка рабочих кадров в трудовых коллективах, а также других прикладных проблем, требующих диагностики социально-психологического потенциала личности.

5. Значимость полученных в ходе нашего исследования данных обусловлена тем, что на основе предложенных нами критериев психологической защиты человеческой деятельности, во-первых, можно определить специфические показатели эффективности психологической службы в системе образования (причём в разных типах образовательных учреждений), в системе производства и во многих других сферах общественной практики; во-вторых, в дальнейшем разработать критерии психологической реабилитации для отдельных учащихся и рабочих; в третьих, определить специфические критерии эффективности психологической службы в области психологии обучения и психологии труда.

Список литературы:

1. Дубровина И.В. и др. Рабочая книга школьного психолога. – М.: Просвещение, 1991. – 303 с.
2. Козлов В.В. Истоки осознания: теория и практика интегративных психотехнологий. – М.: Междунар. акад. психолог. наук, 1995. – 304 с.
3. Козлов В.В. Интегративная психология: Пути духовного поиска, или освящение повседневности. – М.: Психотерапия, 2007 – 528 с.
4. Руководство по психотерапия. – Т.: Медицина, 1985. –719 с.
5. Баротов Ш.Р. Социально-психологические и научно-практические основы создания психологической службы в Узбекистане. Автореф. Докт.дисс. – Тошкент: 1998. – 28 с.
6. Баротов Ш.Р. Социалъный Интеллект: Структура и Функции. // "Психология XXI столетия" том 2 г. ЯрославлЬ 2012. С.– 153-158
7. Баротов Ш.Р. A role of social intellekt and social competence in professional development of a teacher in the intense training system// European

Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Volume 3 Number 4, 2015 ISSN 2056-5852. P.- 43 – 48

8. Shoumarov G’.B., Sog’inov N.A. va boshqalar. Onalarga psixologik maslahat (Ona-bola munosabatlariga oid ilmiy-amaliy tavsiyalar). Toshkent, – 2002.

9. Климов Е. А. Психология профессионала. – М., Воронеж, 1996. – 275 с.

10. Психологические центры: Организация, содержание деятельности, документация. // Под ред. С.Б. Малых. – М.: Генезис, 2007. – 248 с.

11. Ғозиев Э.Ғ. Психология методологияси. – Т.: Noshir, 2013. – 312 б.

12. Гуревич К.М. Современная психологическая диагностика: Пути развития // Вопросы психологии. – 1982. – № 1.

13. Выготский Л.С. Диагностика развития и педологическая клиника трудного детства // Собр. соч.: В 6 т. – М., 1983. – Т. 5.

14. Шванцара Й. и др. Диагностика психического развития. – Прага, 1978.

15. Reynolds C.K., Gutkin T.B., Elliot S.N., Witt J.C. School Psychology: Essentials of Theory and Practice. – N.Y., 1984.

УДК 372.851, 372.853

Назаров Ахтам Пулатович,
доктор педагогических наук, профессор кафедры цифровых технологий и кибербезопасности Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан

Одинаев Хамза Мирахмадович,
преподаватель кафедры информационных и коммуникационных технологий ТГПУ имени Садриддина Айни

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ОТОБРАЖЕНИЮ ТЕКСТА В ТРЕХМЕРНОЙ ГРАФИКЕ

Аннотация. В статье рассматривается методика обучения отображению текста в трехмерной компьютерной графике на примере графического модуля Graph3D языка программирования PascalABC.Net. Особое внимание уделяется изучению структуры операторов Text3D и BillboardText, работе с координатами, векторами и точками, а также порядку отображения текста на 3D-экране. Подчеркивается важность системного и методического подхода при преподавании 3D-графики, формирования компетенций студентов и их практического применения в программировании и создании анимационных моделей.

Ключевые слова: 3D-графика; отображение текста; Graph3D; PascalABC.Net; учебная методика; программирование; анимационные модели.

UCH O‘LCHOVLI GRAFIKADA MATNNI KO‘RSATISHNI O‘RGATISH METODIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada PascalABC.Net dasturlash tilidagi Graph3D grafik modulidan foydalanib, uch o‘lchovli (3D) kompyuter grafikasi matnini ko‘rsatish metodikasi ko‘rib chiqilgan. Maxsus e’tibor Text3D va BillboardText operatorlarining tuzilishi, koordinatalar, vektorlar va nuqtalar bilan ishlash, shuningdek, matnni 3D-ekranda joylashtirish tartibiga qaratilgan. 3D-grafika o‘qitishda tizimli va metodik yondashuv, talabalarning kompetensiyalari va ularning dasturlash hamda animatsion modellar yaratishda amaliy qo‘llanilishi muhimligi ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: 3D-grafika; matnni ko‘rsatish; Graph3D; PascalABC.Net; o‘quv metodikasi; dasturlash; animatsion modellar.

METHODOLOGY FOR TEACHING DISPLAYING TEXT IN THREE-DIMENSIONAL GRAPHICS

Abstract. The article explores a methodology for teaching text rendering in three-dimensional (3D) computer graphics using the Graph3D graphics module in the PascalABC.Net programming language. Special attention is given to the structure of the Text3D and BillboardText operators, working with coordinates, vectors, and points, as well as the procedure for displaying text on a 3D screen. The study emphasizes the importance of a systematic and methodical approach in teaching 3D graphics, developing student competencies, and their practical application in programming and creating animated models.

Keywords: 3D graphics; text rendering; Graph3D; PascalABC.Net; teaching methodology; programming; animated models.

Обучение трехмерной компьютерной графике в высших учебных заведениях является актуальным научным вопросом. С предыдущими технологиями программирования очень сложно отображать трехмерные геометрические (пространственные) фигуры на экране компьютера. Современные языки программирования имеют трехмерные графические модули, изучение и преподавание которых устраняет большинство проблем. Обучение трехмерной компьютерной графике начинается с изучения порядок отображения текста на трехмерном графическом экране. В то время как в других случаях речь идет о том, чтобы заставить людей задуматься над тем, что они говорят, это не имеет никакого значения. Его методика обучения в процессе обучения программированию, особенно в структуре трехмерной компьютерной графики, его компетенции и компетентность не изучены на должном уровне. Его обучение очень важно для студентов педагогического направления, которые являются будущими учителями.

Для отображения текста на графическом экране компьютера, создания и отображения изображений используются различные виды графики – растровая графика, векторная графика, 3D-графика и фрактальная графика. Каждый из них отличается по способу и принципу создания изображения и его отображения на графическом экране или печати на бумаге. Следует отметить, что в современном языке программирования PascalABC.Net все четыре из них являются графическими активами [1, с. 316]. Отображение текста в двумерной компьютерной графике изучалось, например, в работе [2]. Материалы по двумерной компьютерной графике можно увидеть в работах [1] и [3]. В данной работе разрабатывается и изучается методика отображения текста в трехмерной 3D-графике [1, С. 401].

Та часть компьютерной графики, которая посвящена методам создания изображений или видео путем моделирования объектов в трех измерениях, представляет собой трехмерную графику. Почему обучение трехмерной компьютерной графике является важным научным вопросом, например,

материал представлен в [4]. Преподавание трехмерного компьютерного моделирования, например, изучается в диссертационной работе [5]. Графический модуль Graph3D используется для реализации трехмерной графики на языке программирования PascalABC.Net и работает на операционной системе не ниже Windows 7. Преподавание и изучение графического модуля Graph3D студентам является целесообразным. Этот модуль представляет собой новый модуль компьютерной графики, и его возможности еще не исследованы на необходимом уровне. Поэтому в процессе обучения графическому модулю Graph3D преподаватели сталкиваются с трудностями. Одной из причин является недостаточное развитие ее методов обучения, компетенции и компетентности в образовании. Тематическими компетенциями в данном случае являются: модуль трехмерной графики, графический модуль Graph3D на языке программирования PascalABC.Net, подключение модуля к тексту программы. Компетентность в предмете - это: правильное подключение модуля с помощью оператора Uses, знание структуры оператора отражения текста в трехмерной графике Text3D(...), его параметров, правильное расположение параметров оператора и отделение их от каждого другое с запятой, отражение текста в окне трехмерной графики. Инструмент графического программирования или рабочая среда Maple также обладает такими возможностями и изучается и применяется в большинстве литературных и научных работ [6].

В графическом модуле Graph3D языка программирования PascalABC.Net основную роль играет 3D-моделирование, представляющее собой процесс создания трехмерной модели объекта. В нем широко используется концепция вектора, означающая, что изображения имеют длину, ширину и высоту. Задача 3D-моделирования – создать трехмерное визуальное изображение искомого объекта. При этом метафора может соответствовать реальному предмету или вещи (геометрическим фигурам, зданиям, транспортным средствам, морям, вихрю, астероиду...) или быть совершенно абстрактной. Можно запрограммировать цвет линий и краев объекта, а также цвет граней объекта. Если они не заданы, компилятор напрямую выберет один из цветов самостоятельно. В настоящее время графический модуль Graph3D является одним из важнейших направлений разработки программного обеспечения.

Графический модуль Graph3D подключается для использования в тексте приложения с помощью оператора Uses: **Uses Graph3D**. Пример пустого окна графического модуля Graph3D представлен на рисунке 1, в левом нижнем углу которого отражены направления трехмерных координатных стрелок. Его можно просмотреть с помощью следующего текста программы:

```
Uses Graph3D;
Begin
```

end.

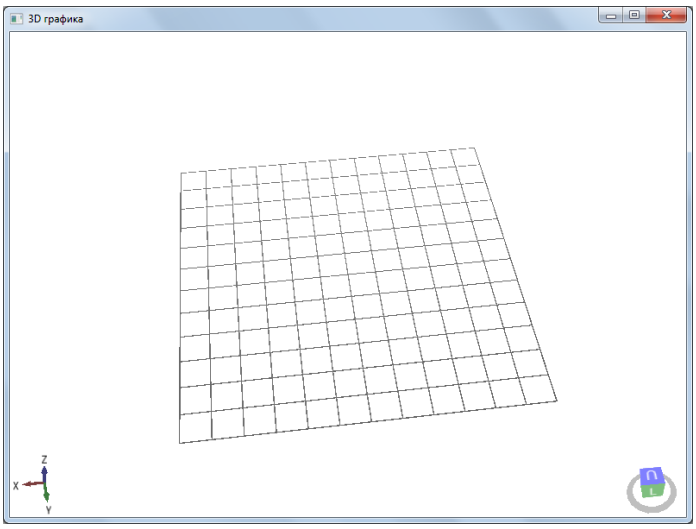

Рисунок 1. Окно трехмерной графики

Необходимо научить учащихся и студентов, что стрелки системы координат могут отражаться и в центре окна рисунка 1. Они должны знать оператор системы координат и уметь использовать его в тексте компьютерной программы. Этот оператор добавляется в текст компьютерной программы. Структура этого оператора следующая:

CoordinateSystem(r,d);

Студентам и учащимся знакомят структуру оператора системы координат с его параметрами. В структуре оператора r — длина указателя, а d — диаметр указателя, и это действительные (вещественные) числовые типы данных. Диаметр указывать не обязательно. Студенты смогут использовать этот оператор в будущих программах. Добавить его самостоятельно в программы и могут посмотреть результат:

```
Uses Graph3D;
Begin
  CoordinateSystem(...,...);
End.
```

В структуре компьютерной графики студентам преподается понятие точки. В данной работе точка изучается в графическом модуле Graph3D. Точка в графическом модуле Graph3D имеет тип Point3D и имеет поля (координаты) x, y и z. Точка создается с помощью функции P3D(x,y,z). Здесь x, y, z — действительные числа и обозначают координаты точки. Начало координат задается константой Origin и имеет значение P3D(0,0,0). Студенты изучают типы точек Point3D и функции P3D и применяют их на практике программирования.

Студентам будет преподаваться понятие вектора и координатных осей. Он показывает, что тип вектора в трехмерном пространстве — Vector3D, а функция — V3D. Вектор в графическом модуле Graph3D имеет тип Vector3D

и имеет поля x, y и z. Вектор создается с помощью функции V3D(x,y,z). Здесь x, y, z — действительные числа и представляют координаты вектора. С помощью вектора задаются константы стрелок: OrtX(1,0,0), OrtY(0,1,0) и OrtZ(0,0,1).

Технология отображения текста, линий, геометрических фигур, многогранников, вращающихся тел и других графических объектов в окне графического модуля Graph3D отличается от двумерных графических модулей GraphABC и GraphWPF языка программирования PascalABC.Net, в которых используются другие операторы и функции. Текст и все объекты отображаются в виде 3D-графики. В этой работе мы изучим оператор отражения текста и методика её обучения. Преподавателю необходимо научить студентам структуре оператора отображения текста в трехмерной графике. Объясняет предметные компетенции этого оператора.

Текст отображается в окне графического модуля Graph3D с помощью следующего оператора:

Text3D(x,y,z,*Текст*,H,*Шрифт*,*Цвет*);

Педагогу необходимо показать и обучить строение оператора на экране в цвете, как оно представлено, с использованием современных электронных средств обучения. Ключевое слово Text3D — это ключевое слово языка программирования PascalABC.Net, которое представляет самого оператора. Далее переходим к обучению структуры оператора. После ключевого слова Text3D параметры оператора записываются в определенном порядке внутри скобок (...), отделенных друг от друга запятой. В этой структуре оператора x, y, z представляют координаты точки, которая является центром отраженного текста. Эти параметры являются вещественным числовым типом. Текст представляет собой отображаемый текст. H – высота текста, Шрифт – название шрифта в операционной системе и Цвет – кот цвета отражаемого текста. То есть этот оператор отображает текстовый текст в окне 3D-графики с выбранным цветом, шрифтом и высотой по центру точки (x,y,z). Студентов обучают некоторым особенностям оператора. В частности, использование букв и цветов не обязательно, и в этом случае используются шрифт по умолчанию и черный цвет. Шрифт и цвет также можно выбрать с помощью этого оператора, используя методы, изученные в курсе 2D-графики. Например:

```
Uses Graph3D;
Begin
Window.Maximize;
  Text3D(0.33,0.25,0.19,'Тригонометрия ва секунҷаҳо',1.2,'Cooper Black',Colors.Chocolate);
end.
```

Мы уже знакомы с оператором Window.Maximize, максимизирующим размер графического окна (на весь экран). Пример результата показан на рисунке 2.

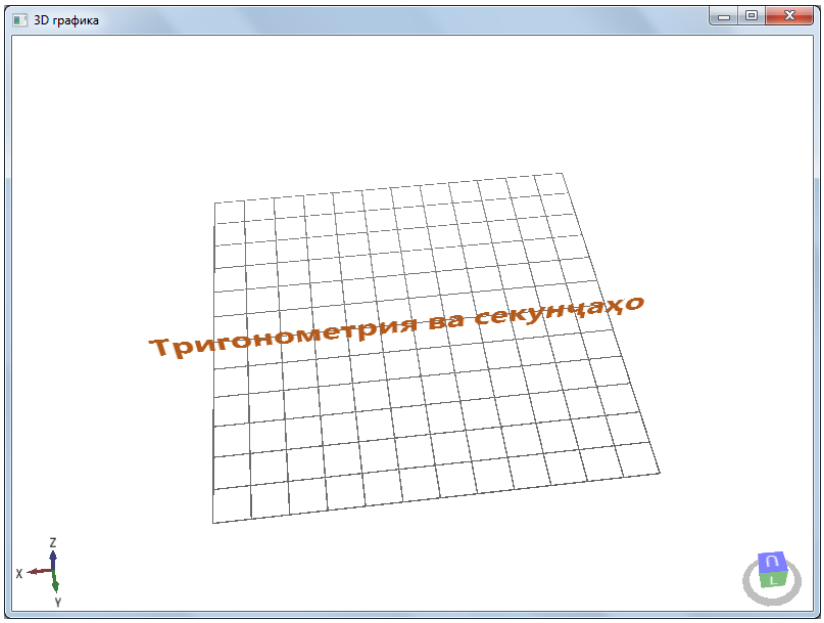

Рисунок 2. Отображение текста в трехмерной графике

Вместо точки (x,y,z) можно использовать точку типа Point3D. Например, если обозначить точку на трехмерном графике переменной Tch, то:

```
Uses Graph3D;
Begin
Window.Maximize;
  Var Tch := P3D(0.33,0.25,0.19);
  Text3D(Tch,'Тригонометрия ва секунҷаҳо',1.2,'Cooper Black',Colors.Chocolate);
end.
```

Еще одной технологией отображения текста в трехмерной компьютерной графике является его отражение на билборд (афише, рекламный щит) графического окна. Целесообразно преподавать это студентам. Текст отображается на билборд окна графического модуля Graph3D с помощью следующего оператора:

BillboardText(x,y,z,*Текст*,*Размер*);

Ключевое слово BillboardText — это ключевое слово языка программирования PascalABC.Net, которое представляет собой оператор для отображения текста на билборде. В этой структуре оператора x, y, z представляют координаты точки, которая является центром отображаемого текста. Числа типа вещественные. Текст представляет собой отображаемый текст. Размер – представляет размер текстовых букв. Оно отражается в текущем цвете и шрифте. Например:

```
Uses Graph3D;
Begin
```

```
  BillboardText(0.33,0.25,0.19,'Тригонометрия ва секунҷаҳо',40);
end.
```

Пример результата показан на рисунке 3.

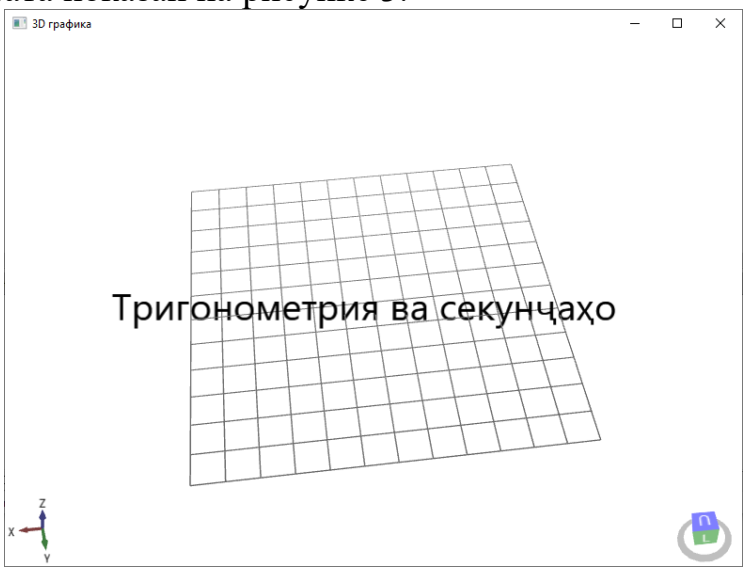

Рисунок 3. Образец отображения текста в билборде

Дальнейшие темы будут посвящены обучению созданию простых и сложных анимационных моделей. Потому что язык программирования PascalABC.Net имеет множество возможностей обработки анимационных графических моделей. Это такие как перемещение модели (объекта), отображенной в трехмерной компьютерной графике, перемещение вперед или назад, влево или вправо, вверх или вниз, переворот, вращение, масштабирование и т.д. Они преподаются студентам в методической и систематической последовательности. Вот небольшой программный текст без комментариев, который перемещает отображенный текст влево, стрелкой Ox, на 2 единицы и на период времени 5 секунд:

```
Uses Graph3D;
Begin
Window.Maximize;
  Var нқ := P3D(-1.53,1.25,-1.39);
  Text3D(нқ,'Графикаи компютерии сеченака',2,'Arial',
Colors.Blue).AnimMoveByX(2,5).Begin;
end.
```

Заключение. Преподавание и изучение 3D графики в учебных заведениях является требованием времени и век информационных технологий. Исходя из этого в настоящей статье разработано методика обучения 3D графики на одном из языке программирования высокого уровня PascalABC.Net. В методиках указано порядок изучения операторов отображения текста в трехмерной графике. Будущие программисты могут применяют его разработке игровых компьютерных программ, а также создание анимационных проектов.

Список литературы:

1. Назаров А.П. Программирование и компьютерный дизайнна языке PascalAbc.Net. Учебник / А.П. Назаров // Душанбе: ООО Мехродж-Граф, 2021. 756 с.

2. Нугмонов М., Назаров А.П., Умеджони Х. Методика обучения учащимся программирование “Бегущей строки” в компьютерной графике (Текст) / М. Нугмонов М., А.П. Назаров, Умеджони Хайрулло // Вестник педагогического университета (Таджикистан). Серия 2. Педагогика, психология, теория и методика преподавания. 2022. №4 (14). С. 163-169 (А4).

3. Дёмин А.Ю. Основы компьютерной графики: учебное пособие [Текст] / А.Ю. Дёмин // Томский политехнический университет. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2011. – 191 с.

4. Что такое 3D-графика, для чего она нужна и почему актуальна // https://bangbangeducation.ru/point/moushn-dizain-i-cg/chto-takoe-3d-grafika/

5. Тарасова О.А. Методика обучения трехмерному компьютерному моделированию в курсе информатики профильной школы [Текст]/ О.А. Тарасова // Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 СПб., 2005. - 226 с. РГБ ОД, 61:06-13/1941.

6. Гилев В.Г. Современные пакеты прикладных программ. Основы работы в Maple [Электронный ресурс] : учебное пособие / В.Г. Гилев // Пермский государственный национальный исследовательский университет. – Электронные данные. – Пермь, 2022. – 2,61 Мб ; 95 с.

UDK: 316.6 : 37.018.1

Umarov Baxriddin Mengboyevich,
“Alfraganus” universiteti “Psixologiya” kafedrasi professori,
psixologiya fanlari doktori

O‘SMIR YIGITLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHDA OILA, MAKTAB VA MAHALLA HAMKORLIGINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MASALALARI

Annotasiya. Ushbu maqolada o‘smir yigitlarni oilaviy hayotga tayyorlashda oila, maktab va mahalla hamkorligining ijtimoiy-psixologik masalalari muhokama qilingan. Unda o‘smirlik yoshidagi yigitlarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlashda oila va oilaviy muhit va tarbiyaning roli, maktab va mahallalarda amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ijtimoiy-psixologik masalalar tahlili amalga oshirilgan. Shuningdek, o‘g‘il bolalarni oilaviy hayotga tayyorlashda bugungi kundagi muammolar va ularning yechimi bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: oila, oilaviy hayot, kasb-hunar egallash, oilaning ijtimoiy-ma’naviy holati, oila sulolasi, oilaning demokratik tamoyili, siyosiy, milliy mafkuraviy qadriyatlar, o‘smirlar tarbiyasi, oilaviy nosog‘lom psixologik muhit.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОТРУДНИЧЕСТВА СЕМЬИ, ШКОЛЫ И МАХАЛЛИ В ПОДГОТОВКЕ ПОДРОСТКОВ-ЮНОШЕЙ К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются социально-психологические проблемы сотрудничества семьи, школы и махалли в подготовке подростков-юношей к семейной жизни. Анализируется роль семьи, семейной среды и воспитания в формировании готовности юношей подросткового возраста к самостоятельной семейной жизни, а также социально-психологические задачи, которые должны реализовываться в школах и махаллях. Кроме того, освещаются актуальные проблемы

подготовки мальчиков к семейной жизни на современном этапе и представлены научно-практические рекомендации по их решению.

Ключевые слова: семья, семейная жизнь, овладение профессией, социально-духовное состояние семьи, семейная династия, демократические принципы семьи, политические и национально-идеологические ценности, воспитание подростков, нездоровая психологическая атмосфера в семье.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ISSUES OF COOPERATION BETWEEN FAMILY, SCHOOL, AND MAHALLA IN PREPARING ADOLESCENT BOYS FOR FAMILY LIFE

Abstract. This article discusses the socio-psychological issues of cooperation between the family, school, and mahalla in preparing adolescent boys for family life. It analyzes the role of the family, family environment, and upbringing in preparing adolescent boys for independent family life, as well as the socio-psychological tasks that should be implemented in schools and mahallas. In addition, current problems in preparing boys for family life are identified, and scientific and practical recommendations for addressing these issues are presented.

Keywords: family, family life, vocational training, socio-spiritual condition of the family, family dynasty, democratic principles of the family, political and national ideological values, adolescent upbringing, unhealthy psychological family environment.

Bugungi kunda integratsiyalashuv jarayonlarining chuqurlashuvi sharoitida ijtimoiy munosabatlardagi global o‘zgarishlar oila instituti, uning mavqe’i, tarkibi, tuzilishi, funksiyasi, vazifalari va faoliyatiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatmoqda. Bugun ko‘plab rivojlangan mamlakatlarda oila va oilaviy munosabatlarga, oila an’analariga, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashga yondashuv keskin o‘zgarayotganligi bois, oila manfaatlari kafolatlarini ta’minlashning yangi mazmundagi institutsional asoslarini takomillashtirish zaruratga aylanmoqda.

Mamlakatimizda yoshlarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash, ularni bilimli, jismonan va ma’naviy sog‘lom, barkamol inson etib shakllantirish bugungi kun talabidir. Zero, farzand dunyoga kelishi bilan uni tarbiyalash, ijtimoiy, ma’naviy muhofaza qilish muhim sanaladi. Shuning uchun ham o‘smir o‘g‘il bolalarni mustaqil hayotga hozirgi talablar darajasida tayyorlash uchun ularni erkin fikrlaydigan, tafakkur qaramligidan ozod, oilada, atrof-muhitda bo‘layotgan voqea-hodisalarni haqqoniy baholaydigan va ularga erkin munosabatini bildira oladigan, o‘zining ilg‘or fikrlari, namunasi bilan oila a’zolari, sinfdoshlari, do‘stlariga ta’sir qila oladigan, intellektual rivojlangan, tirishqoq, bilimli, jasur va odobli shaxslar sifatida shakllantirish borasida qator amaliy chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Yosh avlodni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash nazariy hamda amaliy jihatdan barcha davrlarda muhim va murakkab muammolardan sanalib kelgan.

O‘smir yigitlarni mustaqil oilaviy hayotga hozirgi talablar darajasida tayyorlash uchun ularni erkin fikrlaydigan, har qanday salbiy ta’sirchan g‘oyalardan, ong, tafakkur qaramligidan ozod, oilada, atrof-muhitda bo‘layotgan voqea-hodisalarni haqqoniy baholaydigan va ularga erkin munosabatini bildira oladigan, o‘zining ilg‘or fikrlari, namunasi bilan oila a’zolari, sinfdoshlari, do‘stlariga ta’sir qila oladigan, intellektual rivojlangan, tirishqoq, bilimli, kasb-hunar sohibi, jasur va odobli shaxslar sifatida shakllantirish nazarda tutiladi.

Sharqda oila, vatan himoyasi yigitlar zimmasidagi sharafli burch hisoblanadi. Shuning uchun yigitlarni tug‘ilgandan boshlab jamiyat, xalq, vatan ravnaqi uchun ham ma’naviy, ham jismonan tayyorlash har bir ota-ona, o‘qituvchi-murabbiy, keng jamoatchilikning vazifasi hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti uchun xizmat qilish, mamlakatimiz mustaqilligini mustahkamlash, vatan sarhadlarini har tomonlama himoya qilish, oilalarning farovonligini ta’minlashda yigitlarning mas’uliyati yanada ortib bormoqda.

Shunday ekan, nafaqat qizlarni balki yigitlarni ham hayotdan munosib o‘rin topishi uchun o‘smirlik chog‘idan mustaqil hayotga tayyorlash lozim. Bugungi kunda barkamol insonni tarbiyalash sohasida faqat o‘qituvchigina emas, ota-onalar, hatto keng jamoatchilik ham faol qatnashishi zarur. Demak, bugungi kunda o‘smir yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlash, ya’ni bilimli, kuchli, sog‘lom, botir, vatanparvar, jasur va kasb-korga ega etib tarbiyalash borasida ilmiy-psixologik tadqiqot ishlarini olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘smir yigitlarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash borasida oila, mahalla, maktab hamkorligi asosida eng avvalo kasbga yo‘naltirish bugungi kunning ma’naviy-ma’rifiy, mafkuraviy, tarbiyaviy zarurati hisoblanadi. Chunki, yigitlarning mayyan kasb-hunarga ega bo‘lishi oila iqtisodini yuritishda, oila a’zolarining moddiy ehtiyojlarini qondirishda muhim hisoblanadi. Ammo, ma’lum bir davrlarda o‘quvchi-o‘smirlarni, ayniqsa o‘g‘il bolalarni kasb-hunar egallashlariga yuzaki qarab kelindi. To‘g‘ri, maktablarda o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish ishlari olib borilardi, mashg‘ulotlar ham o‘tkazilardi, hatto yirik maktablarda kasb-hunar xonalari, tikuvchilik, duradgorlik, metall ishlari bo‘yicha ustaxonalar ham mavjud bo‘lgan. Kasb-hunar maktablarda muntazam faoliyat yuritar edi. Biroq kasb-hunar ta’limining samarasi yo‘q edi. Hatto yuqori sinf o‘quvchilari “egallagan” kasblari bo‘yicha ishlab keta olmas edilar. Chunki ularning maktabda o‘rganiladigan kasb-hunarlar amaliyot bilan bog‘lanmagan bo‘lib, eski asbob-uskunalar bilan jihozlangan ustaxonalarda o‘rgatilar edi. O‘quvchilar amaliyot uchun zavod-fabrikalarga yuborilganda esa, u yerdagi rahbarlar ularga murabbiylar birkitmasdan kasb-hunarni yaxshi o‘rganishlariga loqaydlik bilan qarar edilar. Natijada o‘smir yigitlar biror kasb-hunarni to‘liq o‘rganmay turib, mustaqil hayotni yuritishda moddiy-ma’naviy jihatdan qiyinchiliklarga uchraydilar. Shuning uchun o‘smir yigitlarni kasb-hunarga yo‘naltirishda kasb-hunar o‘rgatishning sharqona usullari, xalqimizning bu boradagi qadimiy an’analari, tajribalarini o‘rganib, uni turmushga keng tadbiq etish samaraliroq bo‘ladi. Zero, xalqning hayot

tarziga mos, kundalik turmushda zarur bo‘lgan yuzlab kasb-hunarlar ustoz-shogird usulida avloddan-avlodga o‘tib, rivojlanib, takomillashib bormoqda [2-34].

Xalqimizning kasb-hunar o‘rgatish borasidagi an’anaviy usullari bugungi kunda ham g‘oyat dolzarbdir. Chunki, shogirdlar ustozlardan kasb-hunar o‘rganish bilan birga axloq-odob, mehnatsevarlik, insoniylik xislatlarini ham o‘rgana boradilar. Bu borada mahalla, maktab, oilalarda tashkil etilgan kasb-hunar o‘rgatishning an’anaviy usullari - “ustoz-shogird” shakli aynan o‘smir yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlashda qo‘l kelmoqda.

O‘smir o‘g‘il bolalar balog‘at yoshiga yetayotganda jismoniy jihatdan rivojlangan bo‘lsa-da, ma’naviy jihatdan hali yetilmagan bo‘ladi, ularning organizmida jismoniy va psixik ko‘rsatkichlarning rivojlanishi bir tekisda bo‘lmay, disgarmoniya (nomuvofiqlik) hodisasi ro‘y beradi. Ana shu jarayon atrofdagi odamlarning nojo‘ya hatti-harakatlari, o‘quv fanlarini o‘rganishda o‘g‘il bolalar tarbiyasiga doir bilimlarning talab darajasida berilmasligi, ota-onalar bolalarning yosh xususiyatlari, jinsiy tarbiyasi haqida bilimga ega emasligi o‘smir yigitlarda ayrim salbiy odatlarning paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. Bunga asosan, o‘smir yigitlar tarbiyasiga doir metodik ta’minotning yetishmasligi sabab bo‘lishi bilan birga, eng muhimi esa, yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlash muammosi o‘z yechimini topmayotganligidan dalolat beradi.

Demak, o‘smir yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlash tizimini tadqiq etish dolzarb muammolardan sanaladi. Chunki, o‘smir yigitlar mamlakatimiz kelajagi, jamiyatning faol fuqarosi, bo‘lajak oila boshlig‘i va g‘amxo‘r otadir. Shu munosabat bilan o‘smir yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlash muammosini ilmiy-pedagogik jihatdan tadqiq etish hozirgi ta’lim – tarbiya sohasidagi dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Ma’lumki, o‘g‘il bolalarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlashda otaning oiladagi mavqei - farzandlar uchun, ayniqsa o‘g‘il bolalar uchun jasorat sabog‘i hisoblanadi. Hech kimga sir emaski, hozirgi kunda ba’zi o‘g‘il bolalar ayniqsa, qishloq joylarda o‘zining qobiliyatini namoyon qilishga tortinchoqlik qiladi. Bu jarayonda ko‘pchilik qizlar yetakchi o‘rin egallamoqda. O‘g‘il bolalarga nisbatan qizlar maktabda ham jamiyatda ham ustinlikka erishmoqda. Buning sababini pedagog olim T. Qurbonov «Ota bo‘lish osonmi» nomli kitobida quyidagicha izohlaydi: o‘g‘il bola 3 yoshgacha oilada ota-ona tarbiyasida bo‘ladi. Bola 3 yoshdan boshlab bog‘chaga boradi, u yerda 4 yil ayol kishi qo‘lida tarbiya oladi. Bog‘chadan so‘ng maktabga boradi. Bu yerda ham boshlang‘ich sinfda yana 4 yil ayol o‘qituvchi, 5-9-sinflarda ham deyarlik ayollar qo‘lida ta’lim-tarbiya oladi. Demak o‘g‘il bola ayni xarakteri shakllanib, hayotga tayyorlanadigan 13-14 yil yosh davrini ayollar qo‘lida, ayollar tarbiyasida o‘tkazadi [6-142]. Bundan shu narsa ayon bo‘ladiki, ayollarga xos tortinchoqlik, itoatkorlik, uyatchanlik kabi xislatlar o‘g‘il bolalarda ham shakllana boradi. Ayniqsa, yuqorida aytib o‘tilganidek, o‘g‘il bolada tortinchoqlik ustun bo‘ladi. Ularda erkak kishidagi jasurlik, botirlik, qattiqqo‘llik, chidamlilik va epchillik yetishmaydi.

Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha o‘g‘il bolani mustaqil hayotga tayyorlashda ota namunasi va ona mehri qo‘shib berilishi zarur.Chunki xalqimizda «Otaga qarab o‘g‘il o‘sar, onaga qarab qiz o‘sar» degan maqol bor. Shu sababli maktabda pedagoglar safida erkak o‘qituvchilarning salmog‘ini yanada oshirish davr talabidir.

O‘smir yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila muhim poydevor hisoblanadi. Ushbu muammoning samarali yechimini topishda qator omillarga e’tibor bermoq lozim:

- oilaning jamiyatda tutgan o‘rnini yigitlar ongiga singdirish va chuqur anglash;
- oilaning ijtimoiy-ma’naviy holatini yaxshilashda dahldorlik hissini shakllantirish (ziyoli, tadbirkor, dehqon, katta, kichik va h.k.);
- ota-onalarning pedagogik-psixologik madaniyati darajasini oshirish;
- yigitlarni oilada boshqarish tizimining holatini yaxshilashga doir bilimlar bilan qurollantirish;
- oila sulolasining tarixi, buguni va istiqbolini belgilash;
- oilada ota-ona va oila a’zolarining shaxslararo munosabatlarini sog‘lomlashtirish borasidagi qarashlarini rivojlantirish;
- oilada erkak kishining o‘rni anglash va tushunish;
- oila a’zolarining maqsad va maslak mutanosibligini ta’minlash borasidagi ko‘nikmalar bilan qurollantirish;
- oilaning moddiy ta’minoti borasidagi bilimlar bilan ta’minlash;
- oila a’zolarining maishiy turmush darajasiga bog‘liq bo‘lgan tushunchalarni anglab yetish;
- oilaning demokratik tamoyil va o‘zaro hurmat asosida boshqarilishi borasidagi tajribasini orttirish;
- oila a’zolarining fiziologik, psixologik xususiyatlariga doir bilimlar bilan qurollantirish;
- oila a’zolarining qiziqishi bilan ehtiyojlari o‘rtasidagi mutanosiblikni ta’minlash;
- oila a’zolarining ijtimoiy kelib chiqishi hamda kasbiy faoliyatlari o‘rtasidagi mutanosiblikka e’tibor qaratish [1-4].

O‘smir yigitlarni oilada, maktab va jamoatchilik hamkorligida olib boriladigan tarbiyaviy ishlarini tashkil etishning samaradorligi ota-onalarning pedagogik va psixologik tayyorgarligiga bog‘liq. Bu o‘rinda oila psixologiyasi va pedagogikasi oldida turli kasb egalari bo‘lgan ota-onalarni shu jarayonni tashkil etishga tayyorlash zarur. Buning uchun oila psixologiyasi va pedagogikasi oldida quyidagi vazifalar turadi:

- siyosiy, milliy mafkuraviy qadriyatlarni o‘g‘il-qizlar tafakkuriga singdirishning maqbul shaklini o‘rgatish;
- yosh ota-onalarni oilada o‘smirlar tarbiyasiga g‘oyaviy, psixologik, pedagogik va uslubiy tayyorlash.

- oila psixologiyasi va pedagogikasi orqali ota-onalarni falsafa, siyosatshunoslik, tarix, sotsiologiya, ijtimoiy psixologiya, ma’naviyat, huqushunoslik, milliy istiqlol g‘oyasi fanlari yutuqlari bilan tanishtirish;

- oilaviy tarbiya psixologiyasi bo‘yicha amalga oshiriladigan ilmiy tadqiqotlarda olg‘a surilgan tarbiyaviy g‘oyalar bilan ota-onalarni qurollantirish;

- ota-onalarni ma’naviy tarbiyaning milliy va umuminsoniy yutuqlari mohiyati, ilg‘or tajribalar bilan tanishtirish;

- o‘smir yigitlar psixologiyasi, fiziologiyasi haqida ilmiy-nazariy g‘oyalarni ularga yetkazish;

- o‘smir yigitlar tarbiyasida hamkorlik pedagogikasi mazmuni, samarali shakl, metod va vositalari haqida ma’lumotlar bilan qurollantirish.

Tadqiqotlarda ota-onalarning o‘smir yigitlarni mustaqil hayotga tayyorlashda qo‘yidagilarga amal qilishlari maqsadga muvofiqligi aniqlangan:

- o‘smir yigit bilan samimiy aloqa o‘rnatish;

- uning “Men”ini hurmat qilgan holda munosabatda bo‘lish va o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonchni mustahkamlash;

- o‘smirga talab qo‘yganda uning imkoniyatlarini inobatga olish, muammolariga befarq bo‘lmaslik;

- o‘smirni hayotda muammolarni qiyinchiliklarsiz hal qilishga o‘rgatish;

- o‘smirni kasbga yo‘naltirib, ta’lim tizimi va ishlab chiqarish hamkorligini amalga oshirish;

- sog‘lomlashtirish va jismoniy tarbiya, sportga jalb etish orqali ularni hayotga jismonan sog‘lom qilib tayyorlash;

- oilada sog‘lom muhit yaratish, milliy ruh va turmush tarzini hisobga olish, farzandlar uchun ota-onaning har tomonlama o‘rnak bo‘lishi, farzandlarda ota-onasiga, Vataniga mehr-muhabbat tuyg‘usini shakllantirish, o‘zaro g‘amxo‘r bo‘lishini ta’minlash;

- o‘smirlarga axloqiy bilim asoslarini berish, ma’rifatli va ma’naviyatli kishilar bo‘lib yetishishlarini ta’minlash;

- farzandlarning ma’naviy barkamol va jismonan sog‘lom bo‘lishlari uchun iqtisodiy va ijtimoiy muhitni yaratish;

- farzandlarda tejamkorlik va ishbilarmonlikning ma’naviy-axloqiy tomonlarini shakllantirish;

- sanitariya-gigienik, ekologik ko‘nikmalarni singdirish, diniy aqidaparastlik, ichkilikbozlik, giyohvandlikka qarshi tarbiyani amalga oshirish kabilar kiradi [3-8].

Yuqoridagilardan xulosa qilib, ta’kidlash mumkinki, o‘smir yigitlarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlashda oila, mahalla va maktab hamkorligi muhim ijtimoiy-psixologik omillardan biri sanaladi. Zero, yigitlarni mustahkam oilaviy hayotga tayyorlash masalasi keng jamoatchilik hamkorligida amalga oshiriladigan muhim jarayon hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Abdusattorova O.A. Oila muhitida o‘smirlarda shakllanadigan jinsiy identifikatsiyaning gender xususiyatlari. Psixol. fan. nomz... diss. Avtoreferati. – Toshkent, 2007. – 22 b.

2. Aslanova M. Oila, mahalla va ta’lim muassasalari hamkorligini boshqarish. – T.:2008. – 32 b.

3.Oila psixologiyasi. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o‘quvchilari uchun darslik /G‘.B.Shoumarov tahriri ostida. –T.:Sharq, 2000. – 272 b.

4.V.M.Karimova. Oila psixologiyasi: Darslik. Pedagogika oliygohlari talabalari uchun. T.: “Fan va texnologiya”, 2008. - 170 b.

5.Muhammadi Maxdum Shohmurodzoda, Fazluddin Iqroruddin, ―Nikoh va oila risolasi. “Movarounnahr”, Toshkent- 2004

6.Qurbonov T. Ota bo‘lish osonmi. T.: “Ma’naviyat”, 2007. 201 b.

UDK 32:303(574+595)-055

Омонов Бахтиёр Ахтамович,
доктор политических наук, профессор

ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ, ИХ КРИЗИСЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ: ИСЛАМСКИЙ ФАКТОР В ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ

Аннотация. В статье рассматриваются процессы политической модернизации, их основные этапы и особенности реализации в различных социально-политических контекстах. Особое внимание уделяется кризисным проявлениям политической модернизации, обусловленным институциональной нестабильностью, конфликтом традиционных и современных политических ценностей, а также воздействием глобальных и региональных факторов. Анализируются современные тенденции развития политических систем, трансформация механизмов политического управления и участие социальных акторов в модернизационных процессах. Делается вывод о неоднозначности и нелинейности политической модернизации, а также о необходимости учета культурно-исторических и цивилизационных особенностей при реализации модернизационных стратегий.

Ключевые слова: политическая модернизация; политический кризис; трансформация политических систем; политические институты; глобализация; традиции и инновации; политическое развитие

SIYOSIY MODERNIZATSIYA, UNING INQIROZLARI VA RIVOJLANISH TENDENTSİYALARI: MARKAZIY VA JANUBIY-SHARQIY OSIYODA ISLOM OMILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada siyosiy modernizatsiya jarayonlari, ularning asosiy bosqichlari va turli ijtimoiy-siyosiy kontekstlarda amalga oshirilish xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Maxsus e’tibor siyosiy modernizatsiyaning inqirozli

ko‘rinishlariga qaratilgan, ular institutsional barqarorlikning yetishmasligi, an’anaviy va zamonaviy siyosiy qadriyatlar to‘qnashuvi hamda global va mintaqaviy omillar ta’sirida yuzaga keladi. Zamonaviy siyosiy tizimlar rivojlanish tendentsiyalari, siyosiy boshqaruv mexanizmlarining transformatsiyasi va ijtimoiy aktorlarning modernizatsiya jarayonlaridagi ishtiroki tahlil qilinadi. Xulosa qilinadiki, siyosiy modernizatsiya noaniq va chiziqsiz jarayon bo‘lib, modernizatsiya strategiyalarini amalga oshirishda madaniy-tarixiy va tsivilizatsion xususiyatlarni hisobga olish zarur.

Kalit so‘zlar: siyosiy modernizatsiya; siyosiy inqiroz; siyosiy tizimlarni transformatsiya qilish; siyosiy institutlar; globalizatsiya; an’analar va innovatsiyalar; siyosiy rivojlanish.

POLITICAL MODERNIZATION, ITS CRISES AND DEVELOPMENT TRENDS: THE ISLAMIC FACTOR IN CENTRAL AND SOUTHEAST ASIA

Abstract. This article examines the processes of political modernization, their main stages, and the specifics of their implementation in different socio-political contexts. Special attention is given to the crisis manifestations of political modernization, caused by institutional instability, conflicts between traditional and modern political values, and the influence of global and regional factors. The article analyzes current trends in the development of political systems, the transformation of political governance mechanisms, and the participation of social actors in modernization processes. It concludes that political modernization is ambiguous and non-linear, and that the cultural-historical and civilizational characteristics must be taken into account when implementing modernization strategies.

Keywords: political modernization; political crisis; transformation of political systems; political institutions; globalization; traditions and innovations; political development.

С начального этапа политической модернизации в различных странах прослеживается противоречивое взаимодействие с процессами глобализации. На каждом этапе модернизационных преобразований возникают институциональные, ценностные и социально-политические конфликты, обусловленные несоответствием универсалистских моделей развития национальным условиям. В современных условиях нередко наблюдается переоценка пространственного охвата и функциональных возможностей глобализации, что актуализирует необходимость целенаправленной и дифференцированной подготовки к модернизационным процессам в государствах с формирующимися политическими системами [1, с. 80–81].

В научном дискурсе глобализация трактуется как многоуровневый процесс, характеризующийся расширением транснациональных

экономических, политических, информационных и культурных связей. Современные формы глобализации во многом отражают доминирование западных институциональных и нормативных моделей, распространяющихся на большинство регионов мира.

Существенную роль в ускорении глобализационных процессов сыграли научно-технический прогресс, развитие универсальных технологий, интенсификация интеграционных процессов и рост объемов информационных потоков. Особое значение в этом контексте приобрели цифровые коммуникации и сеть Интернет, существенно расширившие возможности трансграничного идеологического и политического воздействия [1, с. 80–81].

Влияние глобализации на политические процессы региона проявляется через ускорение информационных потоков, транснациональное экономическое давление, расширение идеологического влияния и внедрение западных моделей демократии и управления. Одновременно, глубокая глобализация создает возможности для межрегионального сотрудничества, научного обмена и культурной интеграции, включая развитие религиозного образования и укрепление институтов гражданского общества [4, с. 14–16].

В странах Центральной и Юго-Восточной Азии наблюдается активное развитие религиозного образования и интеграция исламского фактора в систему государственного управления. Эти процессы напрямую связаны с глобализацией, которая, по мнению С.Отамуратова, создает как возможности для социально-экономического и культурного развития, так и риски политической нестабильности. Успешная модернизация требует от государств региона продуманной стратегии, учитывающей как внешние влияния, так и внутренние традиционные ценности [4, с. 14–16].

В Казахстане, Кыргызстане, Туркменистане и Узбекистане наблюдается системная работа по развитию религиозного образования и гармонизации исламских ценностей с современными требованиями государственного управления [4, с. 48–52; 6, с. 34–37].

В Узбекистане активно расширяется сеть высших медресе и академий, таких как «Мир-Араб» в Бухаре и Международная исламская академия Узбекистана. Создаются региональные филиалы и центры повышения квалификации для имамов и преподавателей религиозных дисциплин. Эти меры направлены на интеграцию исламских ценностей в систему государственного управления и предотвращение радикализации [4, с. 50–52].

Например, в Казахстане наблюдается расширение сети региональных исламских университетов, а также поддержка совместных программ светского и религиозного образования [6, с. 40]. В Кыргызстане особое внимание уделяется подготовке преподавателей религиозных дисциплин и организации международных конференций по вопросам религиозного образования и межкультурного диалога [6, с. 42]. В Туркменистане развивается система научных центров, изучающих исламскую культуру и историю, что позволяет

укреплять национальную идентичность и поддерживать внутреннюю стабильность [6, с. 45].

С.Сафоев отмечает, что такие инициативы способствуют укреплению внутренней стабильности, профилактике радикализации и повышению устойчивости стран региона перед внешними геополитическими вызовами, одновременно сохраняя их стратегическую автономию [6, с. 46–48].

В Юго-Восточной Азии, особенно в Индонезии и Малайзии, наблюдается активная интеграция исламских ценностей в образовательные и управленческие структуры.

Религиозные организации, такие как Nahdlatul Ulama и Muhammadiyah в Индонезии, а также Majlis Agama Islam в Малайзии, создают образовательные программы и инициативы, направленные на гармонизацию традиций ислама с современными требованиями демократического управления [4, с. 27–29].

С.Отамуратов отмечает, что опыт этих стран показывает: институционализация религиозных норм и развитие религиозного образования помогают предотвратить радикализацию молодежи, способствуют социальной стабильности и создают платформу для устойчивого развития государства [4, с. 30].

В трудах Дж. Стиглица, Ф. Фукуямы, З. Бжезинского, Дж. Бхагвати и других исследователей глобализация рассматривается прежде всего, как процесс, формирующийся в рамках мировой экономической системы и оказывающий комплексное воздействие на политическое развитие государств [1, с. 80–81]. При этом подчеркивается асимметричный характер ее последствий для развитых и развивающихся стран, что особенно заметно в регионах с выраженной культурно-цивилизационной спецификой [1, с. 80–81].

В условиях усиления внешнего давления на национальные государства актуализируется проблема стратегического выбора направлений политической модернизации. В научных исследованиях выделяются две основные модели: ориентация на ускоренную интеграцию в глобальные процессы либо формирование собственных модернизационных стратегий, предполагающих институциональное развитие при сохранении элементов национального суверенитета и культурной идентичности [2, с. 103–112].

Особое место в данном контексте занимают страны Юго-Восточной Азии и Центральной Азии, где процессы политической модернизации развиваются в тесной взаимосвязи с религиозным фактором. Для ряда государств региона — прежде всего Индонезии, Малайзии, Брунея и Узбекистана — ислам выступает не только как религиозная система, но и как значимый элемент политической культуры, социальной мобилизации и легитимации власти [3, с. 31]. В условиях глобализации исламский фактор становится важным механизмом адаптации внешних модернизационных моделей к локальным социально-культурным условиям [3, с. 31].

Глобализация информационного пространства способствовала активизации исламского дискурса в публичной сфере стран Юго-Восточной и Центральной Азии. В Центральной Азии, особенно в Узбекистане, наблюдается процесс институционализации умеренного ислама, интеграции религиозных норм в систему государственного управления и регулирования религиозного образования [3, с. 31]. При этом ислам в регионе характеризуется институциональной гибкостью и способностью к сосуществованию с элементами светского государственного управления, что позволяет рассматривать его как фактор устойчивости политической модернизации [3, с. 31].

В странах Юго-Восточной и Центральной Азии формируются специфические модели политической модернизации, основанные на сочетании демократических процедур, элементов управляемой политической конкуренции и норм исламской этики. Исламские партии, общественные организации и религиозные институты все активнее участвуют в политическом процессе, выполняя посредническую функцию между государством и обществом. Одновременно расширение транснациональных коммуникаций создает условия для проникновения радикальных интерпретаций ислама, что актуализирует задачи государственного регулирования религиозной сферы.

Политическая модернизация в странах Центральной и Юго-Восточной Азии является сложным, многомерным процессом, в котором глобализационные тенденции взаимодействуют с устойчивыми религиозно-культурными традициями.

Надо отметить, что, Исламский фактор выступает не только как культурный и духовный ориентир, но и как структурный элемент формирования политической идентичности, институционализации государственных институтов и регулирования общественных процессов.

Опыт Индонезии, Малайзии и Узбекистана показывает, что успешная модернизация невозможна без интеграции исламских ценностей в систему государственного управления, образовательные и культурные институты. Институционализация религиозных норм, модернизация медресе, подготовка квалифицированных специалистов и меры по предотвращению радикализации позволяют формировать устойчивые модели развития, одновременно сохраняя национальную идентичность и соответствуя требованиям глобального мира.

Список литературы:

1. Стиглиц Дж. Глобализация и её последствия. — М.: Издательство «Вильямс», 2003. — 384 с.
2. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М.: АСТ, 2000. — 320 с.

3. Бжезинский З. Великая шахматная доска: американское первенство и его геостратегическое значение. — М.: Центр политической информации, 1998. — 420 с.

4. Отамуратов С. Глобализация и политическая модернизация. — Ташкент: Университет международных отношений, 2010. — 256 с.

5. Моргентау Г. Политический реализм во внешней политике. — М.: ИНИОН РАН, 2005. — 312 с.

6. Сафоев С. Глобализация и геополитика Центральной Азии. — Ташкент: Издательство «Наука», 2012. — 198 с.

UDK: 316.6 : 159.923

Qodirov Umarali Do‘stqobilovich,
psixologiya fanlari doktori, professor

SHAXS DEFORMATSIYALANISHUVI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada destruktivlik fenomeni ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Destruktiv faoliyatning mohiyati, kelib chiqish sabablari, frustratsiya va qondirilmagan ehtiyojlar bilan bog‘liq jihatlari ilmiy manbalar asosida tahlil etilgan. Shuningdek, yoshlarni destruktiv ta’sirlardan himoya qilish, antimanipulyativ va assertiv xulq-atvorni shakllantirishning psixologik mexanizmlari asoslab berilgan. Maqolada ta’lim-tarbiya tizimida profilaktik chora-tadbirlarni takomillashtirishga doir amaliy takliflar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: destruktivlik, destruktiv faoliyat, yoshlar, frustratsiya, ijtimoiy-psixologik omillar, antimanipulyativ xulq, assertivlik.

ДЕФОРМАЦИЯ ЛИЧНОСТИ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация. В статье рассматривается феномен деструктивности с социально-психологической точки зрения. Особое внимание уделяется роли фрустрации и неудовлетворённых потребностей в формировании деструктивного поведения. На основе теоретических и эмпирических исследований обосновываются психологические механизмы профилактики

деструктивных воздействий, формирования антиманипулятивного и ассертивного поведения у молодежи. Автором предложены практические рекомендации по совершенствованию профилактической работы в системе образования.

Ключевые слова: деструктивность, деструктивная деятельность, молодежь, фрустрация, социально-психологические факторы, антиманипулятивное поведение, ассертивность.

PERSONALITY DEFORMATION AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Abstract. The article analyzes the phenomenon of destructiveness from a socio-psychological perspective. Special attention is paid to the role of frustration and unmet needs in the emergence of destructive behavior. Based on theoretical approaches and previous research, psychological mechanisms for preventing destructive influence and developing anti-manipulative and assertive behavior among youth are substantiated. The paper also offers practical recommendations for improving preventive measures within the educational system.

Keywords: destructiveness, destructive behavior, youth, frustration, socio-psychological factors, anti-manipulative behavior, assertiveness.

Respublikamizda ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko'tarish, milliy kadrlar tayyor lashning yangi tizimini barpo etish, salohiyatli, barkamol avlodni tarbiyalash maqsadida, yoshlar bilan bog'liq turli davlat dasturlarining qabul qilinishi, yoshlarning moddiy, ma'naviy, huquqiy jihatdan har tomonlama qo'llab-quvvatlanishi mamlakatimizda yoshlar masalasiga davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralayotganidan dalolat beradi. Biroq, yurtimizda yoshlarimizning har tomonlama kamol topishlari uchun amalga oshirilayotgan tadbirlar va bu sohaga berilayotgan katta e'tiborga qaramasdan yoshlar o'rtasida giyohvandlik, alkogolizm, jinoyatchilik, turli destruktiv g'oyalar, diniy ekstremistik guruhlar ta'siriga tushib qolish kabi jamiyatimiz uchun yot bo'lgan illatlar uchrab turibdi. Mamlakatimiz rahbari o'z chiqishlarida bir necha bor ushbu masalaga e'tibor qaratib, yoshlarimiz, xalqimizni bunday tahdidlardan asrash naqadar muhim ekanligini qayta-qayta ta'kidlamoqda.

Barkamol avlod tarbiyasini amalga oshirish muhim strategik masalalardan biri bo'lib, mamlakatimizning demografik xususiyatlarini inobatga olsak, bu nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega vazifalardan hisoblanadi. Bugungi globallashuv sharoitida inson ongi va qalbi uchun turli usul va vositalar yordamida keskin olib borilayotgan kurashlar davom etmoqda. Mazkur harakatlar bevosita yoshlarga yo'naltirilgan bo'lib, ularda milliy an'ana va qadriyatlarimizga, mamlakatimizda olib borilayotgan siyosatga nisbatan salbiy munosabatlarni shakllantirishga qaratilgandir. Bu muayyan ommaviy axborot vositalari, ommaviy

san’at va madaniyat yordamida kerakli bo‘lgan g‘oyalarni shakllantirish, yo‘l-yo‘riqlar berish orqali amalga oshirilmoqda. Natijani jamiyatning diniy, madaniy, ijtimoiy, ma’naviy sohalarida namoyon bo‘layotgan ekspansiya holatlarida ham kuzatish mumkin.

G‘.B.Shoumarov, E.G‘oziyev, V.M.Karimova, N.S.Safayev, B.M.Umarov, R.S.Samarov, Z.T.Nishonova, N.A.Sog‘inov, T.Malikova, A.X.Yugay, S.M.To‘ychiyeva, D.X.Qarshibayeva, G.K.To‘laganova, X.A.Qodirova, X.A.Ruhiyeva, Z.F.Kamaletdinova, E.Quljonov, N.Komilova, K.Farfiyeva, Sh.F.Mustafayeva kabi Rossiya va O‘zbekiston psixolog olimlarining ta’kidlashlaricha, shaxs ongi, xulqi hamda faoliyati mazmunini ularni qurshab olgan muhit belgilaydi. Ularning fikriga ko‘ra, kishi ongi, xulqi, xarakteri mikro va makro muhitdagi faoliyati orqali boshqariladi. Ijtimoiy muhitdagi nosog‘lomlik esa kishi ongi va xulqida turli og‘ishlarni keltirib chiqaradi.

Destruktiv faoliyat fenomenining ilm-fanda deyarli tadqiq etilmaganligini aytib o‘tish joiz. Hatto “destruksiya”, “destruktivlik”, “destruktiv faoliyat” tushunchalariga izoh ham ko‘pchilik lug‘atlarda uchramaydi, uchragan taqdirda ham ularning tarjimasigina keltiriladi (inglizcha “destructive” – “yemiruvchi”, “vayron qiladigan”, “halokatli”). Aksariyat adabiyotlarda destruksiya “biror narsaning tuzilmasini vayron qilish” sifatida sharhlanadi. Ko‘pchilik tadqiqotchilar tomonidan insonning vayronkorlikka moyillik tabiati ta’kidlab o‘tilgan bo‘lsa-da, bu mavzuga Erix Frommning yirik ilmiy ishi – “Inson destruktivligi anatomiyasi” kitobigina alohida bag‘ishlanganligini aytib o‘tish joiz.

Xorij va cobiq ittifoqda bir qator soha mutaxassislari yoshlar o‘rtasida sodir etilayotgan jinoyatchilik, giyohvandlik va alkogolizm kabi illatlarning kelib chiqishiga sabab bo‘luvchi ijtimoiy-psixologik omillar va ularning oldini olish, shaxsda antimanipulyativ, assertiv xulqni shakllantirish borasida ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordilar. E.Bern, D.Karnegi, E.Shostrom, A.Maslou, P.M. Granovskaya, F.V. Bassin, A.I. Kochetov, I.A. Nevskiy, Z.A.Astemirov, V.N.Myasishev, K.YE.Igoshev, L.M.Zyubin, A.Buryak, YE.N.Volkov, YE.V.Zaika, B.T.Kondrashchenko, L.I.Dolgova, G.G.Bochkareva, E.B.Melnikova kabi bir qator olimlar o‘z tadqiqotlarida destruktiv guruhlar faoliyati natijasida yuzaga kelayotgan ijtimoiy-psixologik muammolarni tadqiq etishga harakat qilganlar.

Hozirgi davrga kelib jahonda yuz berayotgan chuqur ijtimoiy, siyosiy va madaniy o‘zgarishlar ilgari yetarli darajada e’tibor qaratilmagan bir qator murakkab fenomenlarni yangicha nuqtayi nazardan tahlil qilishni taqozo etmoqda. Shunday fenomenlardan biri insonlarning destruktiv faoliyati bo‘lib, u jamiyat taraqqiyotiga jiddiy tahdid soluvchi omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Inson tabiatidagi vayronkorlik jihati, ayniqsa, XX asr boshlaridan boshlab XXI asrga qadar bo‘lgan davrda ommaviy qotilliklar, inqiloblar, qurolli mojarolar, terrorchilik harakatlari va turli zo‘ravonlik shakllarida yaqqol ifodasini topdi.

Bugungi kunda ommaviy axborot vositalari orqali hatto tinch va barqaror deb e’tirof etilgan mamlakatlarda ham jinoyatchilik, zo‘ravonlik va agressiv xatti-harakatlar ko‘payib borayotgani haqida muntazam xabarlar berilmoqda. Bu holat shuni ko‘rsatadiki, insonlarning destruktiv faoliyatini faqatgina axloqiy, diniy yoki huquqiy me’yorlar orqali cheklashning o‘zi yetarli samara bermayapti. Jamiyat tomonidan yaratilgan qulay yashash sharoitlari, moddiy farovonlik va texnologik rivojlanish ham ayrim hollarda destruktiv moyilliklarning oldini olishga qodir emas.

Ayni paytda destruktiv faoliyat faqat insonlarning bir-biriga nisbatan zo‘ravon munosabatida emas, balki tabiatga, atrof-muhitga, madaniy-tarixiy yodgorliklarga, moddiy va ma’naviy qadriyatlarga bo‘lgan beparvo va zarar yetkazuvchi munosabatda ham namoyon bo‘lmoqda. Ekologik muammolar, madaniy merosning vayron qilinishi, axborot makonida tajovuzkorlikning kuchayishi bunday faoliyatning zamonaviy ko‘rinishlari sifatida baholanishi mumkin.

Texnika va texnologiyaning jadal rivojlanishi sharoitida destruktiv faoliyatning oqibatlari yanada keskinlashib bormoqda. Chunki zamonaviy qurollar, axborot texnologiyalari va ommaviy ta’sir vositalari destruktiv harakatlarning ko‘lamini kengaytirib, ularni nafaqat alohida shaxs yoki ijtimoiy guruh darajasida, balki butun davlatlar, mintaqalar va hatto global miqyosda xavfli tusga keltirmoqda. Shu bois hozirgi davrda destruktiv faoliyatni psixologik, ijtimoiy va madaniy omillar nuqtayi nazaridan chuqur o‘rganish, uning oldini olishga qaratilgan kompleks profilaktik va tarbiyaviy choralarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Maslouning fikricha, inson o‘zining asosiy (bazaviy) ehtiyojlarini qondirolmasa, unda kompensatsiyalovchi, qo‘shimcha mexanizmlarning ishga tushishiga sabab bo‘ladigan norasolik hissi shakllanadi. Ko‘pincha bunday mexanizmlar sifatida destruktiv harakatlar namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, Maslouning mulohazasiga ko‘ra, qondirilmagan ehtiyojlar insonning destruk tiv faoliyat bilan shug‘ullanishiga olib keladigan asosiy manbalar bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Ehtiyojning inson ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarishdagi, o‘zini o‘zi namoyon qilishdagi ahamiyatini boshqa psixologlar ham ta’kidlaganlar. Masalan, A.Adlerning fikricha, inson hayoti asosiy qonuni sifatida shaxsning ustunlik, afzallikka intilishini ko‘rsatish mumkin. Biroq bu intilishning nafaqat destruktiv, balki konstruktiv yo‘nalishda ham qo‘llanishi ehtimoli mavjud. Destruktiv yo‘nalish xulq-atvori sharoitga qiyin moslashadigan, xudbin, shaxsiy manfaatlarni birinchi o‘ringa qo‘yadigan kishilarda kuzatilsa, konstruktiv yo‘nalishdagi faoliyatni kirishimli, xatti-harakatlarini umum manfaatidan kelib chiqib amalga oshiradigan shaxslar namoyon etadilar. K.Rodjersning ta’kidlashiga ko‘ra, insonning barcha harakatlari qandaydir bir umumlashtiruvchi motiv asosida yuzaga keladi va amalga oshiriladi. Mazkur motivni u faollashuvga moyillik, rag‘bat deb ataydi. Psixolog olimlar destruktiv faoliyat deyarli doimo uzoq vaqt davom etadigan frustratsiya (lot. frustratio – aldov, behuda kutish-xohish, ehtiyojlarni qondirish bilan bog‘liq muvaffaqiyatsizliklar natijasida yuzaga keladigan psixik holat) yoxud norasolik

hissi shakllanishi natijasida yuz berishini isbotlagan. Frustratsiya natijasida kelib chiqadigan destruktiv harakatlar ekstrapunitiv xarakter kasb etishi (yon atrofdagi kishilarga, shu jumladan, frustratsiya holatiga umuman aloqasi yo‘q butunlay notanish odamlarga, alohida narsa-buyumlar yoki ijtimoiy tuzilmalarga yo‘naltirilishi) yoxud intropunitiv ahamiyatga ega bo‘lishi (subyektning frustratsiya sababi o‘zi ekan ligini anglashi va jarohatlovchi vaziyatdan alkogolizm, giyohvandlik yoki suitsid orqali chiqishga harakat qilishi) mumkin. Albatta, o‘zini o‘zi namoyon qila olmagan va frustratsiya holatida bo‘lgan barcha odam ham destruktiv harakatlarni amalga oshiravermaydi. Bunda biologik omillar bilan bir qatorda turli ijtimoiy omillar, tarbiya va muhitning shaxs shakllanishidagi o‘rni, insonning turli destruktiv, salbiy psixologik-manipulyatsion ta’sirlarga tushish xususiyatlarini ham inobatga olish zarur.

Shaxsning destruktiv ta’sirlarga tushmasligini ta’minlashda avvalo, ong faoliyatining o‘rnini, mexanizm va qonuniyatlarini nazariy va amaliy talqin qilib, so‘ng antimanipulyativ xulqni shakllantirish zarurdir. Bu yo‘nalishda olib boriladigan ilmiy tadqiqot ishlarida quyidagi vazifalarni amalga oshirishga ahamiyat berilishi maqsadga muvofiq:

• yoshlarning ta’lim-tarbiyasi jarayonini turli mezonlar asosida o‘rganish, destruktiv guruhlar bilan aloqalarining vujudga kelishi sabablarini aniqlash;

• destruktiv guruhlarning qanday paydo bo‘lishi, faoliyat doirasining kengayishini, o‘z tarkibiga yoshlarni jalb qilish usul va vositalarini o‘rganish;

• yoshlarni destruktiv g‘oyalar va guruhlar ta’siridan saqlashning psixologik uslublarini aniqlash, amaliyotchi psixolog va pedagoglar uchun ishlanmalar yaratish;

• yoshlarning turli ta’sirlarga berilmasligi yuzasidan mafkuraviy himoya, immunitet tizimini yaratish, assertiv xulq atvorni shakllantirishning psixologik modelini ishlab chiqish;

• ta’lim muassasalarining ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha mas’ul xodimlari, huquq-tartibot idoralari va mahalla faollarini mazkur masalalar yuzasidan xabardorlik, savodxonlik darajasini oshirish va ulardan ekspertlar tanlash;

• destruktiv g‘oyalar ta’siriga tushgan yoshlarning hududiy, demografik, statistik, yosh va jins xususiyatlarini o‘rganish;

• yoshlarning destruktiv g‘oyalar ta’siriga tushishi sabab va motivlarini o‘rganish;

• destruktiv g‘oyalar ta’siriga tushgan yoshlar shaxsining individual-psixologik xususiyatlarini tahlil qilish va ularning tipologik tavsifnomasini tuzish;

• jins xususiyatlari bilan bog‘liq ravishda yoshlik davridagi psixologik himoya ko‘rinishlarining o‘ziga xos jihatlarini tahlil qilish;

• shaxsning yoshlik davrini tavsiflovchi hissiy-irodaviy, kommunikativ, intellektual xususiyatlarini tadqiq etish;

• shaxsning individual-psixologik tavsifi va turli himoya mexanizmlari xususiyatlari o‘rtasidagi mutanosiblik, bog‘liqlikni o‘rganish.

Keyingi yillarda olimlar orasida shaxs deformatsiyalanishuvi muammolariga nisbatan qiziqish ortib bormoqda. Bu turli xulq og‘ishlari masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlar ko‘lamida ham ko‘zga tashlanadi. Ushbu ilmiy tadqiqot ishlarida e’tibor ko‘proq delinkvent, tajovuzkor xulq-atvorga ega yoshlarni o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, ularda hozirgi vaqtda olib borilayotgan profilaktika, psixokorreksiya ishlari yoshlarning destruktiv g‘oyalar ta’siriga tushishini bartaraf etishda yetarli darajada samara bermayotganligi ham ta’kidlanadi. Yoshlarda xulq og‘ishi masalalariga bag‘ishlangan ilmiy-amaliy, fundamental tadqiqotlar kam ekanligini ham hozirgi kundagi dolzarb masalalar qatoriga kiritish mumkin. Yoshlarning destruktiv g‘oyalar ta’siriga tushishi ijtimoiy-psixologik va shaxs determinantlarini majmuaviy o‘rgangan hamda turli ko‘rinishdagi xulq og‘ishlariga yashirin moyilligi bor yoshlar profilaktikasi bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan olimlarning ta’kidlashlaricha, yoshlarning destruktiv g‘oyalar ta’siriga tushishiga bir tomondan, turli nomaqbul ijtimoiy omillar, ikkinchi tomondan shaxsning destruktiv ijtimoiy-psixologik salohiyati sabab bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga shaxsning destruktiv g‘oyalar ta’siriga tushishiga sabab bo‘luvchi referent ijtimoiy-psixologik determinantlarni aniqlashtirish va ularning differensiallashgan korreksiyasini amalga oshirish yoshlarda xulq og‘ishi samarali profilaktikasiga asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Smirnova S.V.Sotsialno-psixologicheskaya profilaktika molodyojnoy kriminalnoy agressivnosti. Avtoref. diss.kand. psixol. nauk. Moskva, 2007.

2. Remshmidt X. Podrostkoviy i yunosheskiy vozrast: Problemi stanovleniya lichnosti M.: Mir – M.: Mir, 1994. – 320s.

3. Qodirov U.D. Yoshlarni destruktiv ta’sirlardan himoyalashning psixologik jihatlari. Monografiya, Toshkent, 2013, “Fan va texnologiya” nashriyoti, 236 b.

UDK: 37.013:004.8

Alkarov Elyor Maxmudovich,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti bo‘lim boshlig‘i,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARI DIREKTORLARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VOSITASIDA RIVOJLANTIRISH
(xorijiy va milliy tajribalar qiyosiy tahlili)

Annotatsiya. Maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablari direktorlarining kasbiy kompetentligini zamonaviy raqamli texnologiyalar vositasida rivojlantirishning nazariy asoslari, xorijiy va milliy tajribalar hamda ularning qiyosiy tahlili yoritiladi. Estoniya, Singapur, Janubiy Koreya va Finlyandiya ta’lim boshqaruvida direktorlar tayyorlashning ilg‘or tamoyillari ko‘rib chiqiladi va ushbu tajribalar O‘zbekiston ta’lim menejmenti amaliyotiga uyg‘unlashtiriladi. Raqamli platformalar orqali direktorlarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish imkoniyatlari ochib berilgan. Maqola yakunida milliy sharoitdan kelib chiqqan holda taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, maktab direktori, kasbiy kompetensiya, raqamli liderlik, boshqaruv samaradorligi, xorijiy tajriba.

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ДИРЕКТОРОВ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ С ПОМОЩЬЮ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
(сравнительный анализ зарубежного и национального опыта)

Аннотация. В статье освещаются теоретические основы развития профессиональной компетентности директоров общеобразовательных школ с использованием современных цифровых технологий, а также зарубежный и

национальный опыт и их сравнительный анализ. Рассматриваются передовые принципы подготовки директоров в системе управления образованием Эстонии, Сингапура, Южной Кореи и Финляндии, которые адаптируются к практике управления образованием в Узбекистане. Рассмотрены возможности развития профессиональной компетентности директоров через цифровые платформы. В заключении статьи приведены предложения и рекомендации с учетом национальных условий.

Ключевые слова: цифровые технологии, директор школы, профессиональная компетентность, цифровое лидерство, эффективность управления, зарубежный опыт.

DEVELOPING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF GENERAL SECONDARY SCHOOL PRINCIPALS THROUGH DIGITAL TECHNOLOGIES
(a comparative analysis of international and national experience)

Abstract. The article highlights the theoretical foundations for developing the professional competence of general secondary school principals through modern digital technologies, as well as a comparative analysis of international and national experiences. Advanced principles of principal preparation in educational management in Estonia, Singapore, South Korea, and Finland are examined and adapted to the practice of educational management in Uzbekistan. Opportunities for developing principals’ professional competence through digital platforms are explored. The article concludes with proposals and recommendations based on the national context.

Keywords: digital technologies, school principal, professional competence, digital leadership, management efficiency, international experience.

Zamonaviy ta’lim tizimi shiddat bilan o‘zgarayotgan raqamli davrga kirar ekan, maktab direktorlari oldida mutlaqo yangi vazifalar, yangi mas’uliyatlar va yangi professional talablar paydo bo‘lmoqda. Endilikda maktab rahbaridan faqat ma’muriy ishlarni bajarish yoki pedagogik jarayonni nazorat qilish emas, balki butun ta’lim muassasasining raqamli taraqqiyotini boshqarish, innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish, ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish, o‘qituvchilar va o‘quvchilarning rivojlanish dinamikasini chuqur tahlil qilish kabi strategik ko‘nikmalarga ega bo‘lish talab etilmoqda. Shunday ekan, maktab direktori zamonaviy maktabning “yuragi” sifatida raqamli kompetensiyaga ega bo‘lmas ekan, ta’lim sifati va boshqaruv samaradorligini oshirishning imkoni bo‘lmaydi.

Dunyo tajribasi shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalarni boshqaruv jarayoniga joriy etgan davlatlarda ta’lim tizimining samaradorligi keskin oshgan. Estoniyaning X-Road platformasi, Singapurning sun’iy intellekt asosidagi “School Cockpit” tizimi, Janubiy Koreyaning data-analitik boshqaruv modeli va

Finlyandiyaning avtonomiya + raqamli monitoring konsepsiyasi maktab rahbarining kasbiy kompetensiyasi ta'lim taraqqiyotining eng asosiy omili ekanini yana bir bor tasdiqlaydi. Mazkur tajribalar maktab rahbariyatining raqamli savodxonligini oshirish nafaqat ma'muriy jarayonlarni soddalashtirishi, balki o'quv jarayonining sifatini tubdan yaxshilashini isbotlab bermoqda.

O'zbekiston ta'lim tizimida ham so'nggi yillarda keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi PQ-231-son va 2021-yil 25-yanvardagi PQ-4963 hamda Vazirlar Mahkamasining ta'limni raqamlashtirishga oid qarorlari maktab rahbarlarining kasbiy rivojlanishini yangi bosqichga ko'tardi. Elektron platformalarning joriy etilishi direktor faoliyatida raqamli transformatsiya jarayonini boshlab berdi. Bu esa ta'lim boshqaruvining ochiqligi, shaffofligi, aniqligi va tezkorligini ta'minlashda muhim omilga aylandi.

Mazkur sharoitda maktab direktorlari kasbiy kompetentligini raqamli texnologiyalar vositasida rivojlantirish masalasi dolzarb ilmiy muammo sifatida kun tartibiga chiqmoqda. Chunki raqamli kompetensiyaga ega bo'lgan rahbar innovatsion g'oyalarning tashabbuskori, strategik fikrlovchi lider va zamonaviy maktabning transformatsion divigatelidir. Mavzuning dolzarbligi aynan shunda namoyon bo'ladi: bugun raqamli texnologiyalarni bilmaydigan yoki ulardan samarali foydalana olmaydigan direktor ta'lim muassasasini raqobatbardosh bosqichga olib chiqa olmaydi.

Shu sababdan, umumiy o'rta ta'lim maktablari direktorlarining kasbiy kompetensiyasini raqamli texnologiyalar vositasida rivojlantirish yo'llarini xorijiy va milliy tajribalar asosida qiyosiy tahlil qilish ilmiy va amaliy jihatdan nihoyatda muhim hisoblanadi.

Estoniya bugungi kunda dunyoning eng ilg'or raqamli davlatlaridan biri bo'lib, ta'lim boshqaruvi ham "X-Road" platformasi orqali markazlashtirilgan holda yuritiladi. Maktab direktorlari o'quvchilar davomati, o'qituvchilar yuklamasi, baholash jarayonlari, o'quv rejalarining bajarilishi va maktabning umumiy reyting ko'rsatkichlarini real vaqt rejimida kuzata oladi. Direktorlar uchun "E-Liderlik Akademiyasi" yo'lga qo'yilgan bo'lib, ularga data-analitika, xavflarni boshqarish, raqamli etik, kiberxavfsizlik va elektron hujjat aylanishi bo'yicha chuqur tayyorgarlik beriladi.

Milliy tajribamizda bu qanday? O'zbekiston ta'lim tizimida qo'llanib kelinayotgan elektron platformalar Estoniya modeliga yaqinlashayotgan yirik raqamli ekotizimni yaratmoqda. Ammo Estoniyadagi kabi yagona integratsiyalashgan boshqaruv platformasi hali shakllanmagan. Shunga qaramay, raqamli monitoringning joriy etilishi Estoniya modeliga tomon bosilgan mustahkam qadamdir.

Singapur ta'lim boshqaruvida AI (sun'iy intellekt) eng faol qo'llaniladigan davlatlar qatorida. "School Cockpit" platformasi maktabning barcha ma'lumotlarini - o'quvchilar rivoji, o'qituvchilar faoliyati, dars sifati, xavf indikatorlari, qatnov

statistikasi, psixologik muammolar bo‘yicha signallarni tahlil qilib, direktor uchun tayyor boshqaruv tavsiyalari shakllantiradi. Direktor strategik qaror qabul qiladi, AI esa unga analitik asos beradi.

Milliy tajribamizda bu qanday? Bizda hozircha to‘liq AI asosida ishlaydigan maktab boshqaruvi yo‘q. Biroq onlinedu.uz platformasida avtomatlashtirilgan diagnostika, “Kasbiy rivojlanish kuni” va “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlari elektron tizimida faoliyat monitoringi va ta’lim natijalarining avtomatik tahlili Singapur modelining boshlang‘ich ko‘rinishi sifatida qaralmoqda. Bu kelajakda to‘liq AI boshqaruv tizimiga o‘tish uchun muhim mexanizm.

Koreyada maktab direktorlarining asosiy ko‘nikmasi data-driven decision making, ya’ni barcha qarorlarni faqat ma’lumotlarga tayangan holda qabul qilish. Rahbarlar uchun statistik tahlil, o‘quv jarayonining prediktiv analitikasi, monitoring algoritmlari, xavf indikatorlari bo‘yicha maxsus o‘quv dasturlari ishlab chiqilgan. Ushbu yondashuv maktab rivojinining barqarorligini ta’minlaydi.

Milliy tajribamizda bu qanday? O‘zbekistonda direktorlarning statistik ma’lumotlar bilan ishlash tajribasi turlicha. Ayrim maktablarda raqamli tahlil kuchli rivojlangan bo‘lsa, boshqalarida hali boshlang‘ich bosqichda. EMIS, krk.avloniy.uz, onlinedu.uz tizimlari aynan ma’lumotlar asosida boshqaruv madaniyatini shakllantirish uchun qulay maydon yaratmoqda, biroq Koreya tajribasi darajasiga chiqish uchun rahbarlar uchun maxsus “Data-analitika” modulini ishlab chiqish zarur.

Finlyandiyada maktablar keng avtonomiyaga ega: direktor darslik tanlash, o‘qituvchini ishga qabul qilish, o‘quv rejasini moslashtirish va maktab strategiyasini mustaqil belgilash huquqiga ega. Ammo bu mustaqillik davlat tomonidan raqamli monitoring orqali nazorat qilinadi. Raqamli analitika maktabning qaysi yo‘nalishda rivojlanayotganini aniqlab beradi.

Milliy tajribamizda bu qanday? O‘zbekistonda maktablar to‘liq avtonom emas, biroq O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-iyundagi PQ-231-son qarori orqali maktablarning o‘zini o‘zi boshqarish imkoniyatlari bosqichma-bosqich kengaytirilmoqda. Raqamli monitoring tizimlari kuchaytirilishi esa Finlyandiya modelining milliy muhitda shakllanishi uchun zarur asos bo‘lib xizmat qiladi.

Britaniyada har bir maktab faoliyati Ofsted inspeksiyasi tomonidan muntazam baholanadi. Bu jarayonning asosiy tamoyili ochiqlik, shaffoflik va hisobdorlikdir. Maktab direktori barcha boshqaruv jarayonlarini raqamli tizimda yuritishi, har bir qarorni izohlashi va natijalarni jamoatchilikka taqdim etishi shart. Direktorlar raqamli audit tizimi orqali muntazam monitoring qilinadi.

Milliy tajribamizda bu qanday? O‘zbekistonda ta’lim muassasalarida ochiqlik va hisobdorlik mexanizmlari bosqichma-bosqich shakllanmoqda. “Kasbiy rivojlanish kuni” va “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlari uchun yaratilgan tizim pedagog va rahbarlar faoliyatining shaffof monitoring mexanizmini yaratmoqda.

Biroq Buyuk Britaniya darajasidagi institutsional ochiqlikka erishish uchun xalqaro baholash tizimlari bilan uyg‘unlashgan milliy platforma zarur.

Yaponiyada maktab direktorlari uchun boshqaruv jarayonida texnika emas, balki inson kapitali markazda turadi. Direktorlar raqamli texnologiyalardan foydalanishni “odam – texnologiya – muhit” uchlikda uyg‘un boshqaradi. Yapon ta’limida raqamli etika - mas’uliyatli foydalanish, samarali kommunikatsiya va psixologik farovonlik asosiy mezon hisoblanadi.

Milliy tajribamizda bu qanday? O‘zbekistonda raqamli etika masalasi endi shakllanmoqda. Maktab rahbarlarining raqamli etikasi bo‘yicha treninglar muntazam emas, ammo “Kasbiy rivojlanish kuni” va “Kasbiy rivojlanish soati” tadbirlari doirasida ushbu yo‘nalishni kuchaytirish rejalashtirilmoqda. Yapon modelidan farqli o‘laroq, bizda raqamli texnologiyalar avval joriy etilib, inson resurslari keyin tayyorlanmoqda, ammo bu tafovut sekin-asta qisqarib bormoqda.

Xalqaro tajribalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Estoniyaning to‘liq raqamlashtirilgan boshqaruv modeli, Singapurning sun’iy intellektga asoslangan “School Cockpit” tizimi, Janubiy Koreyaning data-analitik qaror qabul qilish madaniyati, Finlyandiyaning avtonomiya va raqamli monitoring uyg‘unligi, Buyuk Britaniyaning ochiqlik va hisobdorlikka asoslangan inspeksiya tizimi hamda Yaponiya ta’limida inson kapitali va raqamli etikani ustuvor qo‘yuvchi boshqaruv yondashuvi maktab rahbariyatining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda kompleks raqamli ekotizim yaratish eng samarali yo‘l ekanini tasdiqlaydi.

Ushbu olti turli, ammo bir-birini boyituvchi yondashuvlar maktab direktorlari uchun raqamli boshqaruvning strategik tamoyillari - integratsiyalashgan raqamli platformalar, sun’iy intellektdan foydalanish, data-analitika asosida qaror qabul qilish, boshqaruv avtonomiyasi, shaffoflik va raqamli etika ta’lim sifatini oshirishning asosiy determinanti ekanini ilmiy jihatdan isbotlaydi. Shu bois mazkur xorijiy tajribalar O‘zbekiston ta’lim boshqaruvini modernizatsiya qilish jarayonida direktorlarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish uchun mustahkam nazariy asos hamda amaliy yo‘nalishni belgilab beradi.

O‘tkazilgan tahlillar O‘zbekiston ta’lim tizimida maktab direktorlari kasbiy kompetentligini raqamli texnologiyalar vositasida rivojlantirishning nafaqat zarurligini, balki uning ta’lim sifati va boshqaruv samaradorligiga bevosita ta’sirini ham yaqqol ko‘rsatdi.

Xalqaro tajribalar o‘rganilganda ma’lum bo‘ldiki, Estoniyaning integratsiyalashgan raqamli boshqaruv modeli direktorlar faoliyatini markazlashtirish va shaffoflikni kuchaytirishda muhim o‘rin tutadi. Singapurning sun’iy intellekt asosida ishlovchi tizimlari strategik qarorlar sifatini oshirishga xizmat qiladi, Janubiy Koreyaning data-analitik madaniyati boshqaruvni faktlarga asoslagan holda olib borishni ta’minlasa, Finlyandiyaning avtonomiya–raqamli monitoring uyg‘unligi maktab rahbarining mustaqilligi va javobgarligini yuksaltiradi. Buyuk Britaniyaning ochiqlik tizimi direktor faoliyatining baholanish

mexanizmlarini standartlashtirish, Yaponiya tajribasi esa inson kapitali va raqamli etikaga tayanib rahbarlik madaniyatini rivojlantiradi.

Milliy tajriba bilan solishtirilganda, O‘zbekistonda EMIS, my.edu.uz, onlinedu.uz, krk.avloniy.uz kabi tizimlarning joriy etilishi direktorlarda raqamli savodxonlik, monitoring ko‘nikmalari, diagnostik tahlil, elektron boshqaruv va mas’uliyatli qaror qabul qilish kompetensiyalarini shakllantirayotganini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, platformalararo integratsiya, raqamli infratuzilma, direktorlarning data-analitik ko‘nikmalarini rivojlantirish va AI asosli boshqaruvga o‘tish bo‘yicha hali yechilishi lozim bo‘lgan masalalar mavjud. Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalar direktorlarga faqat boshqaruv jarayonini yengillashtirmasligini, balki maktabdagi ta’lim sifati, resurslardan foydalanish samaradorligi va o‘quvchilar rivoji bo‘yicha natijalarni sezilarli darajada oshirishini ilmiy asoslagan holda ko‘rsatadi.

Yuqoridagi ilmiy tahlillar shuni anglatadiki, umumiy o‘rta ta’lim maktablari direktorlarining kasbiy kompetentligini raqamli texnologiyalar asosida rivojlantirish ta’lim tizimining modernizatsiyasi uchun strategik ahamiyatga ega. XXI asr maktabi raqamli boshqaruv, sun’iy intellekt, data-analitika, elektron monitoring va mas’uliyatli liderlik tamoyillariga tayanadi. Xorijiy tajribalar har bir davlatning boshqaruv modeli turlicha bo‘lishiga qaramay, ularni birlashtiruvchi umumiy g‘oya mavjud — direktorning raqamli kompetensiyasi ta’lim sifatining markaziy omilidir.

Kelgusida mavjud elektron tizimlarning integratsiyasini kuchaytirish, direktorlar uchun “Raqamli liderlik” modulini ishlab chiqish, sun’iy intellekt asosida ishlovchi boshqaruv tizimlarini joriy etish, maktab avtonomiyasini bosqichma-bosqich kengaytirish va raqamli etikani mustahkamlash zarur. Raqamli kompetensiyaga ega, analitik fikrlaydigan, strategik qarorlar qabul qila oladigan direktor zamonaviy maktabning yuragi va ta’lim tizimining kelajakdagi muvaffaqiyatini belgilovchi bosh omildir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. UNESCO. Education Management Information Systems (EMIS) for Effective Educational Governance. Paris: UNESCO Publishing. 2023.

2. OECD. Digital Education Outlook: Pushing the Frontiers with AI, Data, and Digitalization**.** Paris: OECD. 2022.

3. World Bank. Education Digital Transformation Study: Case of Estonia, Korea, and Finland**.** Washington, DC. 2021.

4. Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. O‘zbekiston ta’lim tizimini raqamlashtirish konsepsiyasi**.** Toshkent. 2024.

5. D.D.Islamova, B.S.Madrahimov. Ta’lim menejmentida samarali boshqaruv tamoyillari: zamonaviy yondashuvlar va amaliyot**.** “Maktab ta’limi: muammolar, izlanishlar, yechimlar”, 3-son. 2025.

6. Asian Development Bank (ADB). School Leadership and Digital Competence in Asia-Pacific**.** Manila. 2020.

UDK 378.147:61:004.8

Toxirova Farida Olimjonovna,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti Informatsion texnologiyalar, biofizika va tibbiy fizika kafedrasi dotsenti v.b., pedagogika fanlari nomzodi

SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA TALABALARNING KLINIK QAROR QABUL QILISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada tibbiy oliy ta’limda sun’iy intellekt (SI) yordamida talabalarning klinik qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish metodikasi o‘rganilgan. Tadqiqotda SI-asosli virtual simulyatorlar, individuallashtirilgan o‘qitish algoritmlari va ma’lumotlar tahlilidan foydalanib, tibbiy talabalarning klinik holatlarni baholash va qaror qabul qilish qobiliyatlarini oshirish usullari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, tibbiy ta’lim, klinik qaror qabul qilish, virtual simulyatorlar, individuallashtirilgan o‘qitish, mashinaviy o‘qitish, samaradorlik, etik muammolar, talabalar malakasi, adaptiv tizimlar.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ КЛИНИЧЕСКОГО ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ У СТУДЕНТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. В данной статье рассматривается методика развития навыков клинического принятия решений у студентов медицинских высших учебных заведений с использованием искусственного интеллекта (ИИ). В исследовании анализируются методы повышения способности студентов оценивать клинические случаи и принимать обоснованные решения на основе применения ИИ-ориентированных виртуальных симуляторов, алгоритмов индивидуализированного обучения и анализа данных.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, медицинское образование, клиническое принятие решений, виртуальные симуляторы, индивидуализированное обучение, машинное обучение, эффективность, этические проблемы, профессиональная компетентность студентов, адаптивные системы.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING STUDENTS’ CLINICAL DECISION-MAKING SKILLS USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. This article examines a methodology for developing clinical decision-making skills among students in medical higher education through the use of artificial intelligence (AI). The study explores approaches to enhancing students’

abilities to assess clinical cases and make informed decisions by employing AI-based virtual simulators, personalized learning algorithms, and data analysis techniques.

Keywords: Artificial intelligence, medical education, clinical decision-making, virtual simulators, personalized learning, machine learning, effectiveness, ethical issues, student competence, adaptive systems.

Tibbiy oliy ta’limda sun’iy intellekt (SI) yordamida talabalarning klinik qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish metodikasi zamonaviy tibbiyotning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu tadqiqotda SI-qo‘llab-quvvatlagan virtual simulyatorlar va individuallashtirilgan o‘qitish tizimlari orqali tibbiy talabalarning klinik malakasini oshirish usullari o‘rganiladi.

Zamonaviy tibbiy ta’limda SIning qo‘llanilish ortib borayotgani sababli, ushbu mavzuning dolzarbligi yuqori. SI individuallashtirilgan o‘qitish, virtual simulyatorlar va ma’lumotlarga asoslangan qarorlar orqali tibbiy talabalarning klinik qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga imkon beradi, bu esa o‘quv jarayonini transformatsiya qiladi va talabalarning samaradorligini oshiradi. Ahamiyati shundaki, SI tibbiy ta’limni yangilash orqali shifokorlar tayyorgarligini yaxshilaydi, xususan, generativ SIning rivojlanishi bilan o‘qitishning yangi modellarini yaratish mumkin. Bu mavzuning ahamiyati global tendensiyalarda namoyon bo‘ladi: masalan, SI tibbiy o‘quv yurtlarida o‘qitishni personallashtirib, talabalarning klinik malakasini oshirishga xizmat qiladi, bu esa sog‘liqni saqlash sifatini yuksaltiradi.

Klinik qaror qabul qilish tibbiyotda asosiy rol o‘ynaydi, chunki u bemorlarning tashhisi, davolash rejasini ishlab chiqish va prognozni baholashga ta’sir ko‘rsatadi. Bu jarayon shifokorlardan ma’lumotlarni tahlil qilish, xavflarni hisobga olish va samarali qarorlar qabul qilishni talab etadi, bu esa bemorlarning sog‘lig‘ini saqlashda muhimdir. Tibbiyotda klinik qarorlarning roli shifokorlarning kognitiv yukini kamaytirish va xatolarning oldini olishda namoyon bo‘ladi, xususan, ma’lumotlarga asoslangan tizimlar orqali qarorlarning aniqligini oshirish mumkin. Bu malaka tibbiy ta’limda talabalarning kasbiy rivojlanishining asosi bo‘lib, ularni real klinik holatlarga tayyorlaydi va sog‘liqni saqlash sifatini oshiradi.

Sun’iy intellekt tibbiyot sohasida keng imkoniyatlarni taqdim etadi, xususan, kasalliklarni tashhislash, individuallashtirilgan davolash rejalarini ishlab chiqish va shifokorlarga qaror qabul qilishda yordam berish orqali. SIning imkoniyatlari ta’limda individuallashtirilgan o‘qitish va virtual simulyatorlar yaratishda namoyon bo‘ladi, bu esa tibbiy talabalarning klinik malakasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, SI ma’lumotlarni tahlil qilib, tashhisning aniqligini va natijalarni prognoz qilishni yaxshilaydi, shuningdek, klinik qarorlarni qo‘llab-quvvatlash tizimlari orqali samaradorlikni oshiradi. Bundan tashqari, SI tibbiyotda kognitiv charchoqni kamaytirib, shifokorlarning ishonchini oshirish va xatolarni pasaytirish imkonini beradi.

Ushbu mashg‘ulotning maqsadi – SI yordamida tibbiy talabalarning klinik qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish va uning samaradorligini baholashdir. Vazifalar orasida SI-asosli virtual simulyatorlarning qo‘llanishini tahlil qilish, individuallashtirilgan o‘qitish algoritmlarini moslashtirish, etik muammolarni hal qilish va ta’lim natijalarini o‘lchash kiradi. Bu vazifalar ta’limning sifatini oshirish va tibbiy talabalarning kasbiy malakasini rivojlantirishga qaratilgan.

Klinik qaror qabul qilish jarayoni tibbiyotda shifokorlarning bemorlar holatini baholash, tashhis qo‘yish va davolashni rejalashtirishdagi asosiy mexanizm hisoblanadi. Bu jarayon bir necha tarkibiy qismlardan iborat bo‘lib, ular ma’lumotlarni yig‘ishdan tortib, davolash samaradorligini baholashgacha bo‘lgan bosqichlarni qamrab oladi. Sun’iy intellekt (SI) ushbu jarayonning har bir qismida yordam berib, tibbiy talabalarning malakasini rivojlantirishga xizmat qiladi, masalan, virtual simulyatorlar orqali real holatlarni o‘rgatishda.

Davolash rejasini ishlab chiqish tashxis qo‘yilgandan keyin amalga oshiriladi va bemorning holati, kasallik og‘irligi, hamroh kasalliklar va resurslarni hisobga olib, davolash usullarini (doiriy, jarrohlik yoki boshqa) tanlashni o‘z ichiga oladi. Bu bosqich qaror qabul qilishning analitik jihatini talab etadi, masalan, foyda va xavflarni baholash. SI ushbu jarayonda individuallashtirilgan rejalarni yaratishda yordam berib, talabalarning qaror qabul qilish ko‘nikmalarini simulyatorlar orqali rivojlantirishga imkon beradi.

Davolash rejasini optimallashtirish SI tizimlari bemorning genetik ma’lumotlari, kasallik tarixi va hayot tarzini hisobga olib, individuallashtirilgan davolash yo‘llarini yaratadi. Masalan, SI davolashning samaradorligini prognoz qilib, qo‘shimcha harjlarni kamaytiradi va bemorlarning natijalarini yaxshilaydi. Bu tizimlar klinik qaror qabul qilishda shifokorlarga yordam berib, davolash rejalarining sifatini oshiradi, xususan, saraton va yurak kasalliklarida.

Dori vositalarini ishlab chiqish va klinik sinovlarda SI tizimlari yangi dorilarni kashf etishni tezlashtiradi, molekulyar modellashtirish orqali potensial dorilarni aniqlaydi va klinik sinovlarni optimizatsiya qiladi. 2025-yilda SI klinik sinovlarning dizaynini yaxshilaydi, bemorlarni tanlashni yaxshilaydi va xarjlarni 30-40% ga kamaytiradi. Bu tizimlar dalay ma’lumotlarni tahlil qilib, sinovlarning samaradorligini oshiradi va yangi dorilarning bozorga chiqishini tezlashtiradi.

Real klinik holatlarni SI simulyatsiyasi yordamida modellashtirish tibbiy talabalarga virtual muhitda klinik senariylarni o‘rgatish imkonini beradi. SI algoritmlari bemor holatlarining turli variantlarini modellashtirib, talabalarning qaror qabul qilish jarayonini rivojlantiradi, masalan, tashhis qo‘yish va davolash rejasini ishlab chiqishda. Bu usul o‘quv jarayonini adaptiv qilib, talabalarning malakasini oshirishga xizmat qiladi, xususan, SI-qo‘llab-quvvatlagan simulyatorlar orqali klinik rezoningni kuchaytirishda.

Klinik qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish usullari

Yo‘nalish	An’anaviy usullar	Sun’iy intellekt yordamidagi usullar
Bilim manbai	Darsliklar, ma’ruzalar, klinik amaliyot	AI asosidagi simulyatsiyalar, intellektual repetitorlar, ma’lumotlar bazasi tahlili
Keys-stadi tahlili	O‘qituvchi rahbarligida muhokama	AI orqali avtomatik ssenariylar, interaktiv klinik holatlar
Diagnostika ko‘nikmalari	Real bemorlar bilan ishlash, ustoz nazorati	AI orqali virtual patsiyentlar, pattern tanish va prognoz qilish
Qaror qabul qilish jarayoni	Talabaning shaxsiy tajribasi va ustoz maslahati	AI orqali klinik algoritmlar, ehtimoliy natijalarni hisoblash
Baholash usuli	Yozma imtihonlar, testlar, ustoz fikri	Avtomatik baholash, real-time feedback, individual trayektoriya
Samaradorlik	Ta’lim jarayoni ko‘p vaqt talab qiladi	Qaror qabul qilish tezkorligi, xatolarni kamaytirish, individuallashtirish
Motivatsiya va qiziqish	Ustozning shaxsiy ta’siriga bog‘liq	Interaktiv AI platformalar orqali yuqori motivatsiya va qiziqish
Amaliyotga yaqinlik	Real klinik muhitda cheklangan imkoniyatlar	Virtual simulyatsiyalar orqali keng qamrovli klinik tajriba

An’anaviy usullar talabalarga asosiy bilim va tajriba beradi, lekin vaqt va resurslar bilan cheklangan.

AI yordamidagi usullar esa talabalarning klinik fikrlashini tezkor rivojlantirish, xatolarni kamaytirish va individuallashtirilgan o‘quv trayektoriyasini ta’minlash imkoniyatini yaratadi.

Konkret klinik holatlarni SI yordamida tahlil qilish (masalan, pnevmoniya, yurak yetishmovchiligi). Bunda talabalar real klinik ma’lumotlar asosida, sun’iy intellekt tomonidan taqdim etilgan tahlil va xulosalarni chuqur o‘rganadilar. Masalan, pnevmoniya holatida SI rentgen tasvirlarini analiz qiladi, kasallikning ehtimoliy sabablarini aniqlaydi va antibiotiklarning optimal tanlovi bo‘yicha tavsiyalar beradi. Xuddi shunday, yurak yetishmovchiligida SI elektrokardiogramma, exokardiografiya va laboratoriya natijalarini tahlil qilib, kasallikning bosqichi, yurak funksiyasining holati va davolash strategiyalari bo‘yicha ma’lumot beradi.

SI tavsiyalari asosida davolash rejasini ishlab chiqish. Analiz natijalariga ko‘ra talabalar SIning davolash algoritmlari va protokollari asosida individual davolash rejalarini tuzadilar. Bu rejalar dori vositalarining dozalari, qabul qilish

vaqtlari, davolash kursining davomiyligi va yon ta’sirlarini minimallashtirish bo‘yicha tavsiyalarni o‘z ichiga oladi. Bu jarayon talabalarda nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlashga, balki klinik fikrlashni rivojlantirishga ham yordam beradi.

Guruhlar bilan ishlash va munozaralar. Talabalar guruhlarga bo‘linib, har bir klinik holat bo‘yicha o‘z davolash rejalarini taqdim etadilar. Guruhlar o‘z xulosalarini asoslab beradilar va SIning tavsiyalari bilan solishtiradilar. Munozaralar jarayonida talabalar bir-birlarining fikrlarini tinglaydilar, savollar beradilar va tanqidiy fikrlashni mashq qiladilar. Bu nafaqat jamoaviy ish ko‘nikmalarini rivojlantirishga, balki turli xil klinik yondashuvlarni o‘rganishga ham imkon beradi.

Har bir talabaning klinik qaror qabul qilish ko‘nikmalarini individual baholash. O‘qituvchilar har bir talabaning SI tavsiyalarini qanchalik to‘g‘ri tushungani, davolash rejasini qanday asoslay olgani va munozaralarda qanchalik faol ishtirok etganini individual baholaydilar. Baholash natijalariga ko‘ra, talabalarga qo‘shimcha topshiriqlar, maslahatlar beriladi va ularning bilim saviyasini oshirishga qaratilgan tadbirlar amalga oshiriladi. Bu talabalarning klinik qaror qabul qilish ko‘nikmalarini doimiy ravishda takomillashtirib borishga yordam beradi.

Sun’iy intellekt (SI) tibbiyotda inqilobiy o‘zgarishlar yaratish salohiyatiga ega bo‘lsada, uning qator afzalliklari va cheklashlari mavjud. SI ma’lumotlarni tahlil qilish, tashxis qo‘yish va davolash rejalarini ishlab chiqishda inson shifokorlariga yordam berishi mumkin. Masalan, SI algoritmlari rentgen nurlari, MRT va KT skanerlari kabi tibbiy tasvirlarni sharhlash, kichik o‘zgarishlarni aniqlash va kasalliklarni erta bosqichlarda aniqlash uchun o‘rgatilishi mumkin. SI, shuningdek, katta miqdordagi ma’lumotlarni tahlil qilish, tendensiyalarni aniqlash va davolashning yangi imkoniyatlarini topishda yordam beradi.

Biroq, SIning cheklashlarini ham e’tiborga olish kerak. SI ma’lumotlarga asoslanganligi sababli, uning aniqligi va ishonchliligi o‘rgatilgan ma’lumotlar to‘plamining sifatiga bog‘liq. Agar ma’lumotlar to‘plami noto‘g‘ri yoki bir tomonlama bo‘lsa, SI noto‘g‘ri xulosalarga kelishi mumkin. Shuningdek, SI inson shifokori kabi intuitsiya, kreativlik va empatiyaga ega emas. SI har doim ham noodatiy yoki murakkab vaziyatlarni hal qila olmaydi va bemorning shaxsiy ehtiyojlarini hisobga olmasligi mumkin.

Klinik qaror qabul qilishda inson omilining ahamiyati.

Klinik qaror qabul qilishda inson omili muhim rol o‘ynaydi. Shifokorlar SI tomonidan taqdim etilgan ma’lumotlarni o‘z bilimlari, tajribalari va intuitsiyalari bilan birlashtirib, bemor uchun eng yaxshi qarorni qabul qilishlari kerak. Shifokorlar bemor bilan muloqot qilish, ularning tarixini o‘rganish va ularning individual ehtiyojlarini tushunish qobiliyatiga ega. Ular, shuningdek, bemorning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy omillarini hisobga olishlari kerak, bu SI har doim ham qila olmaydi.

Bundan tashqari, klinik qarorlar koʻpincha axloqiy va yuridik muammolarni keltirib chiqaradi. Shifokorlar bunday masalalarni hal qilishda oʻz qadriyatlari, axloqiy prinsiplari va qonuniy majburiyatlarini hisobga olishlari kerak. SI bunday muammolarni hal qila olmaydi, chunki u inson qadriyatlari va axloqiy prinsiplarini tushunmaydi.

Tibbiyotda SI kelajagi juda istiqbolli. SI texnologiyalari rivojlanishi bilan ular tashxis qoʻyish, davolash va bemorlarni parvarish qilishda yanada muhim rol oʻynaydi. SIdan foydalanish sohalariga shaxsiylashtirilgan tibbiyot, dori vositalarini ishlab chiqish, xirurgik robotlar va telemeditsina kiradi. Biroq, SIning tibbiyotga integratsiyasi muvaffaqiyatli boʻlishi uchun bir nechta muhim qadamlarni qoʻyish kerak. Birinchidan, SI algoritmlarini oʻrgatish uchun moʻljallangan ma’lumotlar toʻplamlarining sifati va xilma-xilligini oshirish kerak. Ikkinchidan, SIning aniqligi, ishonchliligi va xavfsizligini ta’minlash uchun qat’iy standartlar va qoidalar ishlab chiqish kerak. Uchinchidan, shifokorlar SI texnologiyalaridan samarali foydalanish uchun yetarlicha tayyorgarlikdan oʻtishlari kerak. Va nihoyat, SIning tibbiyotda qoʻllanilishi bilan bogʻliq axloqiy va yuridik muammolarni hal qilish uchun jamoatchilik muhokamasini yoʻlga qoʻyish kerak.

Xulosa qilib aytganda, SI tibbiyotda katta salohiyatga ega, ammo uning afzalliklari va cheklashlarini e’tiborga olish kerak. Klinik qaror qabul qilishda inson omili muhim rol oʻynaydi va SI shifokorlarning oʻrnini bosa olmaydi. Agar SI texnologiyalari mas’uliyat bilan ishlab chiqilsa va joriy etilsa, ular sogʻliqni saqlash sohasini yaxshilash va bemorlarga yanada yaxshi xizmat koʻrsatishga yordam berishi mumkin.

Ushbu tadqiqot davomida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalangan holda tibbiy talabalarning klinik qaror qabul qilish koʻnikmalarini rivojlantirish metodikasi ishlab chiqildi va tahlil qilindi. Metodika klinik ssenariylarni modellashtirish, virtual bemorlar bilan interaktiv muloqot, real vaqt rejimida qayta aloqa olish va SI asosidagi tahliliy vositalardan foydalanishni oʻz ichiga oladi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, mazkur metodika talabalarning klinik fikrlash, diagnostika aniqligi, davolash strategiyalarini ishlab chiqish va qaror qabul qilish jarayonida ishonch darajasini sezilarli darajada oshiradi.

Mashgʻulotning asosiy natijalarini umumlashtirish.

Klinik qaror qabul qilish koʻnikmalarining oshishi: SIga asoslangan oʻqitish talabalarning klinik ma’lumotlarni tahlil qilish, muammolarni aniqlash va optimal yechimlarni topish qobiliyatini rivojlantirdi.

Diagnostika aniqligining yaxshilanishi: Virtual bemorlar bilan ishlash talabalarga turli kasalliklarni tashxislashda koʻproq tajriba orttirish imkonini berdi, bu esa ularning diagnostika aniqligini oshirdi.

Qaror qabul qilishda ishonchning ortishi: Real vaqt rejimida qayta aloqa olish va SI asosidagi tahliliy vositalardan foydalanish talabalarga oʻz qarorlariga ishonch hosil qilishga yordam berdi.

O‘quv jarayonining individuallashuvi: SI texnologiyalari har bir talabaning ehtiyojlari va o‘quv tezligiga moslashtirilgan individual o‘quv dasturlarini yaratish imkonini berdi.

Keyingi tadqiqotlar uchun yo‘nalishlar.

Metodikani keng ko‘lamli klinik sharoitlarda sinovdan o‘tkazish: Ushbu metodikaning samaradorligini turli muassasalarda va katta guruhlarda baholash kerak.

Turli SI texnologiyalarini integratsiyalash: Klinik qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun mashinali o‘qitish, chuqur o‘qitish va tabiiy tilni qayta ishlash kabi SI texnologiyalarining yangi usullarini o‘rganish lozim.

Talabalarning ruhiy holatiga ta’sirini o‘rganish: SIga asoslangan o‘qitishning talabalarning stress darajasi, motivatsiyasi va o‘ziga bo‘lgan ishonchiga ta’sirini baholash zarur.

O‘qituvchilarning rolini aniqlash: SI texnologiyalarini o‘quv jarayoniga integratsiyalashda o‘qituvchilarning vazifalari va mas’uliyatini belgilash muhim.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot tibbiy ta’limda SI texnologiyalaridan samarali foydalanishning muhimligini ko‘rsatib berdi va kelgusidagi tadqiqotlar uchun asos yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Азимов, А. Я-робот / А. Азимов. – Москва: Эксмо, 2016. – 320 с.
2. Васильев, В. И. Искусственный интеллект в медицине: состояние и перспективы / В. И. Васильев, А. А. Петров // *Вестник Российской академии медицинских наук*. – 2020. – Т. 75, № 6. – С. 612–619.
3. Гаврилов, Д. А. Применение искусственного интеллекта в образовании: возможности и риски / Д. А. Гаврилов // *Современное образование*. – 2022. – № 1. – С. 56–65.
4. Иванов, И. И. Методы искусственного интеллекта в клинической медицине / И. И. Иванов. – Санкт-Петербург: СпецЛит, 2018. – 240 с.
5. Каримов, У. И. Развитие медицинского образования в Узбекистане: проблемы и перспективы / У. И. Каримов // *Медицинское образование и профессиональное развитие*. – 2021. – № 4. – С. 112–118.
6. Курпатов, А. В. Искусственный интеллект и будущее медицины / А. В. Курпатов. – Москва: Альпина Паблишер, 2019. – 280 с.
7. Ли, К. Искусственный интеллект. Революция, которую мы не заметили / К. Ли, Ч. Чен. – Москва: Альпина Паблишер, 2018. – 304 с.
8. Махмудов, А. М. Инновационные подходы к обучению студентов медицинских вузов / А. М. Махмудов, Ш. Т. Ташкенбаева // *Проблемы науки*. – 2020. – № 5. – С. 25–28.

UDK: 316.356.2 : 159.944

Mirzayeva Sayyora Rustamovna,
“Alfraganus” universiteti “Psixologiya” kafedrasi dotsenti,
psixologiya fanlari nomzodi

RUHIY BARQARORLIK – ZAMONAVIY OILA IMIJI ASOSI SIFATIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy jamiyatda oila institutining barqarorligini ta’minlashda ruhiy (psixologik) omillarning o‘rni tahlil qilingan. Tadqiqotda oilaviy nizolarning kelib chiqish sabablari, ota-ona va farzand o‘rtasidagi kommunikativ kompetensiya hamda shaxsning emotsional yetukligi masalalari o‘rganilgan. O‘zbekiston olimlari tomonidan o‘tkazilgan tadqiqot natijalariga asoslanib, oilaviy muhitning sog‘lomligi nafaqat moddiy omillar, balki o‘zaro ishonch, muloqot madaniyati va emotsional barqarorlikka bog‘liqligi ilmiy asoslangan. Maqola yakunida oila imijini mustahkamlash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: oila psixologiyasi, ruhiy barqarorlik, oilaviy nizolar, kommunikativ kompetensiya, emotsional intellekt, oila imiji, shaxs kamoloti.

ПСИХИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ — ОСНОВА ИМИДЖА СОВРЕМЕННОЙ СЕМЬИ

Аннотация. В данной статье анализируется роль психических (психологических) факторов в обеспечении устойчивости института семьи в современном обществе. В исследовании изучены причины возникновения семейных конфликтов, коммуникативная компетентность между родителями и детьми, а также вопросы эмоциональной зрелости личности. На основе результатов исследований узбекских ученых научно обосновано, что здоровье семейной среды зависит не только от материальных факторов, но и от взаимного доверия, культуры общения и эмоциональной устойчивости. В

заключении разработаны практические рекомендации по укреплению имиджа семьи.

Ключевые слова: психология семьи, психическая устойчивость, семейные конфликты, коммуникативная компетентность, эмоциональный интеллект, имидж семьи, личностное развитие.

MENTAL STABILITY AS THE BASIS OF THE MODERN FAMILY IMAGE

Annotation. This article analyzes the role of mental (psychological) factors in ensuring the stability of the family institution in modern society. The study examines the causes of family conflicts, communicative competence between parents and children, and issues of personal emotional maturity. Based on the research results of Uzbek scientists, it is scientifically substantiated that the health of the family environment depends not only on material factors but also on mutual trust, communication culture, and emotional stability. In conclusion, practical recommendations for strengthening the family image are developed.

Keywords: family psychology, mental stability, family conflicts, communicative competence, emotional intelligence, family image, personal development.

Zamonaviy globallashuv va axborotlashuv jarayonlari jamiyatning asosiy bo‘g‘ini bo‘lgan oila institutiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Bugungi kunda “zamonaviy oila” tushunchasi nafaqat iqtisodiy farovonlik yoki ijtimoiy maqom, balki birinchi navbatda, oila a’zolari o‘rtasidagi sog‘lom psixologik muhit va ruhiy barqarorlik bilan tavsiflanadi. Oila imiji — bu oilaning jamiyatdagi obro‘si va ichki mustahkamligining in’ikosidir. Ushbu mavzu bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda zamonaviy o‘zbek oilasi imijining ijtimoiy-psixologik asoslari alohida o‘rganilgan bo‘lib, unda oilaviy qadriyatlar va zamonaviy tendensiyalar uyg‘unligi muhim o‘rin tutadi [1].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti ta’kidlaganidek: «Tarbiya qancha mukammal bo‘lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi». Bu fikr oiladagi ma’naviy va ruhiy muhitning jamiyat barqarorligi uchun strategik ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi [2].

So‘nggi yillarda o‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, oilaviy ajrimlar va nizolarning asosiy sabablari ko‘pincha moddiy yetishmovchilik emas, balki er-xotin va ota-onalar o‘rtasidagi o‘zaro tushunmovchilik, psixologik savodxonlikning yetishmasligi va emotsional beqarorlikdir [3]. Psixolog olim X.Karimovning ta’kidlashicha, oilalarda parokandalik bo‘lsa, jamiyatning tinchi yo‘qoladi va u tanazzulga yuz tutadi [4]. Shu bois, zamonaviy oila imijini shakllantirishda tashqi omillardan ko‘ra, ichki psixologik omillar — shaxsning

emotsional yetukligi, kommunikativ madaniyati va nizolarni konstruktiv hal etish koʻnikmasi birlamchi oʻringa chiqmoqda.

Psixologik adabiyotlarda “ruhiy barqarorlik” tushunchasi insonning stressli vaziyatlarda oʻzini boshqara olishi, hissiy muvozanatni saqlashi va atrofdagilar bilan samarali muloqot qila olish qobiliyati sifatida talqin etiladi. D.Raximova oʻz tadqiqotlarida shaxs kamoloti, xususan, emotsional yetuklik va ijtimoiy rollarni anglash barqaror nikohning asosiy sharti ekanligini koʻrsatib oʻtgan [5]. Biroq, amaliyotda koʻplab yosh oilalarda bu koʻnikmalarning shakllanmaganligi turli inqirozlarga olib kelmoqda.

Shuningdek, oilaviy munosabatlar tizimida ota-ona va farzand oʻrtasidagi muloqot sifati ham oila imijining ajralmas qismidir. Sh.Bekova ta’kidlaganidek, oiladagi muloqot bolaning emotsional barqarorligi va ijtimoiy faolligiga bevosita ta’sir koʻrsatadi [6]. Demak, ruhiy barqarorlik nafaqat er-xotin munosabatlarida, balki avlodlararo munosabatlarda ham hal qiluvchi faktor hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — zamonaviy oʻzbek oilasida ruhiy barqarorlikning oila imijini shakllantirishdagi rolini ilmiy-psixologik jihatdan asoslash, oilaviy nizolarning psixologik determinantlarini aniqlash va oila mustahkamligini ta’minlashga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Mazkur maqolada muammo kompleks yondashuv asosida, ya’ni shaxsiy yetuklik, kommunikativ kompetensiya va milliy qadriyatlar uygʻunligi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi.

Ushbu tadqiqot ishida zamonaviy oʻzbek oilasi imijini belgilovchi ruhiy barqarorlik omillarini oʻrganish maqsadida nazariy tahlil, qiyosiy oʻrganish, umumlashtirish va sotsiologik soʻrovlar natijalarini interpretatsiya qilish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida shaxsga yoʻnaltirilgan yondashuv va tizimli tahlil tamoyillari tanlandi.

Tadqiqotning empirik bazasi sifatida Oʻzbekiston Respublikasida oila psixologiyasi, shaxslararo munosabatlar va yoshlar tarbiyasi boʻyicha olib borilgan soʻnggi ilmiy izlanishlar natijalari olindi. Tahlilga 2024-2025 yillarda oʻtkazilgan, jami 500 dan ortiq respondent (ota-onalar, yosh oilalar va oʻsmirlar) ishtirok etgan soʻrovnomalar va psixologik diagnostika natijalari qamrab olindi.

Tadqiqot davomida quyidagi asosiy metodlar qoʻllanildi:

1. Sotsiologik soʻrov va anketalash. Oilaviy nizolarning kelib chiqish sabablarini aniqlash maqsadida X.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan soʻrovnoma metodikasiga tayanildi. Ushbu metod orqali oiladagi iqtisodiy va psixologik (rashk, ishonchsizlik, fe’l-atvor mos kelmasligi) omillarning nizo keltirib chiqarishdagi salmogʻi aniqlandi [7].

2. Kuzatish va psixologik tahlil. Ota-ona va farzand munosabatlaridagi muloqot uslublarini baholashda Sh.Bekova tomonidan qoʻllanilgan kuzatish metodidan foydalanildi. Bunda muloqotning “dialogik” va “monologik” (avtoritar) shakllarining bolalar emotsional holatiga ta’siri qiyosiy tahlil qilindi [8].

3. Qiyosiy-pedagogik tahlil. Oilaviy tarbiya jarayonida milliy va zamonaviy yondashuvlarning samaradorligini baholashda B.Umarovning tadqiqot metodologiyasiga murojaat qilindi. Bu orqali tarbiyadagi liberal va an'anaviy uslublarning yoshlar xulq-atvoriga ta'siri o'rganildi [9].

4. Psixodiagnostik metodlar. Shaxsning oilaviy hayotga tayyorgarlik darajasini aniqlashda D.Raximova tomonidan tavsiya etilgan emotsional yetuklik va ijtimoiy rollarni anglash darajasini baholash testlari natijalari umumlashtirildi. Bu metod nikoh barqarorligi va shaxs kamoloti o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlikni aniqlash imkonini berdi [10].

5. Tizimli tahlil. Oilaviy integratsiya va moslashuv jarayonlarini o'rganishda M.Norbosheva taklif etgan yondashuv asosida oila a'zolarining o'zaro psixologik bog'liqligi va tashqi omillar (internet, ijtimoiy muhit) ta'siri tahlil qilindi [11].

O'tkazilgan tahlillar va empirik ma'lumotlar zamonaviy o'zbek oilasining psixologik barqarorligi va imijiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash imkonini berdi. Tadqiqot natijalari quyidagi yo'nalishlar bo'yicha guruhlandi:

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oilaviy nizolar oila imijiga putur yetkazuvchi va barqarorlikka tahdid soluvchi asosiy omildir. X.Karimov tomonidan o'tkazilgan sotsiologik so'rovnoma natijalariga ko'ra, oilaviy kelishmovchiliklarning asosiy sabablari quyidagicha taqsimlangan:

- Rashk va o'zaro ishonchsizlik – **23%;**
- Iqtisodiy ta'minotdagi kamchiliklar – **22%;**
- Dunyoqarash va maslaklarning nomuvofiqligi – **16%;**
- Fe'l-atvorning mos kelmasligi – **16%;**
- Oila byudjetini oqilona boshqara olmaslik – **14%.**

Ushbu raqamlar shuni ko'rsatadiki, nizolarning salmoqli qismi (qariyb 39 foizi) bevosita ruhiy-emotsional omillar (rashk, ishonchsizlik, xarakter mos kelmasligi) bilan bog'liqdir [12].

Oila imijining ijobiy shakllanishida kommunikativ kompetensiya hal qiluvchi rol o'ynaydi. Sh.Bekova tomonidan olib borilgan tahlillar natijasida aniqlanishicha, o'zaro ochiq va ishonchli muloqotga ega oilalarda farzandlarning ijtimoiy faolligi **68 foizga** yuqori bo'ladi. Shuningdek, sog'lom muloqot muhiti mavjud oilalarda o'quvchilarning **74 foizi** o'zini "tinglangan va qadrlangan" deb hisoblaydi. Bu esa oiladagi ruhiy barqarorlikning farzand shaxsiyatiga ijobiy ta'sirini tasdiqlaydi [13].

B.Umarovning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, oiladagi tarbiya uslubi va psixologik muhit farzandlarning xulq-atvoriga bevosita ta'sir qiladi. Oilada "qahr-g'azab" yoki haddan tashqari avtoritar munosabat bolalarda qo'rqoqlik, tobelik va asabiylikni keltirib chiqaradi. Aksincha, me'yoriy "erkinlik berish" va ijobiy munosabat bolada mustaqil fikrlashni shakllantiradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, nosog'lom psixologik muhit va ota-onalarning o'z farzandlari hayotiga e'tiborsizligi xulq og'ishlarining asosiy sabablaridan biridir [14].

D.Raximova o'tkazgan tahlillarga ko'ra, barqaror nikohning asosi shaxsning emotsional yetukligi bilan belgilanadi. Emotsional yetuklik insonning o'z

hissiyotlarini boshqarishi, impulsiv qarorlar qabul qilmasligi va stress holatlarida to‘g‘ri yo‘l tutishini anglatadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy hayotga tayyorgarlik jarayonida yoshlarda ijtimoiy rollarni anglash va qadriyatlar tizimini shakllantirish nikohning mustahkamligini ta’minlovchi birlamchi omillardir [15].

M.Norbosheva tomonidan o‘rganilgan natijalar oilaviy integratsiyaning ahamiyatini ko‘rsatadi. Oilaviy integratsiya – bu oila a’zolarining yagona maqsad va qadriyatlar sari harakatlanishidir. Biroq, zamonaviy sharoitda raqamli texnologiyalarga (telefon, internet) haddan tashqari berilish va ish majburiyatlarining ortishi oila a’zolari o‘rtasida “hissiy masofa”ni yuzaga keltirmoqda, bu esa integratsiya jarayoniga to‘sqinlik qiluvchi omil sifatida baholandi [16].

Olingan natijalar va nazariy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy oila imiji faqat tashqi ko‘rinish yoki moddiy farovonlik bilan emas, balki oila a’zolarining ichki ruhiy barqarorligi va psixologik salomatligi bilan belgilanadi.

Oila imijini shakllantirishda ayolning emotsional holati hal qiluvchi ahamiyatga ega. U.S. Ungboyeva o‘z tadqiqotlarida ta’kidlaganidek, xotin-qizlarning ruhiy holatini tiklash va ularni psixologik qo‘llab-quvvatlash oiladagi sog‘lom muhitni ta’minlashning garovidir. Ayolning ichki xotirjamligi va stressga bardoshliligi oilaviy nizolarning oldini olishga va farzandlar tarbiyasida ijobiy namuna bo‘lishga xizmat qiladi [17].

Oila imiji oila a’zolarining jamiyatdagi o‘rni va ularning ma’naviy qiyofasi bilan chambarchas bog‘liq. G.K. Ismoilova o‘z ishlarida insonning “ma’naviy qiyofasi” va “ijtimoiy qiyofasi” o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlikni tahlil qilgan. Uning fikricha, shaxsning ichki ma’naviy barqarorligi uning jamiyatdagi (va oiladagi) ijtimoiy mavqeini belgilaydi. Demak, oilaning ijobiy imiji uning a’zolarining yuksak ma’naviy va axloqiy sifatlariga tayanadi [18].

Zamonaviy hayot sur’ati va turli stress omillari oila mustahkamligiga sinov bo‘lmoqda. S.X. Amanova talabalar misolida o‘rgangan “koping-strategiyalar” (qiyin vaziyatlardan chiqish usullari) oilaviy hayotda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Oilada yuzaga keladigan inqirozlarni yengishda emotsional barqarorlik va irodaviy sifatlarning shakllanganligi oilaning buzilib ketishini oldini oladi va uning barqarorligini ta’minlaydi [19].

Bugungi kunda “zamonaviy oila” imijiga raqamli texnologiyalar jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. A.A. Abayevning tadqiqotlari shuni ko‘rsatdiki, smartfonlarga qaramlik o‘smirlarda kognitiv toliqish va ijtimoiy izolyatsiyani keltirib chiqarmoqda. Bu holat oila a’zolari o‘rtasidagi jonli muloqotning kamayishiga, o‘zaro begonalashuvga va oqibatda oilaviy muhitning buzilishiga olib kelishi mumkin. Shu bois, raqamli gigiyena qoidalariga amal qilish oila imijini saqlashning zamonaviy shartlaridan biridir [20].

M.A. Narbasheva psixologik salomatlikni shaxs shakllanishining asosiy mezoni sifatida baholaydi. Oila — bu shaxs kamolotga yetadigan makon. Agar oilada ruhiy barqarorlik va psixologik salomatlik ta’minlansa, bu nafaqat er-xotin

munosabatlarini mustahkamlaydi, balki jamiyatga sog‘lom va barkamol avlodni yetkazib berish imkonini beradi. Oila imiji aynan shu natija — farzandlar tarbiyasi va kamoloti orqali baholanadi [21].

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy oila imiji — bu murakkab ijtimoiy-psixologik fenomen bo‘lib, u moddiy omillardan ko‘ra ko‘proq oila a’zolarining ruhiy barqarorligi, o‘zaro munosabatlar madaniyati va zamonaviy chaqiriqlarga (stress, texnologiya) moslasha olish qobiliyatiga asoslanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayeva S.R. Zamonaviy o‘zbek oilasi imijining ijtimoiy-psixologik asoslari. – Pedagogika va psixologiya, 2024.
2. Umarov B.M. O‘zbek oilalarida tarbiya psixologiyasining ayrim ijtimoiy-psixologik muammolari. Fan va ta’lim yangiliklari, 2025, № 3, 17-25-b.
3. Mirzayeva S.R. The psychological features of students’ attitudes to their own health in conflict situations. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 2019, 7(12).
4. Karimov X. Er-xotin o‘rtasidagi nizo va uni bartaraf etish — muhim ijtimoiy-psixologik muammo sifatida. Fan va ta’lim yangiliklari, 2025, № 3, 60-66-b.
5. Raximova D.M. Shaxs kamoloti va barqaror nikoh o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlik. Fan va ta’lim yangiliklari, 2025, № 3, 242-250-b.
6. Bekova Sh.D. Ota-ona va farzand o‘rtasidagi kommunikativ kompetensiyaning psixologik mohiyati. Fan va ta’lim yangiliklari, 2025, № 3, 79-87-b.
7. Karimov X. Er-xotin o‘rtasidagi nizo va uni bartaraf etish — muhim ijtimoiy-psixologik muammo sifatida. — Toshkent: Fan va ta’lim yangiliklari, 2025. - 60-66-b.
8. Bekova Sh.D. Ota-ona va farzand o‘rtasidagi kommunikativ kompetensiyaning psixologik mohiyati. — Toshkent: Fan va ta’lim yangiliklari, 2025. — 79-87-b.
9. Umarov B.M. O‘zbek oilalarida tarbiya psixologiyasining ayrim ijtimoiy-psixologik muammolari. — Toshkent: Fan va ta’lim yangiliklari, 2025. — 17-25-b.
10. Raximova D.M. Shaxs kamoloti va barqaror nikoh o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlik. — Toshkent: Fan va ta’lim yangiliklari, 2025. — 242-250-b.
11. Norbosheva M. Bolaning oilada psixologik moslashuvi va oilada integratsiyalashuv masalalari. — Toshkent: Fan va ta’lim yangiliklari, 2025. — 131-142-b.
12. Karimov X. Er-xotin o‘rtasidagi nizo va uni bartaraf etish — muhim ijtimoiy-psixologik muammo sifatida // “Fan va ta’lim yangiliklari” xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 60-66-b.

13. Bekova Sh.D. Ota-ona va farzand o‘rtasidagi kommunikativ kompetensiyaning psixologik mohiyati // “Fan va ta’lim yangiliklari” xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 79-87-b.

14. Umarov B.M. O‘zbek oilalarida tarbiya psixologiyasining ayrim ijtimoiy-psixologik muammolari // “Fan va ta’lim yangiliklari” xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 17-25-b.

15. Raximova D.M. Shaxs kamoloti va barqaror nikoh o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlik // “Fan va ta’lim yangiliklari” xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 242-250-b.

16. Norbosheva M. Bolaning oilada psixologik moslashuvi va oilada integratsiyalashuv masalalari // “Fan va ta’lim yangiliklari” xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 131-142-b.

17. Ungboyeva U.S. Xotin-qizlarning ruhiy holatini tiklashda psixologik qo‘llab-quvvatlashning samarali usullari // “Fan va ta’lim yangiliklari” xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 211-216-b.

18. Ismoilova G.K. Ma’naviy qiyofa va ijtimoiy qiyofa: mohiyati hamda o‘zaro bog‘liqligi // “Fan va ta’lim yangiliklari” xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 107-113-b.

19. Amanova S.X. Talabalarda koping-strategiya shakllanishining psixologik determinantlari // “Fan va ta’lim yangiliklari” xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 170-175-b.

20. Abayev A.A. O‘smirlarda smartfonlarga qaramlik natijasida kognitiv toliqishning namoyon bo‘lishi // “Fan va ta’lim yangiliklari” xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. - 203-210-b.

21. Narbasheva M.A. Psixologik salomatlik shaxs shakllanishi mezoni sifatida // “Fan va ta’lim yangiliklari” xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 53-59-b.

UDK 159.922.7:316.77

Нишанов Сарвар,
доцент Ташкентского международного университета,
доктор философии по психологическим наукам

ЭВОЛЮЦИЯ ЛЖИ В ОНТОГЕНЕЗЕ: ОТ ДЕТСКОЙ ФАНТАЗИИ К СОЦИАЛЬНО ОБУСЛОВЛЕННОЙ ДЕЗИНФОРМАЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается эволюция лжи в онтогенезе — от детских фантазий до социально мотивированной дезинформации. Путём эмпирического исследования с участием детей от 4 до 12 лет проанализированы возрастные особенности склонности к фантазированию и обману. Использованы методы оценки различения реальности и вымысла, задачи на ложные убеждения и игровые ситуации, провоцирующие ложь.

Ключевые слова: ложь; фантазия; дети; онтогенез; когнитивное развитие; дезинформация; социальная психология.

THE EVOLUTION OF LYING IN ONTOGENESIS: FROM CHILDHOOD FANTASY TO SOCIALLY CONDITIONED DISINFORMATION

Abstract: This article examines the evolution of lying in ontogenesis, from childhood fantasy to socially motivated disinformation. An empirical study involving children aged 4 to 12 explored age-related patterns in imagination and deception. Assessment methods included reality-fantasy discrimination tasks, false-belief tests, and game-based deception scenarios.

Keywords: lying; fantasy; children; ontogenesis; cognitive development; disinformation; social psychology.

ONTOGENEZDA YOLG‘ON EVOLYUTSIYASI: BOLALIK FANTAZIYASIDAN IJTIMOIY SHARTLANGAN DEZINFORMATSIYAGACHA

Annotatsiya: Ushbu maqolada yolg‘onning ontogenezdagi evolyutsiyasi — bolalikdagi fantaziyalardan boshlab, ijtimoiy sharoitlar bilan bog‘liq dezinformatsiyagacha bo‘lgan jarayon — tahlil qilinadi. 4 dan 12 yoshgacha bo‘lgan bolalar ishtirokida o‘tkazilgan empirik tadqiqotda fantaziyaga moyillik va yolg‘on gapirishdagi yosh xususiyatlari o‘rganildi. Tadqiqotda real va xayoliy vaziyatlarni ajrata olish, yolg‘on e’tiqod topshiriqlari va yolg‘onni rag‘batlantiruvchi o‘yinli uslublar qo‘llanilgan.

Kalit so‘zlar: yolg‘on; fantaziya; bolalar; ontogenez; kognitiv rivojlanish; dezinformatsiya; ijtimoiy psixologiya.

Ложь как психологический феномен претерпевает значительные изменения по мере развития ребёнка. В самом общем виде ложь определяется как намеренное искажение действительности с целью введения другого человека в заблуждение[1]. Однако в раннем возрасте подобное поведение часто носит особый характер: первые попытки обмануть появляются уже около 2 лет, но их трудно назвать сознательной ложью в строгом смысле[2]. Малыши могут глубоко переживать свои фантазии и сообщать вымышленные сведения без намерения навредить или обмануть – такая «ложь» по сути представляет собой игру воображения, а не умышленный обман[3][4]. Например, ребёнок может вдохновенно рассказывать небылицы, искренне веря в них, что отражает богатое воображение, а не стремление ввести взрослых в заблуждение.

Интерес с научной точки зрения представляет связь между детской склонностью к фантазированию и склонностью к обману. Ряд исследований указывает, что склонность придумывать, воображать может тесно коррелировать с умением лгать. Фантазирование рассматривается как важное условие развития ребёнка и одновременно как внутренняя детерминанта детской лжи, отличающая её от обмана взрослых. Так, *творческие, креативные дети* нередко прибегают к «фантазийной» лжи (вымыслам, игре-притворству) чаще, чем их менее креативные сверстники. С другой стороны, способность обманывать требует определённого уровня исполнительных функций и саморегуляции. В целом в научной литературе всё больше признаётся, что умение лгать – это важная социально-когнитивная компетенция, необходимая для успешной адаптации в обществе. Более того, анализ в контексте возрастного развития показывает, что ложь положительно связана с развитием когнитивных и регуляторных способностей ребёнка, и с этой точки зрения ранние проявления обмана рассматриваются вполне позитивно.

Целью настоящего исследования было проследить эволюцию лживого поведения в онтогенезе – от детской фантазийной лжи до социальной дезинформации – и выявить, как склонность к фантазированию связана с частотой намеренного искажения информации у детей. Мы сфокусировались на трёх возрастных категориях: дошкольники 4–6 лет, младшие школьники 7–9 лет и дети 10–12 лет (предподростковый возраст), включив в каждую группу мальчиков и девочек. Использовались научно обоснованные методики оценки воображения и склонности к обману: задания на различение вымысла и реальности, тесты на теорию разума и экспериментальные игровые ситуации, провоцирующие сказать неправду. Была выдвинута гипотеза, что в дошкольном возрасте ложь тесно связана с богатством фантазии, тогда как у более старших детей эта связь ослабевает вследствие влияния социальных норм. Для проверки гипотезы проведён корреляционный анализ между

показателями фантазийности и частоты искажений информации (случаев лжи) у детей разных возрастных групп.

В исследовании приняли участие N = 90 детей в возрасте от 4 до 12 лет (по 30 человек в группах 4–6, 7–9 и 10–12 лет; каждая группа ~50% мальчиков и 50% девочек). Все дети развивались нормально, не имели диагностированных нарушений; набор проводился с информированного согласия родителей через детские сады и школы.

Исследование включало три блока методик, нацеленных на измерение: (1) воображения и фантазийности; (2) понимания чужой перспективы (теории разума); (3) склонности к обману в поведении.

Полученные данные обрабатывались с использованием пакета статистики. Проведён дисперсионный анализ (ANOVA) для оценки влияния возраста и пола на показатели фантазийности, успешности тестов теории разума и частоты лжи. Для оценки связи между склонностью к фантазированию и склонностью к обману рассчитаны коэффициенты корреляции Пирсона *r*. Корреляции вычислялись как по общей выборке, так и отдельно в каждой возрастной группе. Статистически значимыми считались различия при $p < 0,05$.

Способность отличать вымысел от реальности существенно увеличивается с возрастом. Дети 4–6 лет допускали ошибки в соответствующих заданиях значительно чаще, чем школьники. Например, некоторые дошкольники принимали игровые преувеличения за правду или утверждали, что сказочные персонажи существуют на самом деле. Средний балл «фантазийности» (склонности видеть вымысел как реальность) в группе 4–6 лет был самым высоким, тогда как у детей 10–12 лет такие ошибки практически не встречались (различия значимы при $p < 0,01$). Также младшие дети в свободных рассказах чаще включали откровенно вымышленные детали, демонстрируя богатое воображение. В то же время, уже к 5 годам многие дети понимали условность игры: так, большинство 5-летних опознали, что сказочные сюжеты – это фантазия, а не действительность. Группа 7–9 лет заняла промежуточное положение: их результаты близки к старшим, хотя единичные смешения вымысла и реальности ещё встречались.

Успешность выполнения заданий на теорию разума также возрастала от младших к старшим. Дети 4–5 лет лишь в ~60% случаев правильно понимали, что другой человек может иметь ложное убеждение (многие малыши, узнав про карандаши в коробке, полагали, что и другой ребёнок будет об этом знать). Напротив, среди детей 7 лет и старше более 90% давали правильные ответы в тесте с «неожиданным содержимым»; к 10–12 годам практически все участники демонстрировали сформированную способность учитывать чужую ограниченную осведомлённость (разница между группами 4–6 и 7–12 лет статистически значима, $p < 0,001$). Этот результат согласуется с

классическими данными о том, что овладение пониманием ложного убеждения обычно происходит около 4–6 лет.

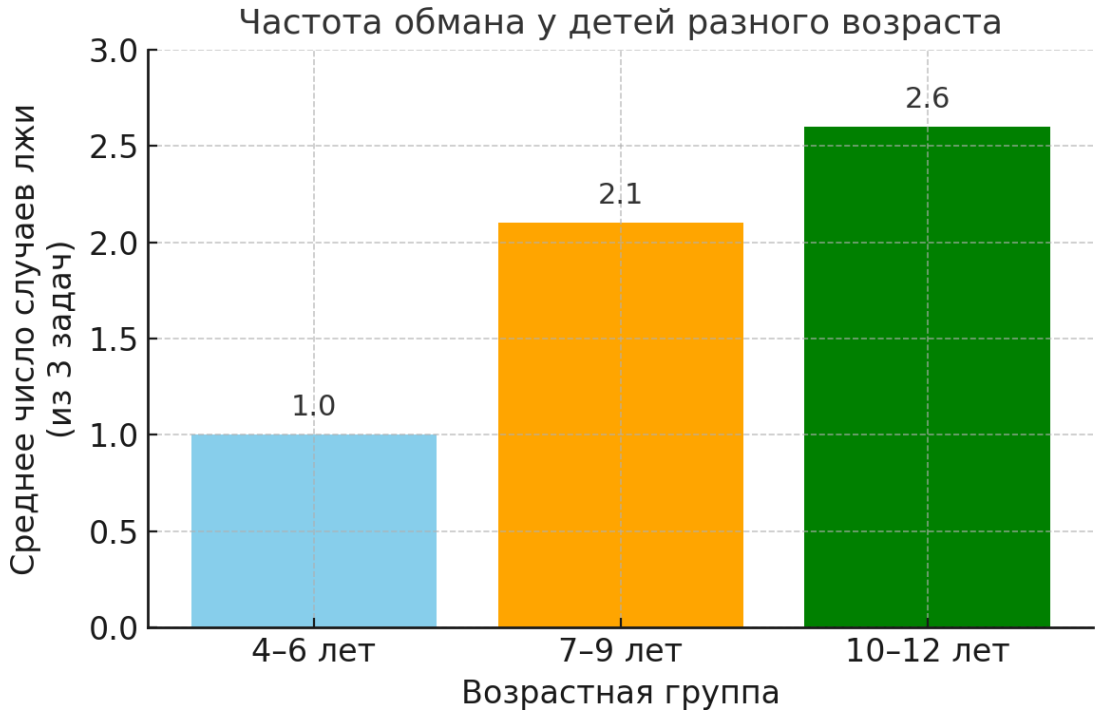

Рис. 1. Среднее число случаев обмана в экспериментальных игровых задачах у детей различных возрастных групп (из максимума 3 случаев; столбцы: группы 4–6, 7–9 и 10–12 лет).

Характер лжи также менялся с возрастом. У дошкольников преобладали выдумки и фантазии: *«игровая» ложь*, *ложь-подражание*, вымышленные оправдания своих поступков. Такие фантазийные и мнимые формы искажения информации наиболее часто отмечались у детей 5–6 лет. Среди младших школьников (7–9 лет) гораздо чаще встречались прагматичные формы обмана – *ложь из эгоистических побуждений* (чтобы получить выгоду или избежать наказания), *ложь-хвастовство*, а также условно *«героическая» ложь* (выставление себя в лучшем свете). К 10–12 годам дети демонстрировали более сложные сценарии обмана: некоторые придумывали целые истории для сокрытия проступка или координировали «версии» с другими детьми. Наряду с этим, в этом возрасте начала проявляться *альтруистическая ложь* – несколько участников 10–12 лет солгали, чтобы защитить товарища или не обидеть другого, даже если личной выгоды от обмана не было. Это указывает на рост понимания социальной функции лжи и моральных нюансов, связанных с ней.

Корреляционный анализ подтвердил наличие положительной связи между воображением ребёнка и его склонностью искажать информацию. В целом по выборке коэффициент корреляции Пирсона между композитным баллом фантазийности и частотой случаев лжи составил $r = 0{,}42$ (при $p < 0{,}01$), что указывает на статистически значимую умеренную связь: дети, более

склонные к фантазированию, в среднем чаще лгали в эксперименте. Однако сила данной взаимосвязи существенно зависела от возраста (табл. 1). В младшей группе (4–6 лет) наблюдалась наиболее высокая корреляция ($r \approx 0{,}56$, $p < 0{,}05$): дети с богатым воображением заметно чаще прибегали к выдумке и обману. В группе 7–9 лет связь ослабевала ($r \approx 0{,}28$) и переставала быть статистически значимой. У детей 10–12 лет прямая корреляция практически отсутствовала ($r = 0{,}12$, $p > 0{,}1$), то есть склонность ко лжи у старших слабо связана с уровнем их фантазийности. Таким образом, прослеживается тенденция: в раннем возрасте умение фантазировать и умение лгать тесно переплетены, но по мере взросления эта связь ослабевает, и на обманное поведение начинают влиять иные социально-психологические факторы.

Таблица 1. Коэффициенты корреляции Пирсона между склонностью к фантазированию и частотой случаев лжи у детей разных возрастных групп.

Возрастная группа	*r* (фантазирование – ложь)
4–6 лет	0,56*
7–9 лет	0,28 (н.с.)
10–12 лет	0,12 (н.с.)
Общая выборка	0,42*

Примечание: $p < 0{,}05$; н.с. – отличие статистически незначимо.

Полученные результаты демонстрируют отчётливую возрастную динамику феномена лжи – от наивных фантазий дошкольников до осознанного социально обусловленного обмана у детей старшего возраста. У самых маленьких испытуемых (4–6 лет) ложь тесно связана с воображением и зачастую является продолжением игровой фантазии. Дошкольники могут придумывать небылицы скорее ради игры, нежели для целенаправленной дезинформации, что подтверждает высокая корреляция между фантазийностью и склонностью приукрашивать правду у этой группы. Ребёнок с богатым воображением способен создать правдоподобную историю или даже уверовать в придуманный им самим сюжет, а потому и взрослому рассказывает вымысел как «правду»[3]. Такое поведение, хотя формально и представляет искажение реальности, существенно отличается от циничной лжи взрослых. Оно во многом невинно: как отмечали психологи, в раннем возрасте ложь ребёнка может представлять собой глубокое переживание собственных фантазий и не является ложью в общепринятом моральном смысле[3]. Наши данные подтверждают эту точку зрения: дошкольники с высоким уровнем фантазирования чаще рассказывали вымышленные истории и попадались на несоответствиях, но делали это без злого умысла.

В группе 10–12 лет связь между творческим воображением и склонностью ко лжи практически исчезла. К этому возрасту большинство детей уже обладает достаточными социально-когнитивными умениями, чтобы лгать при необходимости, независимо от уровня фантазии. Ложь становится более осознанной и инструментальной. На первый план выходят внешние социальные факторы и личностные мотивы. Например, некоторые 11–12-летние участники нашего исследования лгали не потому, что им нравилось выдумывать, а исходя из соображений лояльности (чтобы выгородить друга) или из стремления соответствовать ожиданиям группы. Таким образом, в предподростковом возрасте проявляется то, что можно назвать *«социально обусловленной дезинформацией»*: ребёнок уже усвоил, что в обществе бывают ситуации, когда ложь может быть допустимой или даже ожидаемой. К этому же времени дети начинают понимать нюансы вроде «белая ложь» (во благо другого) vs. «настоящая ложь» (из корысти или вреда). Согласно данным литературы, различать подобные нюансы дети способны примерно с 7–8 лет. Наши наблюдения соответствуют этому: старшие дети сознательно прибегали к безобидной лжи, чтобы пощадить чужие чувства, демонстрируя понимание социальной роли некоторой неправды.

На фоне выраженных возрастных эффектов различия между полами оказались незначительными. Мальчики и девочки в наших группах показали сходные результаты по всем измеряемым параметрам. Это говорит о том, что развитие лживого поведения подчиняется прежде всего универсальным когнитивным и социальным факторам, связанным с возрастом, а не гендерно-специфичным особенностям. Литературные данные по вопросу противоречивы: одни авторы отмечали чуть большую склонность к неправде у мальчиков младшего школьного возраста, другие не находили существенной разницы. Наши результаты скорее свидетельствуют в пользу последнего: пол не оказал влияния на частоту обмана. Вероятно, влияние пола проявляется позже, в подростковом возрасте, или зависит от типа лжи (например, хвастовство vs. ложь из сочувствия), что выходит за рамки данной работы.

Полученные нами данные хорошо согласуются с концепцией о том, что умение лгать развивается рука об руку с развитием интеллекта и социального мышления ребёнка. Раннее появление лжи отражает достижение важных вех – в частности, понимания того, что у других людей может быть неполная осведомлённость и это можно использовать. Наш эксперимент в игровой форме фактически проверял эти навыки: чтобы солгать убедительно, детям требовалось представить себе точку зрения взрослого, не владеющего полной информацией, и умышленно внушить ему ложное убеждение.

По мере взросления ложь всё больше детерминируется влиянием окружения, нормами и ролевыми ожиданиями. На старших этапах онтогенеза (подростковый возраст) на склонность ко лжи начинают влиять факторы группы сверстников, культура, стиль воспитания в семье. Известно, например,

что авторитарный, сурово наказывающий стиль провоцирует детей чаще лгать и делать это более искусно, тогда как поддержка честности и доверительные отношения, напротив, снижают частоту обманов. Наше исследование не ставило целью изучать эти влияния, однако полученные результаты подразумевают: в дальнейшем следует учитывать социально-культурный контекст формирования неправдивого поведения. Перспективным направлением является также исследование перехода от детской, в целом нормативной лжи, к подростковой девиантной лжи: на каких этапах ложь из относительно безобидного навыка превращается в устойчивую негативную стратегию поведения.

Наши результаты показывают, что склонность к фантазированию играет заметную роль в становлении лживого поведения на ранних этапах, хотя с возрастом её влияние ослабевает. Дети с богатым воображением раньше и чаще прибегают к выдумке (в том числе к обману), но по мере взросления практически все дети – независимо от уровня креативности – осваивают ложь как социальный навык. Эти выводы согласуются с современной точкой зрения на детскую ложь как на нормальный этап развития социального интеллекта ребенка. В школьном возрасте акцент смещается на формирование ценности доверия и честности, обсуждение с ребёнком ситуаций, где правда важна, и поощрение за честное поведение. Понимая, что детская ложь во многом является отражением этапов развития, взрослые могут эффективнее реагировать на неё. В конечном счёте, развитие стремления к правдивости наряду с умением различать вымысел и реальность – важная задача воспитания, и знание возрастных закономерностей эволюции лжи поможет достичь в этом успеха.

Список литературы:

1. Мелитан К. Психология лжи. – М.: Изд. А.Сомов, 1903.
2. Штерн В. Изучение свидетельских показаний // Проблемы психологии: Ложь и свидетельские показания. – Вып. 1. 1922.
3. Холодный Ю.И. Социально-психологические аспекты лжи. – 1998.
4. Экман П. Психология лжи. – СПб.: Питер, 1999.
5. Знаков В.В. Психология понимания правды. – СПб., 1999.
6. Симоненко С.И. Психологические основы лжи. – 2001.

UDK:37.06:378

Abdumannotov Abdumajid,
Oriental universiteti Samarqand kampusi “Uzluksiz ta’lim pedagogikasi” kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi

TALABA-YOSHLARDA VATANPARVARLIK TUYG‘USINI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada vatanparvarlik tushunchasining mazmuni va mohiyati, vatanparvarlik tarbiyasi to‘g‘risida mutafakkir va marifatparvar, shoir va yozuvchilarning fikr va mulohazalari, talaba-yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini rivojlantirish omillari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: talaba, yoshlar, vatanparvarlik, tuyg‘u, rivojlantirish, pedagogik omillari.

ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА У СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. В данной статье раскрываются содержание и сущность понятия патриотизма, взгляды и рассуждения мыслителей, просветителей, поэтов и писателей о патриотическом воспитании, а также факторы развития чувства патриотизма у студенческой молодёжи.

Ключевые слова: студент, молодёжь, патриотизм, чувство, развитие, педагогические факторы.

FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF PATRIOTIC FEELINGS AMONG STUDENT YOUTH

Abstract. This article reveals the content and essence of the concept of patriotism, the views and reflections of thinkers, educators, poets, and writers on patriotic education, as well as the factors contributing to the development of a sense of patriotism among university students.

Keywords: student, youth, patriotism, feeling, development, pedagogical factors.

Vatanparvarlik – millatga, o‘z yurtiga, uning tarixi va madaniyatiga nisbatan chuqur hurmat va sadoqat hissi bo‘lib, shaxsning ma’naviy va ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, talaba-yoshlar bosqichi vatanparvarlikni shakllantirish uchun eng qulay davr hisoblanadi, chunki bu yoshlar o‘z identifikatsiyasini aniqlash va jamiyatdagi o‘rni bilan bog‘liq ma’naviy qadriyatlarni o‘zlashtiradi.

Zamonaviy jamiyatda vatanparvarlikning shakllanishi nafaqat oilaviy va maktabiy tarbiya orqali, balki universitet va boshqa ta’lim muassasalarida ham

amalga oshiriladi. Shu sababli, talaba-yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini rivojlantirish omillarini ilmiy asosda tahlil qilish muhimdir.

Vatanparvarlik, psixologik va ijtimoiy nuqtai nazardan qaralganda, quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

- Millat va davlatga sadoqat hissi;
- Tarixiy va madaniy qadriyatlarni qadrlash;
- Jamiyat manfaatlarini shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yish;
- Fuqarolik burchi va mas’uliyatni anglash.

O‘zbekiston olimlari va pedagoglari, shuningdek, shoir va yozuvchilari vatanparvarlikni ma’naviy kamolotning asosiy ko‘rsatkichlaridan biri sifatida ko‘rsatadilar. Masalan, Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy va Muhammad Yusuf vatanparvarlikni faqat g‘urur yoki sevgi bilan emas, balki hayotiy faoliyat va jamiyat uchun xizmat qilish bilan bog‘liq ekanini ta’kidlaydilar.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev 2025-yil 26-dekabr kuni Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasida: “Bugungi murakkab zamonda yoshlarimizni turli sinovlarga chidamli vatanparvar insonlar etib tarbiyalash”, - zarurligiga alohida e’tiborini qaratdi [1]. Bu bejiz emas. Chunki, akademik Erkin Yusupov ta’kidlaganidek: “Vatanvarvarlik tarbiyasining dolzarbligi xalqaro vaziyat, mamlakat xavfsizligi, mudofaa quvvatini mustahkamlash zaruriyati bilan ham belgilanadi”[2].

Mamlakatimizda yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash borasida bir qator ibratli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, mamlakatimiz rahbari va hukumatimizning qaror va farmonlari qabul qilinib, amaliyotga joriy etilmoqda. Aniqrog‘i, yurtboshimizning 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmoni[3], 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni, 2018-yil 14-avgustdagi “Yoshlarni ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3907-sonli qarori shular jumlasidandir.

O‘zbesiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi “Uzluksiz tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1059-sonli qarorida “Ta’lim muassasalarida o‘quvchilarni ona Vatanga muhabbat va sadoqat, davlat ramzlariga hurmat ruhida tarbiyalashga qaratilgan tantanali marosimlarning yangi ta’sirchan shakllarini ishlab chiqish va joriy etishga” alohida e’tibor qaratildi [4].

O‘zbek tilining izohli lug‘atida “Vatanparvar - o‘z vatanini, ona yurtini, xalqini cheksiz sevuvchi, vatan manfaatlari uchun jonbozlik ko‘rsatuvchi. Vatanparvarlik – vatanparvarlarga xos ish, xatti-harakat, xislat”, - mazmunida ta’rif berilgan [5].

Falsafa qomusiy lug‘atida "Vatanparvarlik – Vatan oldidagi mas'ulyat va burchni anglash tushunchasi. Vatanparvarlik nihoyatda serqirra bo‘lib, tarixiy, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy taraqqiyot jarayonida doimo takomillashib, rivojlanib boradi. Vatan manfaati, qadr-qimmatini, taqdirini, istiqbolini qancha ko‘p anglashilsa kishilarda Vatan tiyg‘usi shunchalik baland bo‘ladi… Har bir shaxsdagi Vatan tuyg‘usi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq. Haqiqiy vatanparvarlik millat, Vatan manfaati bilan yashash, uning istiqboli, manfaati yo‘lida mehnat qilish hamda kurashishdir", – deb ko‘rsatilgan [6].

Vatanparvarlikni rivojlantirishga ta'sir qiluvchi omillar ikki guruhga bo‘linadi: pedagogik va ijtimoiy.

1. Pedagogik omillar:
   - Ta'lim jarayonida milliy qadriyatlarni o‘rgatish;
   - Tarbiyaviy mashg‘ulotlar va ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish;
   - Ilmiy va madaniy tadbirlarda faol qatnashish;
   - O‘quvchilarning tarixiy va madaniy merosini o‘zlashtirishi.
2. Ijtimoiy omillar:
   - Oilaviy tarbiya va uyda ota-onaning roli;
   - Jamiyatdagi yetakchi shaxslar va mentorlardan o‘rnak olish;
   - Talaba-yoshlarni davlat va jamoat ishlariga jalb etish;
   - Madaniy, sport va ijtimoiy tadbirlar orqali milliy qadriyatlarni mustahkamlash.

Vatanga muhabbat azaldan muqaddas tuyg‘u hisoblangan, boshqacha aytganda bobolarimiz, momolarimiz vatan, millat, qadr-qimmat, or-nomus tushunchasini hamma narsadan ustun qo‘yishgan. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning taqdiri, natijasi ham ko‘p jihatdan ona-Vatanga sadoqatli, or-nomusi, g‘ururi baland va butun bo‘lgan yoshlar tarbiyasiga bog‘liq. Shu jihatdan ham xalqi to‘q va farovon, tinch va osoyishta yashaydigan, qonun ustuvor bo‘lgan Yangi O‘zbekistonning kelajagi bo‘lgan talaba-yoshlarni ona yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Ilmiy manba va tarixiy adabiyotlarda vatanparvarlik to‘g‘risida qimmatli fikrlar bayon qilingan. Masalan, shoir va shoh, davlat arbobi Z.M.Boburning ma'naviy qarashlarida Vatan tuyg‘usi salmoqli o‘rin egallaydi. U Afg‘oniston va Hindistonda davlatni boshqarib turganida ham, hayotining oxirigacha o‘zi tug‘ilib o‘sgan, kindik qoni to‘kilgan joyni unutmadi. She'riy satrlarida o‘zi tug‘ilib o‘sgan yurtni qoldirib ketganini "xatolik", "yuzqarolik" deb bildi. Butun umr yurt mehri bilan yashadi.

Turkman shoiri Mahtumquli insonning baxt-saodati, tinchligi, osoyishtaligi, xalq va vatanga bog‘liqligini ta'kidlab o‘tgan. Vatanparvar shaxs chidamli, hushyor bo‘lishi lozim. Chinakam farzand Vatan, ona-yurt, xalqning or-nomusini har narsadan yuqori qo‘yishi, kerak bo‘lsa, aziz jonini qurbon qilishga tayyor tursin. Insonning unib-o‘sgan yeridan ayrilishi – jondan ayrilishdan ko‘ra dahshatlidir **[7]**.

Vatanparvarlik tarbiyasi Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat ijodida, uning ma’rifiy qarashlarida o‘z aksini topgan. Ma’rifatparvar bobomiz «tarki vatan»ning o‘z «taqdirida borligidan» o‘kinadi. U hayotining asosiy qismini chet ellarda o‘tkazdi. Ammo uning qalbi, yuragi bir umr ona-yurt, Vatan sog‘inchi bilan urib turdi. Jadidchilik harakatining atoqli vakillaridan biri Abdurauf Fitrat “Vatanni bizning valine’matimiz’’, - deb bildi. U o‘z vatandoshlarini muqaddas diyori bo‘lgan Turkistonni sevishga, uni asrashga chorladi, vatan kelajagi uchun fidoyi va jasoratli bo‘lishga undadi.

Munavvarqori Abdurashidxonov yosh avlodni tarbiyalash orqali millatni uyg‘otish, Vatanni ozod qilish, xalq ma’naviyatini yuksaltirish, turmushini farovonlashtirish mumkinligini ta’kidlagan. Vatanni onadek muqaddas bilib, uni asrab-avaylash har bir farzandning muqaddas burchi ekanligini Abdulla Avloniy o‘zining ma’rifiy qarashlarida ta’kidlab o‘tgan.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston universitetlarida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, talaba-yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini rivojlantirishning samarali usullari quyidagilar:

1. Ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar: milliy bayramlar, tarixiy kunlar, yurtimiz qahramonlarini yodga olish.
2. Amaliy loyihalar: ko‘ngilli ishlar, ekologik va ijtimoiy loyihalarda ishtirok.
3. Ta’lim va fan faoliyati: milliy tarix, adabiyot va madaniyat fanlarini chuqur o‘rganish.
4. Mentorlik va yetakchilik: professor-o‘qituvchilar va talabalar yetakchilari orqali ijobiy o‘rnak.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, vatanparvarlik tuyg‘usining shakllanishi faqat nazariy bilim bilan cheklanmay, balki talaba-yoshlarning amaliy faoliyati va ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog‘liq.

Xalqimizning yuragidan joy olgan, o‘zbek adabiyoti rivojiga salmoqli hissa qo‘shgan Erkin Vohidovning “Ona tuproq”, “O‘lka”, “O‘zbegim”, “Vatandan yaxshi yor bo‘lmas” va boshqa she’rlarida vatanparvarlik g‘oyasini yuqori darajada tarannum etgan. Shoirning fikricha vatan ishqida yongan qalb hech qachon xor bo‘lmaydi. Yurtda yashash zavqini tuygan odam baxtiyor, yurakdan elni suygan odam chin o‘g‘londir.

Rivoyat qilishlaricha, dushman Jaloliddin Manguberdini o‘ldirib, belidagi tikmachoq xaltani oladi, u bir dunyo boylikka ega bo‘ldim deb sevingan. Ammo bu boylik Jaloliddin asrab yurgan Xorazmning bir siqim tuprog‘i edi. Demak, Vatan tuprog‘i har narsadan ulug‘.

Hazrat Navoiydan keyin o‘zbek adabiyoti osmonida porlagan yulduz, xalqimizning sevimli farzandi Abdulla Oripovning fikricha, O‘zbekistonni faqat uning boyliklari uchun emas, buyuk allomalar Vatani bo‘lgani uchun sevish kerak. Bu shoirning asosiy vatanparvarlik g‘oyasi bo‘lgan. Bunday iliq fikrlarni xalq shoirlari Muhammad Yusuf, Sirojiddin Sayyid va boshqa shoirlarimiz ijodida ham ko‘rish mumkin.

Bugungi asosiy vazifa ana shu ezgu g‘oyalarni talaba-yoshlar ongiga singdirishda iborat. Talaba-yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini rivojlantirish uchun masalaning quyidagi jihatlariga e’tiborni qaratish lozim:

- davlatimiz rahbarining Vatan va vatanparvarlik to‘g‘rirsidagi g‘oyalarini, fikr-mulohazalarini innovatsion texnologiyalar asosida tizimli ravishda o‘rganish;
- oliy o‘quv yurtlarida o‘qitilayotgan ijtimoiu-gumanitar fanlar, jumladan, pedagogik turkum fanlarning imkoniyatlaridan yetarlicha foydalanish;
- oliy ta’lim muassasalarida Vatan va vatanparlik yo‘nalishida har bir o‘quv yilida insholar tanlovini o‘tkazish, g‘oliblarni esa moddiy va ma’naviy jihatdan rag‘batlantirib borish;
- talaba-yoshlarda Vatan va vatanparlik tushunchalarini rivojlantirishga oid o‘quv, uslubiy qo‘llanma va uslubiy tavsiyalarni tayyorlash hamda joylarga yetkazib berish;
- hayotiy tajribaga ega bo‘lgan, urush va mehnat faxriylari bilan talabalarning vatanparlik mavzusidagi uchrashuvlarini va davra suhbatlarini tizimli ravishda tashkil etish;
- talaba-yoshlarni Vatanimiz tarixi va o‘tmishi bilan bog‘liq tarixiy joylarga, obidalarga, ziyoratgohlarga, ishlab chiqarish korxonalariga sayohatlarini tashkil etish;
- talaba-yoshlar bilan teatrlarda namoyish etilayotgan vatanparvarlikni ulug‘lovchi sahna asarlarini tamosha qilish kabi ma’naviy tadbirlar tashkil etilsa, talab-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdek davlat buyurtmasi bajarilgan bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, talaba-yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini rivojlantirish milliy va ma’naviy barqarorlikni ta’minlashda dolzarb ahamiyatga ega. Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra universitet va oliy ta’lim muassasalari pedagogik faoliyatga yanada e’tibor qaratishlari zarur. Shu bilan birga, talaba-yoshlarga milliy qadriyatlarni mustahkamlovchi loyihalar va tadbirlar tashkil etilishi, oilaviy va ijtimoiy muhit orqali ma’naviy tarbiya kuchaytirilishi, ilmiy va madaniy faoliyatga jalb qilish orqali vatanparvarlikni amaliy yo‘nalish bilan bog‘lash, psixologik va pedagogik metodlarni integratsiyalash talaba-yoshlarda vatanparvarlikni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadigan omillardandir**.**

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2025-yil 26-dekabr kuni Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi.
2. Erkin Yusupov. Inson kamolotining ma’naviy asoslari. – Toshkent:. «Universitet» 1998, 183 bet.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbeksitonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-60-son Farmoni.

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi «Uzluksiz tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 1059-sonli Qarori.

5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 8000 ga yaqin so‘z va birikmasi. J – 1A-D. Mas’ul muharrir A.Madvaliyev – T:. «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi». Davlat ilmiyi nashriyoti, 2020, 444-445-betlar.

6. Falsafa Qomusiy lug‘ati. -T:. «Sharq», 2004, 68-bet.

7. Zunnunov A. va boshqalar. Pedagogika tarixi: Akad.litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – T:. «Sharq», 2002, 192 bet.

UDK: 37.091:37.013.3

Omonova Muxlisa Do‘stnazar qizi,
“Alfraganus” universiteti
“Pedagogika” kafedrasi dotsenti v.b.,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

O‘QITUVCHINING ASOSIY VAZIFALARI VA UNING SHAXSIGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Anotatsiya. Respublika ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar muvaffaqiyatini ta’minlash, ta’lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan o‘qituvchi, tarbiyachi, ishlab chiqarish ustalarining ma’naviy qiyofasi hamda kasbiy mahoratlariga ham bog‘liqdir. O‘qituvchi pedagogik muloqot jarayonining faol ishtirokchisi sifatida o‘zida bir qator sifatlarning tarkib topishiga erishishi zarur. Chunonchi, u eng avvalo, mulohazali, bosiq, vaziyatni to‘g‘ri baholay oladigan, mavjud ziddiyatlarni barataraf etishning uddasidan chiqa olishi zarur.

Kalit so‘zlar: o‘qituvchi, pedagog, ta’lim, ma’naviy qiyofa, shaxs, muloqot jarayoni, kasbiy tayyorgarlik, yuksak axloqiy fazilatlar.

ОСНОВНЫЕ ЗАДАЧИ УЧИТЕЛЯ И ТРЕБОВАНИЯ К ЕГО ЛИЧНОСТИ

Аннотация. Успех проводимых реформ в системе образования республики напрямую зависит от морального облика и профессионального мастерства учителей, воспитателей и производственных наставников, работающих в образовательных учреждениях. Учитель как активный участник педагогического процесса должен обладать рядом личностных качеств. В первую очередь, он должен быть рассудительным, сдержанным, уметь правильно оценивать ситуацию и эффективно разрешать возникающие конфликты.

Ключевые слова: учитель, педагог, образование, моральный облик, личность, процесс общения, профессиональная подготовка, высокие моральные качества

THE MAIN DUTIES OF A TEACHER AND THE REQUIREMENTS FOR THEIR PERSONALITY

Abstract. The success of ongoing reforms in the national education system depends largely on the moral character and professional skills of teachers, educators, and vocational trainers working in educational institutions. As an active participant in the pedagogical communication process, a teacher must possess a range of

personal qualities. Primarily, they should be thoughtful, calm, able to accurately assess situations, and capable of resolving existing conflicts effectively.

Key words: teacher, educator, education, moral character, personality, communication process, professional preparedness, high ethical qualities

Shaxsni tarbiyalash ishi nihoyatda murakkab va ko‘p qirrali faoliyat jarayoni bo‘lib, qadim zamonlardan beri bu jarayonga jamiyatning bilimli va yetuk vakillari jalb etilgan. Tarbiya jarayoni nafaqat shaxsning ma’naviy, aqliy va ijtimoiy kamolotini ta’minlash, balki butun jamiyatning intellektual va madaniy rivojlanishini belgilashda ham muhim ahamiyatga ega. Shu bois, yosh avlod tarbiyasi va uning tashkil etilishi masalalari har doim diqqat markazida bo‘lgan.

O‘zbekiston Respublikasida esa o‘qituvchi kadrlarning ma’naviy qiyofasi, aqliy salohiyati va kasbiy mahoratiga nisbatan yuqori talablar qo‘yilmoqda. Bugungi kunda pedagogning shaxsiy sifatlari va kasbiy kompetensiyalari ta’lim jarayonining muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A. Karimov ta’kidlaganidek:

“Tarbiyachi – ustoz bo‘lish uchun, boshqalarning aql-idrokini o‘stirish, ma’rifat ziyosidan bahramand qilish, haqiqiy vatanparvar va haqiqiy fuqaro etib yetishtirish uchun, eng avvalo, tarbiyachining ana shunday yuksak talablariga javob berishi, ana shunday buyuk fazilatlarga ega bo‘lishi kerak.” [5]

Ushbu fikrlar bugungi kun o‘qituvchisining shaxsiga qo‘yiladigan talablar mazmunini chuqur anglashga imkon beradi. Ya’ni, pedagog nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyaviy, ma’naviy va ijtimoiy mas’uliyatni o‘z zimmasiga oluvchi shaxs sifatida shakllanishi zarur.

Shuningdek, pedagogning kasbiy va shaxsiy rivojlanishi zamonaviy ta’lim jarayonining samaradorligi bilan bevosita bog‘liqdir. U muloqot jarayonida faol ishtirokchi**,** vaziyatni tahlil qila oladigan, muammolarni hal etishda ijodiy yondashuvni qo‘llay oladigan, shuningdek, o‘quvchilarda ijtimoiy, axloqiy va intellektual qadriyatlarni shakllantira oladigan shaxs bo‘lishi lozim. Shu bilan birga, o‘qituvchi o‘zini doimiy ravishda yangilash, ilmiy va innovatsion yondashuvlardan foydalanish orqali pedagogik mahoratini oshirib borishi zarur.

Natijada, shaxsiy va kasbiy sifatlari yuksak darajada rivojlangan o‘qituvchi nafaqat o‘quvchilarning bilim olish va tarbiyalanish jarayonini samarali tashkil etadi, balki Yangi O‘zbekistonning ijtimoiy va madaniy rivojida ham muhim rol o‘ynaydi. Shu bois, pedagogning shaxsiy fazilatlari, ma’naviy va kasbiy tayyorgarligi ta’lim tizimidagi islohotlar muvaffaqiyati uchun asosiy omil hisoblanadi.

O‘qituvchi (pedagog) pedagogik, psixologik va mutaxassislik yo‘nalishlari bo‘yicha maxsus ma’lumot, kasbiy tayyorgarlik, yuksak axloqiy fazilatlarga ega hamda ta’lim muassasalarida faoliyat ko‘rsatuvchi shaxs sanaladi.

O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunning 5-moddasi 3-bandiga muvofiq ta’lim muassasalarida sudlangan shaxslarning pedagogic faoliyat bilan shug‘ullanishlariga yo‘l qo‘yilmaydi. Bizning nazarimizda, zamonaviy o‘qituvchi bakalavr qiyofasida quyidagi fazilatlar namoyon bo‘la olishi kerak (so‘z yuritilayotgan sifatlar mohiyatan o‘qituvchi-bakalavr tomonidan amalga oshirilishi zarur bo‘lgan vazifa, burch va mas’uliyatlarini ifodalaydi):[6]

1. O‘qituvchi jamiyat ijtimoiy hayotida ro‘y berayotgan o‘zgarishlar, olib borilayotgan ijtimoiy islohotlar mohiyatini chuqur anglab yetishi hamda bu borada o‘quvchilarga to‘g‘ri, asosli ma’lumotlarni bera olishi lozim.

2. Zamonaviy o‘qituvchining ilm-fan, texnika va texnologiya yangiliklari va yutuqlaridan xabardor bo‘lishi talab etiladi.

3. O‘qituvchi o‘z mutaxassisligi bo‘yicha chuqur, puxta bilimga ega bo‘lishi, o‘z ustida tinimsiz izlanishi lozim.

4. O‘qituvchi pedagogika va psixologiya fanlari asoslarini puxta bilish, ta’lim- tarbiya jarayonida o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda faoliyat tashkil etishi kerak.

5. O‘qituvchi ta’lim-tarbiya jarayonida eng samarali shakl, metod va vositalardan unumli foydalana olish imkoniyatiga ega bo‘lmog‘i lozim.

6. O‘qituvchi ijodkor, tashabbuskor va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo‘lishi shart.

7. O‘qituvchi yuksak darajadagi pedagogik mahorat, chunonchi, kommunikativlik layoqati, pedagogik texnika (nutq, yuz, qo‘l-oyoq va gavda harakatlari, mimika, pantomimika, jest) qoidalari chuqur o‘zlashtirib olishga erishishlari lozim.

8. O‘qituvchi nutq madaniyatiga ega bo‘lishi zarur, uning nutqi quyidagi xususiyatlarni o‘zida aks ettira olishi kerak:[1]

a) nutqning to‘g‘riligi;
b) nutqning aniqligi;
c) nutqning ifodaviyligi;
d) nutqning sofligi (uning turli sheva so‘zlaridan holi bo‘lib, faqat abadiy tilda ifoda etilishi); jargon (muayyan kasb yoki soha mutaxassisliklariga xos so‘zlar); varvarizm (muayyan millat tilida bayon etilayotgan nutqda o‘zga millatlarga xos so‘zlarni noo‘rin qo‘llanilishi); vulgarizm (haqorat qilish, so‘kishda qo‘llaniladigan so‘zlar) hamda kontselyarizm (o‘rni bo‘lmagan vaziyatlarda rasmiy so‘zlardan foydalanish) so‘zlardan xoli bo‘lishi, o‘qituvchining nutqi sodda, ravon va tushunarli bo‘lishi kerak;[2]
e) nutqning ravonligi;
f) nutqning boyligi (hikmatli so‘zlar, ibora va maqollar, matallar hamda ko‘chirma gaplardan o‘rinli va samarali foydalana olish).

9. O‘qituvchi kiyinish madaniyati (sodda, ozoda, bejirim kiyinishi), ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchining diqqatini tez jalb etuvchi turli xil bezaklar (oltin, kumush taqinchoqlar)dan foydalanmasligi, fasl, yosh, gavda tuzilishi, yuz qiyofasi,

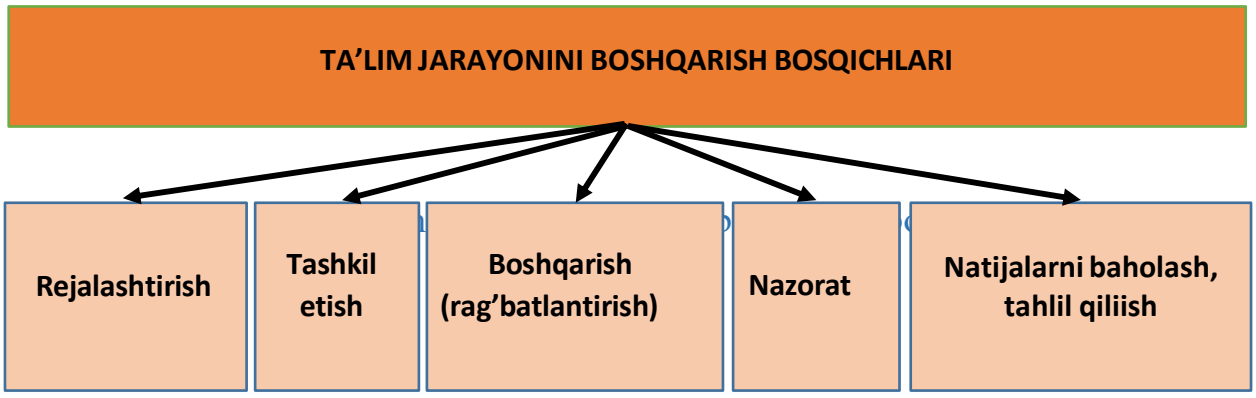
hatto, soch rangi va turmagiga muvofiq ravishda kiyinishni o‘zlashtirishga erishishi.[3]

10. O‘qituvchi shaxsiy hayotda pok, atrofdagilarga o‘rnak bo‘la olishi lozim.

O‘quvchi, ota-onalar hamda hamkasblari bilan muloqot jarayonida fikrini aniq va to‘la bayon etilishiga ahamiyat qaratishi maqsadga muvofiq. Ular bilan munosabat jarayonida so‘zni salbiy holatlar haqidagi dalillarni keltirishdan emas, aksincha, o‘quvchi (yoki hamkasbi, ota-onalar)ning muvaffaqiyatlarini e`tirof etishi, ularning yanada boyishiga ishonch bildirishi u bilan tillasha olishiga imkon beradi. Muloqot jarayonida o‘qituvchining so‘zlaridan suhbatdoshiga nisbatan xayrihohlik, samimiylik, do‘stona munosabat sezilib turishi, shuningdek, imkon qadar ko‘tarinki kayfiyatda bo‘lishi zarur.

O‘qituvchi shaxsining mazkur talablarga muvofiq keluvchi qiyofasi uning o‘quvchilar, hamkasblar hamda ota-onalar o‘rtasida obro‘-e`tibor qozonishini ta’minlaydi.

Ta’lim muassasasi (umumiy o‘rta, o‘rta maxsus, kasb-hunar, oliy ta’lim muassasalari)da tashkil etiluvchi ta’lim jarayonida o‘quvchining faoliyati o‘qituvchi rahbarligi ostida kechadi. O‘qituvchi faoliyatining vazifasi o‘quvchilarning ijtimoiy borliqni ongli va faol idrok etishga yo‘naltirilgan faoliyatlarini boshqarishdan iboratdir.

O‘qituvchi faoliyatini rejalashtirish bosqichi kalendar-tematik yoki darslar rejalarini tuzish bilan yakunlanadi. Rejalar, reja-konspektlar yoki konspektlarni tuzish uchun uzoq, jiddiy ishlash kerak bo‘ladi. O‘qituvchi o‘quvchilarning tayyorliklari darajasi, ularning o‘quv imkoniyatlari, moddiy baza holati, shaxsiy (kasbiy) imkoniyatlarini o‘rganib chiqishi, o‘quv materiali mazmunini tanlab olishi, dars olib borish shakli va metodini o‘ylab chiqishi kerak bo‘ladi.[4]

O‘quvchilar faoliyatini tashkil etish o‘quvchilar oldiga o‘quv masalalarini qo‘yishni va uni bajarish uchun imkoniyatlar yaratishdan iborat bo‘ladi.

O‘qituvchi bilan o‘quvchining o‘zaro munosabati xarakteriga ko‘ra muammoli ta’limni shartli ravishda 4 darajaga ajratish mumkin:[3]

Muammoli ta'lim darajalari

1.2-jadval

Muammoli ta'lim darajalari	*O'qituvchi va o'quvchi faoliyati;*
Mustaqil bo'lmagan (odatdagi) faollik darajasi	*O'qituvchi tushuntirganini o'quvchi tomonidan idrok etilishi muammoli vaziyatlar sharoitida aqliy mehnat;*
Yarim mustaqil faollik darajasi	*Ilgarigi bilimlarni yangi vaziyatlarda qo'llash va o'quvchilarning o'qituvchi tomonidan qo'yilgan o'quv muammolarining echish usullarini izlashda ishtirok etish;*
Mustaqil faollik darajasi	*Reproduktiv – izlanish tipidagi ishlarni bajarish, bunda darslik matni bilan o'quvchining o'zi ishlaydi, ilgarigi bilimlarini yangi vaziyatda qo'llanadi, konstruktsiyalaydi, o'rtacha murakkablikdagi masalalarni yechadi, o'qituvchining ko'magi bilan gipotezalarni isbotlaydi va h.k.;*
Ijodiy faollik darajasi	*Ijodiy tasavvurni talab etuvchi, mantiqiy tahlil qilish va o'ylab topishni, o'quv muammolarini yechishning yangi usullarini kashf etishni, mustaqil isbotlashni: mustaqil xulosa va umumlashmalar chiqarishni, kashfiyot va badiiy insholar yozishni talab qiladigan mustaqil ishlarni bajarish;*

Didaktik jarayonni tashkil etishda o'qituvchi o'quv-bilish faoliyatining tashkiliy shakllarini (5-element) ham ta'lim mazmuniga mos holda tanlay olishi kerak. PTni loyihalash shartlaridan biri ham "tashkiliy shakllar"ni to'g'ri tashkil etish sanaladi. Pedagogikada o'qitishning tashkiliy shakli deganda o'quvchi(talaba)lar o'qitish jarayonida qo'yilgan tashqi shart-sharoitlar yig'indisi tushuniladi.

Demakki, ta'lim tizimidagi bilish faoliyati ikki asosiy muhitda tashkil etiladi: auditoriya ichida va auditoriya tashqarisida. Auditoriya ichida faoliyatga quyidagilar kiradi: ma'ruzalar, seminarlar, laboratoriya mashg'ulotlari, o'quv maslahatlari, sinov va imtihonlar. Auditoriya tashqarisida esa o'quvchilar va talabalar uyda mustaqil tayyorgarlik, kutubxonada o'qish, loyiha ishlash, tadqiqotchilik, to'garaklar va boshqa faoliyatlar bilan shug'ullanishadi. Shu tarzda, ta'lim jarayoni nafaqat o'quv muassasasi chegarasida, balki o'quvchining shaxsiy bilim olish faoliyati orqali ham uzluksiz amalga oshadi.

Pedagog o'quv faoliyati shakllarini tanlashda bir qator muhim savollarga javob topishi zarur. Jumladan: didaktik jarayon ishtirokchisi kim? Bu o'quvchi, talabalar yoki tinglovchilar bo'lishi mumkin. Shuningdek, ushbu jarayon qanday boshqarilishi kerak degan masala ham muhimdir. Masalan, o'quv faoliyati:

O'qituvchi tomonidan boshqarilishi;

Avtomatlashtirilgan sinf vositalari yordamida tashkil etilishi;

Kino-diagram, kompyuter dasturlari, modelli ta’lim yoki boshqa texnik vositalar orqali qo‘llanilishi mumkin.

Pedagogik texnologiyalarning (PT) mavjud shartlaridan biri shundan iboratki, didaktik jarayon tanlangan texnik vositalardan foydalanib ta’lim mazmuniga mos ravishda uzluksiz amalga oshirilishi zarur. Bu talab nafaqat ta’lim samaradorligini oshiradi, balki o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va muammolarni hal etish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, o‘qituvchi tanlagan o‘quv faoliyati shakli va texnologiyasi nafaqat o‘quvchilarning bilish salohiyatini rivojlantirishga, balki ularning motivatsiyasi, diqqatini jamlash va ta’limga qiziqishini oshirishga ham xizmat qilishi lozim. Bu esa pedagogning kasbiy mahorati va didaktik bilimlarini to‘liq namoyon etishiga imkon yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim jarayonida pedagogning roli shunchalik muhimki, u o‘quvchilarning bilim olish va ijodiy fikrlash jarayonini tashkil etuvchi, texnologik imkoniyatlardan samarali foydalana oladigan va uzluksiz ta’limni ta’minlovchi shaxs sifatida shakllanishi shart. Ta’limning sifatini oshirish va o‘quvchilarning intellektual hamda ijodiy salohiyatini rivojlantirish pedagogning didaktik yondashuvi, metodik tayyorgarligi va texnik vositalardan foydalanish darajasiga bevosita bog‘liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. O‘quv qo‘ll. - T.: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi, 2006. -159 b.

2. Axmedova M.T. Pedagogik kompetentlik. Uslubiy qo‘llanma. -T.: BROK CLASS SERVIS, 2016. – 84 b.

3. Ziyomuhammedov B. Pedagogik mahorat asoslari. O‘quv qo‘ll.-T.: TIB-KITOB, 2009. -183 b.

4. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kopetentligini shakllantirish texnologiyasi. Monografiya. -T.: Fan va texnologiyalar, 2013.

5. www.ziyonet.uz

6. www.lex.uz

UDK 159.923:378.091.12

Almardanova Salomat Bobonazarovna,
Termiz davlat universiteti
“Psixologiya” kafedrasi katta o‘qituvchisi,
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

OLIY TA’LIM MUASSASASI PEDAGOGLARI KASBIY SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA O‘RGANILISHI

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasasi pedagoglari kasbiy shakllanishi psixologik muammo sifatida talqin etilgan bo‘lib, unda pedagogning kasbiy shakllanishi omillari, kasbiy rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi omillar va ularni bartaraf etish yo‘llari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: pedagog, innovatsion faoliyat, shaxs sifatlari, ijtimoiy psixologik xususiyatlar, psixologik sifatlar, ijtimoiy-madaniy, intellektual va axloqiy imkoniyatlar.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ ПЕДАГОГОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация. В статье профессиональное становление педагогов высших учебных заведений рассматривается как психологическая проблема. В ней раскрываются факторы профессионального становления педагога, факторы, препятствующие его профессиональному развитию, а также пути их преодоления.

Ключевые слова: педагог, инновационная деятельность, личностные качества, социально-психологические особенности, психологические качества, социокультурные, интеллектуальные и нравственные возможности.

THE STUDY OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION INSTITUTION TEACHERS AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Abstract. The article interprets the professional development of higher education institution teachers as a psychological problem. It outlines the factors influencing teachers’ professional development, the factors hindering their professional growth, and the ways to overcome these obstacles.

Keywords: teacher, innovative activity, personality traits, socio-psychological characteristics, psychological qualities, socio-cultural, intellectual, and moral capacities.

Zamonaviy ta’lim tizimida oliy ta’lim muassasasi pedagogining kasbiy shakllanishi nafaqat pedagogik, balki muhim psixologik muammo sifatida ham namoyon bo‘lmoqda. Jamiyat taraqqiyoti, ta’lim mazmunining yangilanishi va pedagogik faoliyatga qo‘yilayotgan ijtimoiy talablarning ortib borishi pedagog shaxsining uzluksiz kasbiy rivojlanishini taqozo etadi. Shu bois pedagogning kasbiy shakllanishi masalasi pedagogika tarixi va psixologiya fanlari kesishgan nuqtada chuqur o‘rganishni talab etadi.

Pedagogika tarixi shuni ko‘rsatadiki, har bir tarixiy davrda pedagog shaxsiga bo‘lgan munosabat, uning kasbiy fazilatlari va faoliyat samaradorligi jamiyat ehtiyojlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Shu jihatdan, pedagogning kasbiy shakllanishini psixologik muammo sifatida talqin qilish tarixiy-pedagogik tajribani zamonaviy ilmiy yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi.

Butun dunyo bo‘ylab amalga oshirilayotgan oliy ta'limni modernizatsiya qilish nafaqat o‘qituvchilarning professional, balki shaxsiy fazilatlariga ham yuqori talablar qo‘yadi. Mehnat psixologiyasi va ijtimoiy ekologiya kabi sohalardagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘qitish o‘qituvchilik kasbida ruhiy jihatdan intensiv va stressli faoliyatdir. O‘qitishdagi travmatik vaziyatlarning ko‘pligi va ta'lim sohasida yangi ta'lim shakllari va axborot texnologiyalarini joriy etish zarurati o‘qituvchilardan doimiy ravishda malaka oshirishni talab qiladi, bu esa vaqt bosimi fonida yuzaga keladi. Bularning barchasi o‘qituvchilardan murakkab ish bilan bog‘liq muammolarni hal qilishga va stress omillarining ularning psixosomatik sog‘lig‘iga salbiy ta'sirini kamaytirishga yordam beradigan o‘zini o‘zi boshqarish va kurashish ko‘nikmalarini rivojlantirishni talab qiladi.

Kadrlar salohiyati mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega. Raqobatbardosh mutaxassislarning kasbiy shakllanishi va ularning kamolotini ta’minlash jamiyat oldidagi eng asosiy muammolardan biri sanaladi. Darxaqiqat, pedagogning o‘z kasbga munosabati, mutaxassis sifatida shakllanishi va kasbiy kamoloti masalasi juda muhim ijtimoiy, iqtisodiy ahamiyatga ega bo‘lib, bevosita uning ilmiy, ma’naviy, moddiy salohiyatini belgilaydi.

Sharq mutafakkirlari ta’limotida shaxsga ta’lim va tarbiya berish, ularga kasb-hunar o‘rgatish g‘oyasi muhim o‘rin egallaydi. Milliy an’analarimizga binoan hunarmand va kasb, me’mor va naqqosh, dehqon va chorvador, to‘quvchi va nonvoy ustoz-shogird munosabatlarini amalga oshirib kelmoqdalar. Dono halqimiz «Ustozidan o‘zmagan shogird – shogird emas», «Hunarli kishi aslo xor bo‘lmas», «Ustoz otangdek ulug‘», «Ta’lim bergan ustozingdan ayrilma» singari maqollarni ijod etganlar va farzandlarining barkamol bo‘lib ulg‘ayishini orzu qilganlar.

Pedagog shaxsining kasbiy shakllanishi masalasi qadimgi Sharq va G‘arb mutafakkirlarining asarlarida ham muhim o‘rin egallagan. Abu Nasr Forobiy, Abu

Ali ibn Sino, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar pedagog shaxsining axloqiy, intellektual va psixologik sifatlariga alohida e’tibor qaratganlar. Ularning qarashlarida pedagog faqat bilim beruvchi emas, balki shaxsni kamol toptiruvchi yetakchi sifatida talqin etiladi.

Yevropa pedagogika tarixida esa Yan Amos Komenskiy, Iogann Genrix Pestalozzi, Adolf Disterveg kabi pedagoglar o‘qituvchi shaxsining kasbiy shakllanishini uzluksiz jarayon sifatida ko‘rib chiqqanlar. Ayniqsa, pedagogning ichki motivatsiyasi, kasbiy o‘zini anglash va shaxsiy mas’uliyati uning kasbiy yetukligining muhim omillari sifatida e’tirof etilgan.

Buyuk qomusiy olim Abu Nasr Forobiy kasb-hunar to‘g‘risida ilk fikrlarini bildirib, qimmatli maslahatlar bergan, chunonchi, ta’lim – so‘z va ko‘nikmalar majmui, tarbiya esa amaliy malakalardan iborat ish – harakat ekanligini, muayyan kasb-hunarga berilgan, u bilan qiziqqan kishilar shu kasb-hunarning chinakam shaydosi bo‘lishini aytgan. Bu mulohazalardan anglashilib turibdiki, kasb-hunar insoniyat uchun azaldan juda zarur hayotiy vosita bo‘lib kelgan. Mutafakkirning mehnatsevarlik tarbiyasi borasidagi fikrlari ham diqqatga sazovordir. Jumladan, u har bir bolani biror hunarga o‘rgatmoq shart, deydi. Yosh yigit biror hunarni o‘rgansa, uni hayotga tatbiq eta olsa va mustaqil hunar tufayli oilani ta’minlaydigan bo‘lsagina, otasi uni uylantirib qo‘ymog‘i lozim, deb hisoblaydi. O‘spirin hunar egallashi bilan unda nafaqat axloqiy hislar, balki xarakterning irodaviy xislatlari ham tarkib topa boshlaydi. Kasb-hunar egallash orqali o‘spirinlarda sabr – bardoshlik, chidamlilik, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, zukkolik kabi insoniy sifatlar shakllanadi.

XV asrda faqat Eronda emas, balki Xuroson va Movarounnahrda xam ijtimoiy-falsafiy, ma’rifiy fikr taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan olimlardan biri Jaloliddin Davoniydir. Davoniyning ta’limiy-axloqiy qarashlari Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiylarning ijtimoiy fikrlari bilan ko‘p jihatdan tutash keladi. Ular dunyoqarashining mag‘zini komil inson tarbiyalash uchun yuksak insoniy fazilatlarni tarkib toptirish tashkil etadi.Eng mashhur va yirik asarlaridan biri «Axloqi Jaloliy»da xam inson kamoloti uchun eng zarur bo‘lgan axloqiy fazilatlar yo‘llari va usullari bayon etiladi. Davoniy o‘z asarida insonni ijtimoiy mavjudot sifatida qaraydi, inson faqat jamiyatda, kishilar orasida, ular bilan munosabatda shakllanadi, degan fikrni ilgari suradi. U o‘tmish olimlarining ta’lim-tarbiyaga oid asarlaridagi an’analarni rivojlantirgan holda o‘z qarashlarini o‘tkir ruhshunos olim sifatida xam talqin etadi, uning fikricha bola yaxshi fazilatlarni ta’lim-tarbiya natijasida egallashi mumkin. Chunki, bolada his-tuyg‘u juda erta shakllana boradi, u ulg‘aya borgan sari ayrim juz’iy narsalarni xam ajrata boshlaydi, tana a’zolari mustahkamlanadi, narsa va hodisalarni bir-biridan ajrata boshlaydi, yaxshilik va yomonlik to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘la boshlaydi, aqli to‘lishib, ongi o‘sadi, deydi olim. Ana shu paydo bo‘lgan sezgi va aql orqali tashqi dunyoni bilishi mumkin deydi. Bola o‘ta ta’sirchan va taqlidchan bo‘lishini ta’kidlar ekan, olim yaxshi fazilatni xam, yomon fazilatni xam u tezda qabul qilaverishi mumkinligini alohida

uqtirib o‘tadi. Bola qalbini naqsh solinadigan, suratlarni osonlikcha tushirish mumkin bo‘lgan taxtaga o‘xshatadi.

Davoniy bolalarning aqliy qobiliyatini rivojlantirish bilan kasb-hunar o‘rgatish haqida xam qimmatli fikrlarni bildirgan. Davoniy muallimning bolalarni qaysi kasbga qiziqishi, qobiliyatini yaxshi bilishi zarurligi haqida gapirib, bola qiziqib biror hunar yoki ilm bilan shug‘ullansa, unga har qanday sharoitda xam imkoniyat yaratib berish kerak, deb uqtiradi. Albatta, xamma kasblarni egallab bo‘lmaydi, ammo har bir odamning biror kasbga qobiliyati bo‘ladi, deydi olim. Biror kasbni egallab olishga intilgan kishi butun iste’dodini sarf etib, ana shu kasbni tezda o‘rganib oladi. Bunday fikrni buyuk mutafakkir Forobiy xam o‘z vaqitda ta’kidlab o‘tgan edi. Agar u yoki bu shaxsning muayyan kasb-hunarga ishtiyoqi bo‘lmasa, uni majbur qilish mumkin emas, aks holda u o‘zini qiynaydi va bu kasb-hunar unga baxt-saodat keltirmaydi deydi. Davoniy insonga foyda keltiradigan kasb-hunarni uchga bo‘ladi: buni kishilarning ruhiy quvvatiga bog‘lab ko‘rsatib, birinchisini inson aqliga tegishli, deb ko‘rsatadi va bunga vazirlik kasbini kiritadi. Ikkinchisi ta’lim-tarbiya natijasida vujudga keladi, deb bunga astronomiya, matematika, tibbbiyot, geometriya fanlari bilan shug‘ullanishni kiritadi. Uchinchisiga kishilarning shijoati, jasurligi bilan bog‘liq kasblarni, ya’ni dushmanga qarshi kurash, chegarani qo‘riqlash va boshqalarni kiritadi. Olim kasbi bo‘lmagan, biror kasb bilan shug‘ullanmaydigan kishilarni qattiq tanqid qiladi. Otasining mol-mulkiga ishonib kasb-hunar egallamydigan yoshlarni qoralaydi. Mehnat qilish, hunar egallashni targ‘ib qilar ekan, mehnat inson kamoloti va baxt-saodati manbai, deb hisoblaydi. Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, Davoniy kasb-hunar egallash insoniy fazilatlarning eng muhimi, deb talqin etadi. U kasb-hunar egalarini quyidagi toifalarga bo‘lib: chunonchi, birinchi toifaga qalam ahllari: olimlar, noiblar, munajjimlar, qozilar, muhandislar, musulmon qonunshunoslari va hokazo; ikkinchi toifaga: harbiylar; uchinchi toifaga esa dehqonlar, qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanuvchilarni kiritadi.

Psixologik nuqtai nazardan pedagogning kasbiy shakllanishi shaxs rivojlanishining murakkab va ko‘p bosqichli jarayonidir. Ushbu jarayon pedagogik faoliyatga moslashuv, kasbiy identifikatsiya, kasbiy kompetensiyalarning rivojlanishi hamda shaxsiy va kasbiy “Men” konsepsiyasining shakllanishini o‘z ichiga oladi.

Oliy ta’lim muassasasi pedagoglari faoliyatida kasbiy shakllanish jarayoni ayniqsa murakkab kechadi. Chunki ular nafaqat bilim beruvchi, balki ilmiy tadqiqotchi, tarbiyachi va innovatsion faoliyat subyekti sifatida ham faoliyat yuritadilar. Bu esa pedagogdan yuqori darajadagi psixologik barqarorlik, refleksiya, stressga chidamlilik va ijodiy tafakkurni talab qiladi.

Ta’lim tizimida pedagoglarni doimiy kasbiy yuksaltirish, kasbiy muvaffaqiyat, ularning mutaxassis sifatida rivojlanishi va kasbiy kamoloti masalalari doimo jamiyatning diqqat markazida bo‘lsa-da, ammo shaxsning o‘z kelajagini o‘zi o‘ylab ko‘rishi nihoyatda muhim ahamiyatga ega.

Pedagogika tarixi va zamonaviy psixologik tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, pedagog kasbiy shakllanishiga bir qator omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ularga quyidagilar kiradi:

- ijtimoiy-madaniy muhit va ta’lim siyosati;
- pedagogik faoliyatning mazmuni va sharoitlari;
- shaxsiy motivatsiya va kasbiy qadriyatlar;
- jamoada psixologik muhit va ijtimoiy munosabatlar;
- pedagogning o‘z-o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan ehtiyoji.

Tarixiy manbalarda ham pedagogning kasbiy muvaffaqiyati ko‘p jihatdan uning shaxsiy fazilatlari, axloqiy pozitsiyasi va jamiyatdagi mavqei bilan bog‘liq ekanligi ta’kidlangan.

Oliy ta’lim muassasasi pedagoglari kasbiy shakllanish jarayonida bir qator psixologik muammolarga duch keladilar. Jumladan, kasbiy kuyish (burnout), motivatsiyaning pasayishi, innovatsion faoliyatga qarshilik, o‘ziga ishonchsizlik kabi holatlar pedagog faoliyati samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Pedagogika tarixida ham bunday muammolar turli shakllarda namoyon bo‘lgan. Biroq zamonaviy davrda axborot oqimining kuchayishi va raqobatning ortishi ushbu muammolarni yanada dolzarb qilmoqda. Shu sababli pedagogning kasbiy shakllanishini psixologik muammo sifatida o‘rganish va unga ilmiy asoslangan yechimlar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga to‘siq bo‘luvchi bir qator omillar mavjud bo‘lib, ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

- mutaxassislarga qo‘yiladigan kasbiy va shaxsiy talablarning davr nuqtai nizaridan o‘sib borayotganligi;

- kasb vazifani bajatib borishda turli xil qiyinchiliklarga sabab bo‘luvchi omillarning davriy xususiyatga egaligi va pedagog kasbi to‘g‘risidagi ijtimoiy ideallarda yagona me’yorning mavjud emasligi;

- kasbiy tasavvurlarining ijtimoiy-iqtisodiy shart- sharoitlarga, bozor munosabatlariga hamohang o‘zgarayotganligi hamda kasb- hunar va tegishli mutaxassislik yo‘nalishlari o‘rtasidagi tafovutning keskin ortayotganligi;

- yosh pedagoglarning mutaxassislik yo‘nalishlarini tanlashlarida aniq tasavvurga, maqsadga, faoliyat yo‘nalishiga, istiqbol rejalarini belgilash qobiliyatiga ega emasligi va boshqalardir.

Yuqoridagi omillarni xisobga olib talabalar kasbiy shakllanishi, kasbiy faoliyat muammolarini tadqiq etishni dolzarb va keng qamrovli psixologik - pedagogik masala sifatida baholash mumkin. Ma’lumki, har bir shaxs farovonlikda va yaxshi ta’minlangan sharoitda yashashni istaydi. Shu sababli ham insonlar farovon turmushni ta’minlashga xizmat qiluvchi mehnat faoliyati bilan shug‘ullanishga intiladilar va moddiy boyliklarni o‘zlashtirishga imkon yaratuvchi kasb-hunar sohalari hamda mutaxassisliklarni egallashga harakat qiladilar. Ba’zi holatlarda ma’lum bir kasbni tanlash va uni egallashda shaxsning imkoniyati yetarli bo‘lmaydi. Insonning qiziqishlariga va psixologik imkoniyatlariga to‘g‘ri

kelmaydigan kasbning tanlanishi, tabiiyki, uning shaxs sifatida kamol topishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu nuqtayi nazardan shaxsning ichki intilishi va imkoniyatlariga tanlangan kasb bilan shaxs orasidagi munosabati masalasi o‘ta dolzarb masala hisoblanadi. Oliy ta’lim muassasasi pedagoglarining kasbiy rivojlanishida buni albatta e’tiborga olish muhim.

Shaxsning ichki intilishi va imkoniyatlariga tanlangan kasb bilan shaxs orasidagi munosabati masala bo‘yicha T.V.Kudryavsev shaxsning kasbiy shakllanishi to‘rt asosiy bosqichga ajratadi. Ularga quyidagilar kiritilgan:

a) kasbiy intilishlarning shakllanishi;

b) kasbiy ta’lim;

v) kasbiy moslashish;

g) shaxsning kasbiy faoliyatga qisman va to‘liq o‘zini o‘zi bag‘ishlashi.

Mazkur bosqichlarga mos holda kasbiy o‘zini o‘zi aniqlash jarayoni ham sodir bo‘ladi. Kasbiy o‘zini o‘zi aniqlash jarayoni psixologik adabiyotlarda yetarli darajada chuqur yoritilgan bo‘lib, psixologlar ayniqsa, kasbiy intilishning shakllanishiga, kasb tanlash bosqichlariga alohida e’tibor qaratganlar.

O‘qituvchilarning doimiy ravishda o‘z ustida ishlashlari natijasida innovatsion faoliyatga tayyorlik darajasining ortib borishi bilan belgilanadi. Shunday qilib, innovatsion faoliyatga yuqori darajada tayyor bo‘lgan o‘qituvchilar ko‘pincha vaziyatni qayta baholash, yechim izlash, innovatsion faoliyatga turtki berish, o‘zini tuta bilish, tajovuzkorlik va qat'iyatlilikni o‘z ichiga olgan muammoni hal qilish xulq-atvor strategiyasidan foydalanadilar.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim muassasasi pedagoglari kasbiy shakllanishi pedagogika tarixi va psixologiya fanlari kesishmasida o‘rganilishi zarur bo‘lgan dolzarb muammodir. Tarixiy-pedagogik tajriba shuni ko‘rsatadiki, pedagog shaxsining kasbiy kamoloti doimo jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Zamonaviy sharoitda esa ushbu jarayon psixologik yondashuvlar bilan boyitilishi, pedagoglarning kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi tizimli choralar ishlab chiqilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аведисова А.С. Копинг и механизмы его реализации (аналитический обзор) // Российский психиатрический журнал. — 2002. — № 4. — С. 59—63.

2.Большой психологический словарь / Под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. — М.:АСТ: АСТ Прайм-Еврознак, 2009.

3.Василюк Ф.Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций //Журнал практической психологии и психоанализа. — 2001. — № 4.

4.Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий. — СПб.: Питер, 2004.

5.Корытова Г.С. Концептуальная модель защитно-совладающего поведения в профессиональной педагогической деятельности // Вестник

Бурятского государственного университета. Психология. Социальная работа. — 2006. — Вып. 3. — С. 94—113.

6.Нартова-Бочавер С.К. «Coping behavior» в системе понятий психологии // Психологический журнал. — 1997. — Т. 18. — № 5. — С. 20—30.

7.Almardanova S. B. Talabalar kasbiy shakllanishi psixologik muammo sifatida // Xalq ta’limi. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali. Toshkent, 2021-yil. 103–106-b.

8.Almardanova S. B. Talabalar kasbiy shakllanishi va ma’naviy yuksalishida koping strategiyaning ahamiyati // TDPU Ilmiy axborotlari: ilmiy-nazariy jurnal. Toshkent, 2020-yil. 80-b.

UDK: 37.015.31:37.091:37.013.3

Mutalipova Mavlyuda Junaydullayevna,
“Alfraganus” universiteti “Pedagogika” kafedrasi dotsenti v.b.

XORIJ TAJRIBASIDA DIFFERENSIAL TA’LIMNING MAZMUN-MOHIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqola mazmunida globallashuv davrida dunyo ta’lim tizimida differensial ta’limning mazmun mohiyati, o‘rni va ahamiyati, xorij tajribasida differensiyaning asosiy shakllari va o‘ziga xos belgilari, zamonaviy maktabning global yo‘nalishlari, bosqichlik differensiya texnologiyasi, differensiyaning asosiy dasturlari haqida so‘z yuritilgan, rivojlangan mamlakatlarda differensial ta’limning amalga oshirilishiga oid ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: differensial ta’lim, ta’lim diversifikatsiyasi, global yo‘nalish, ta’lim modeli, individual yondashuv, differensial yondashuv, gomogen va geterogen guruhlar.

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПРАКТИКЕ

Аннотация. В содержании данной статьи рассматриваются сущность и значение дифференцированного обучения в мировой системе образования в условиях глобализации, его место и роль, основные формы и специфические особенности дифференциации в зарубежной практике, глобальные направления развития современной школы, поэтапная технология дифференциации, а также основные программы дифференциации. Приводятся сведения об особенностях реализации дифференцированного обучения в развитых странах.

Ключевые слова: дифференцированное образование, диверсификация образования, глобальное направление, образовательная модель, индивидуальный подход, дифференцированный подход, гомогенные и гетерогенные группы.

THE ESSENCE AND CONTENT OF DIFFERENTIATED EDUCATION IN FOREIGN PRACTICE

Abstract. This article examines the essence and significance of differentiated education in the global education system in the context of globalization, its place and role, the main forms and specific features of differentiation in international practice, the global directions of modern school development, the stage-by-stage technology of differentiation, as well as the main differentiation programs.

Information is provided on the implementation of differentiated education in developed countries.

Keywords: differentiated education, educational diversification, global orientation, educational model, individual approach, differentiated approach, homogeneous and heterogeneous groups.

Milliy o‘zlikni anglash va jamiyatni demokratlashtirish sharoitida ta’lim tizimini tubdan isloh qilish masalasi har doim diqqat markazida bo‘lib, undan kelib chiqadigan islohotlar va vazifalarni samarali amalga oshirishning muhim shartlaridan biri — chet el ta’lim tizimi tajribalarini o‘rganishdir. Turli davlatlarning ta’lim tizimlarini tahlil qilish orqali milliy ta’lim tizimimizga mos va samarali yangiliklar kiritishda qo‘shimcha manbalarga ega bo‘lish mumkin. Shu bilan birga, globallashuv davrida dunyo ta’lim tizimlarining ko‘p jihatlari universal bo‘lib borayotganligiga qaramay, milliy mentalitet va madaniy xususiyatlarni hisobga olish ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlash lozim.

Hech bir davlat ta’lim tizimi xorijiy tajribalarni o‘rganmasdan, boshqa mamlakatlar bilan samarali hamkorlik qilmasdan zamon talablari darajasida yangilanib, rivojlana olmaydi. Shu bois, O‘zbekistonning jahon hamjamiyatiga faol qo‘shilishi, xalqaro standartlar bilan uyg‘un ta’lim tizimini yaratish va uni doimiy takomillashtirishni taqozo etadi. Bu jarayonda xalqaro tajribalarni tanlab olish, ularni milliy sharoitga moslashtirish va pedagogik jarayonlarda ijodiy tatbiq etish muhimdir.

Rivojlangan mamlakatlarda ommaviy o‘rta maktablarning tashkil etilishi ta’lim-tarbiyada differensiya masalasini yanada murakkablashtirdi. Bu holat umumiy ta’lim diversifikatsiyasining sifat darajasini ta’minlash uchun alohida tizim va yondashuvlarning zarurligini yuzaga chiqardi. Shu bois, o‘quvchilarning iqtidori, qiziqishi va o‘qishni o‘zlashtirish darajasiga muvofiq differensial tayyorgarlikni kuchaytirish, dars jarayonini individuallashtirish va murakkablashtirish zamonaviy maktabning global strategik yo‘nalishiga aylandi.

Bundan tashqari, xalqaro tajribalar asosida pedagoglar uchun malaka oshirish tizimini takomillashtirish, ta’lim dasturlari va metodik materiallarni yangilash, shuningdek, raqamli va interaktiv o‘quv vositalarini keng joriy etish orqali ta’lim sifatini oshirish mumkin. O‘zbekiston maktablarida zamonaviy va milliy qadriyatlarni uyg‘unlashtiruvchi yondashuvlar yaratish, shuningdek, bolalarning individual rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash — bu nafaqat ta’limning sifatini, balki jamiyatning intellektual va madaniy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, milliy o‘zlikni saqlagan holda global standartlarga moslashish, pedagogik va psixologik innovatsiyalarni tatbiq etish va differensial yondashuvlarni kuchaytirish — Yangi O‘zbekistonda ta’lim islohotlarining asosiy yo‘nalishi hisoblanadi. Bu esa nafaqat individual shaxsni, balki butun jamiyatni rivojlantirish va barqaror taraqqiyotga erishish imkonini yaratadi.

Differensial ta’lim — bu ta’lim jarayonini o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasi, qobiliyatlari, qiziqishlari, o‘quv sur’ati va o‘quv uslubi kabi individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etishdir. Differensial ta’limning asosiy maqsadi barcha toifa o‘quvchilar uchun ta’lim jarayonining qulayligi va samaradorligini ta’minlashdan iboratdir. [1]

Differensiyaning asosiy shakllari quyidagilarni o‘z ichiga oladi: o‘quv muassasalarini turli tiplarga ajratish, bir maktab ichida potok va profillar tashkil etish hamda sinfda guruhlarga bo‘lish. Shu bilan birga, differensial ta’lim masalasi bir xil yechimga ega bo‘lmaydi va turli qarama-qarshiliklarni yuzaga keltiradi. Ijtimoiy jihatdan, differensiya ijtimoiy tanlovning samarali usuli sifatida namoyon bo‘ladi; bunda pulli ta’lim va imtihonlar tizimi asosiy tanlov vositalari hisoblanadi.

Odatda, tabaqalanish (differensiya) boshlang‘ich maktabni tugatgan o‘quvchilar uchun amalga oshiriladi va u turli tipdagi ta’lim muassasalarida qo‘llaniladi. Masalan, Angliyada bu jarayon grammatik va zamonaviy maktablarda, Germaniyada real maktab, gimnaziya va asosiy maktablarda, Fransiyada texnologik, kasbiy va umumta’lim liseylarida, Rossiyada esa oddiy o‘rta maktab, lisey, kollej va gimnaziyalarda tashkil qilinadi.

Bunday o‘quv muassasalarida differensiyaning asosiy o‘ziga xos belgisi ta’lim dasturlaridir. Biroq, bir maktab doirasida differensiya keng qo‘llaniladi. Masalan, AQSH va Yaponiyaning katta o‘rta maktablarida ikki turdagi — umumta’lim va maxsus — dasturlar mavjud bo‘lib, ular turli yo‘nalishlarda o‘quvchilarning turli guruhlarini o‘rganishga imkon beradi.

Germaniyadagi gimnaziyalar esa 6 turli ta’lim profilini taklif qiladi, asosiy maktablar esa differensiyani KKAM (kasbiy kurs, kengaytirilgan kurs, asosiy kurs, moslashtirilgan kurs) tizimi asosida amalga oshiradi. Unga ko‘ra ta’lim dasturlari quyidagi variantlarga muvofiq tashkil etiladi: kasbiy kurs (K), kengaytirilgan kurs (K), asosiy kurs (A) va moslashtirilgan kurs (M)[2][2].

To‘liqsiz o‘rta maktab differensial ta’limning samarali vositasi sifatida qaraladi. AQSHda 1930-yillarda, Yaponiyada 1950-yillarda, G‘arbiy Yevropada 1970–1980-yillarda va Rossiyada 1990-yillarda differensial ta’limni amalga oshiradigan maxsus o‘quv muassasalari paydo bo‘ldi.

Bu kontekstda gap AQSH va Yaponiyadagi kichik o‘rta maktablar, Buyuk Britaniyadagi birlashgan maktablar, Germaniyadagi yagona kollejlar hamda Rossiyadagi 6 yillik o‘rta ta’lim maktablari haqida ketadi. Bunday ta’lim muassasalarida asosan 11–12 yoshdan 15–16 yoshgacha bo‘lgan o‘quvchilar ta’lim oladi.

Mazkur o‘quv muassasalarida tabaqalanish (differensiatsiya)ning pedagogik natijalari ijobiy baholanadi. Differensial yondashuv maqsadga yo‘naltirilgan va tabiiy xarakterga ega bo‘lib, turli guruhlarga mansub o‘quvchilarning imkoniyatlari va tayyorgarlik darajasi hisobga olinadi. Umumiy ta’lim dasturi o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini izchil ravishda oshirishga qaratilgan. Xususan, Fransiyadagi ilk yagona kollejlar tajribasi shuni ko‘rsatdiki, ushbu ta’lim muassasalarida yaxshi

o‘zlashtiruvchi o‘quvchilar ulushi shu yosh toifasidagi parallel ta’lim muassasalaridagi ko‘rsatkichlarga nisbatan yuqori bo‘lgan.[5]

AQSH va Yaponiyaning kichik o‘rta maktablarida esa to‘liqsiz o‘rta ta’lim amalga oshiriladi. Mazkur ta’lim dasturi qator afzalliklarga ega bo‘lib, unda tanlov fanlar o‘quvchilarning ta’limni davom ettirish yoki mehnat faoliyatiga kirishish imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etiladi.

1950-yillarning oxirida J. Konant boshchiligidagi pedagoglar guruhi umumqamrab oluvchi maktab (comprehensive school) modelini taklif etdi. Ushbu modelga muvofiq, umumta’lim muassasalarida o‘quvchilarning ijtimoiy kelib chiqishi, qobiliyatlari va qiziqishlaridan qat’iy nazar barcha bolalar ta’lim oladi, biroq o‘quv jarayoni turli mazmundagi va darajadagi ta’lim dasturlari asosida tashkil etiladi. J. Konant tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyalar AQSHdagi kichik o‘rta maktablarda differensial ta’limni joriy etish amaliyotida keng qo‘llanilgan. [3]

Buyuk Britaniya ta’lim tizimida esa birlashgan maktablar kichik grammatik sinflar va zamonaviy maktablarni o‘z ichiga oladi.

Ta’limning dastlabki uch yilida o‘quvchilar zamonaviy maktab dasturi asosida tahsil oladilar, keyinchalik esa o‘z qobiliyatlari va ta’lim natijalariga ko‘ra ushbu dasturni davom ettiradi yoki grammatik maktab dasturi bo‘yicha o‘qishga yo‘naltiriladi. Birlashgan maktablarda yosh toifasiga ko‘ra o‘smirlarning taxminan 90 foizi ta’lim oladi.

Germaniyada umumiy maktablar tizimida o‘quvchilarning taxminan 5 foizi yoshiga muvofiq ravishda ta’lim oladi. Umumiy maktablar kooperativ va integral turlarga ajratiladi. Xususan, kooperativ umumiy maktablar asosiy maktab (Hauptschule), real maktab (Realschule) hamda gimnaziya (Gymnasium) ta’lim yo‘nalishlarini birlashtirgan holda faoliyat yuritadi. Mazkur maktablarda 9-sinfni tamomlagan o‘quvchilar asosiy maktab bitiruvchilariga teng diplom oladilar, 10-sinfni yakunlagan o‘quvchilarga esa real maktab yoki gimnaziyaning o‘rta bosqichiga mos keluvchi diplom beriladi. Kooperativ maktablarda o‘quv jarayoni majburiy va elektiv (tanlov) dasturlarni uyg‘unlashtirgan holda tashkil etiladi.

Fransiyada yagona kollejlar tizimida guruhlar asosida ta’lim berish doimiy ravishda tashkil etiladi. Bunda turli tipdagi o‘quv guruhlari shakllantiriladi: gomogen guruhlar — tayyorgarlik darajasi bir xil bo‘lgan o‘quvchilardan, yarim gomogen guruhlar — tayyorgarlik darajasi o‘zaro yaqin bo‘lgan o‘quvchilardan, geterogen guruhlar esa tayyorgarlik darajasi turlicha bo‘lgan o‘quvchilardan tashkil etiladi. O‘quvchilarni mazkur guruhlarga ajratishda o‘qituvchilar, psixologlar hamda ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha maslahatchilarning tavsiyalari asos qilib olinadi va ular belgilangan maktab dasturining turli variantlarini o‘zlashtiradilar. Kollej ta’limining bitiruvchi bosqichida esa o‘quvchilar tayyorgarlik darajasiga ko‘ra «kuchli» va «kuchsiz» bosqichli guruhlarga ajratiladi. Mazkur guruhlarni tamomlagan kollej bitiruvchilari uchun ta’limning keyingi bosqichlari va turlari bo‘yicha tegishli tavsiyalar beriladi.[1]

Yaponiya maktablarida guruhli ta’lim shakli keng qo‘llanilib, u ko‘pincha musobaqa asosida tashkil etiladi. Xususan, sinfdagi guruhlar ingliz tilidagi so‘zlarni, iyerogliflarni va she’rlarni yod olish bo‘yicha o‘zaro raqobatlashadilar, natijalar esa butun guruh faoliyati asosida baholanadi. Yapon pedagoglari guruhli ta’lim masalasiga turlicha yondashadilar. Ayrim mutaxassislar uni pedagogik jihatdan samarali deb baholasalar-da, boshqalar guruhli faoliyat o‘quvchilar va o‘smirlar dunyoqarashini cheklab qo‘yish xavfini yuzaga keltirishi mumkinligini ta’kidlaydilar. Jumladan, o‘quvchilarni qobiliyat darajasiga ko‘ra «kuchli» va «zaif» guruhlarga ajratish holatida ikki tomonlama muammo vujudga keladi: ta’lim jarayonida e’tibor asosan yoki yuqori tayyorgarlikka ega o‘quvchilarga, yoki past o‘zlashtiruvchi o‘quvchilarga qaratilgan bo‘ladi. Bu esa har ikkala guruh uchun ham salbiy pedagogik oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Bosqichli differensiatsiya texnologiyasidan foydalanishning asosiy maqsadi har bir o‘quvchini uning individual imkoniyatlari va qobiliyatlari darajasida o‘qitishdan iboratdir. Mazkur yondashuv natijasida har bir ta’lim oluvchi o‘z iqtidoriga mos ravishda bilimlarni o‘zlashtirish, ularni amaliy faoliyatda qo‘llash hamda shaxsiy intellektual va ijodiy salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ladi.[3]

Xulosa qilib aytganda, pedagogik jarayonda o‘quvchilarga individual va differensial yondashuvni qo‘llash shaxs rivojlanishining muhim omili hisoblanadi. Chunki mazkur yondashuv o‘quvchilarning iqtidor va qobiliyatlarini aniqlash, ularni rivojlantirish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. Ta’limda ko‘p bosqichli differensiatsiya o‘quv jarayonining barcha bosqichlarida tizimli ravishda qo‘llanilishi lozim.

Jumladan, u yangi o‘quv materialini o‘zlashtirish, differensiyalashgan uy vazifalarini berish, dars jarayonida bilimlarni baholash, o‘tilgan mavzularni joriy nazorat qilish, mustaqil va nazorat ishlarini tashkil etish, xatolar ustida ishlash hamda bilimlarni mustahkamlashga qaratilgan darslarda samarali amalga oshirilishi kerak.

Zero, differensial ta’lim zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchining shaxsiy rivojlanishini ta’minlashga qaratilgan muhim pedagogik mexanizm hisoblanadi. Xorijiy mamlakatlar ta’lim amaliyotida differensiatsiyaning samarali modellari ishlab chiqilgan bo‘lib, ularning aksariyati milliy ta’lim tizimi sharoitida qo‘llash uchun ham maqbuldir.[3]

Rossiya pedagogikasida mazkur yo‘nalish bo‘yicha mustahkam nazariy-metodologik asos yaratilgan. O‘zbekiston olimlarining ilmiy tadqiqotlari esa milliy ta’lim tizimida individuallashtirish va differensiatsiyaning amaliy mexanizmlarini takomillashtirishga xizmat qilmoqda.

Xorijiy tajriba va xalqaro baholash dasturlari (OECD, PISA, TIMSS) natijalari shuni ko‘rsatadiki, differensial ta’limni joriy etish o‘quvchilarning ta’limga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi hamda akademik o‘zlashtirish darajasini yaxshilaydi. Shuningdek, mazkur yondashuv turli tayyorgarlik darajasiga ega

o‘quvchilar o‘rtasidagi farqni kamaytiradi, ularning ijtimoiy-emosional rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi va inklyuziv ta’lim muhitini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Титов В.А. Педагогика зарубежных стран (сравнительная педагогика). А-Приор, 2010.

2.Joel Spring. Globalization and Educational Rights: an intercivilizational Analysis. Laurence Eribaum Associates, 2001.

3. Mutalipova M.J., Xodjayev B.X. Qiyosiy pedagogika. – T.: TDPU, 2015y.

4. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. – Toshkent, “Sano-standart”. 2017.

5. Mutalipova M.J. Xorij ta’lim tajribasida oliy ta’lim muassasalarining nufuzini aniqlash masalalari.-T., ТДПУ илмий ахборотлари ж., №4(21), 2019й.

UDK 37.035:378.147

Шарипова Холида Дехкановна,
преподаватель Гулистанского государственного педагогического института

ФОРМИРОВАНИЕ ЛЮБВИ К РОДИНЕ У СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ

Аннотация. В статье раскрывается обновлённая методика формирования любви к Родине у студентов педагогических направлений в логике профессионального обучения. Обосновывается необходимость перехода от эпизодических мероприятий к интегрированной модели, где воспитательные задачи встроены в содержание дисциплин, педагогическую практику, проектную и волонтёрскую деятельность, а также в образовательную среду вуза. Описаны педагогические условия реализации методики, технология организации учебно профессиональных проб, инструменты рефлексии и оценивания результатов через портфолио, наблюдение и экспертную обратную связь.

Ключевые слова: любовь к Родине, будущий педагог, профессиональное обучение, гражданская идентичность, воспитательная работа, педагогическая практика, проектная деятельность, рефлексия, образовательная среда.

PEDAGOGIK YO‘NALISHLARDA TAHSIL OLAYOTGAN TALABALARDA VATANGA MUHABBATNI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagogik yo‘nalishlarda tahsil olayotgan talabalarda Vatanga muhabbatni shakllantirishning yangilangan metodikasi kasbiy ta’lim mantiqida yoritib berilgan. Tarbiyaviy ishlarni epizodik tadbirlardan voz kechgan holda, ularni fanlar mazmuni, pedagogik amaliyot, loyiha va volontyorlik faoliyati hamda oliy ta’lim muassasasining ta’lim muhitiga integratsiyalashgan model asosida tashkil etish zarurati asoslab berilgan. Shuningdek, metodikani amalga oshirishning pedagogik shart-sharoitlari, o‘quv-kasbiy sinovlarni tashkil etish texnologiyasi, natijalarni portfel, kuzatuv va ekspertlik fikr-mulohazalari orqali baholash hamda refleksiya vositalari tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: Vatanga muhabbat, bo‘lajak pedagog, kasbiy ta’lim, fuqarolik identifikatsiyasi, tarbiyaviy ishlar, pedagogik amaliyot, loyiha faoliyati, refleksiya, ta’lim muhiti.

FOSTERING LOVE FOR THE MOTHERLAND AMONG STUDENTS OF PEDAGOGICAL SPECIALTIES

Abstract. This article presents an updated methodology for fostering love for the Motherland among students of pedagogical specialties within the framework of professional education. The necessity of transitioning from episodic educational activities to an integrated model is substantiated, in which educational objectives are embedded into the content of academic disciplines, pedagogical practice, project-based and volunteer activities, as well as the overall educational environment of higher education institutions. The pedagogical conditions for implementing the methodology, the technology for organizing educational and professional trials, and the tools for reflection and assessment of results through portfolios, observation, and expert feedback are described.

Keywords: love for the Motherland, future teacher, professional education, civic identity, educational work, pedagogical practice, project-based activities, reflection, educational environment.

Формирование любви к Родине у студентов педагогических направлений нельзя сводить к ритуалам и календарным датам. Будущий учитель ежедневно транслирует детям не лозунги, а стиль отношения к стране, людям, языку, памяти, труду и справедливости. Если в профессиональной подготовке патриотическое воспитание остаётся внешним приложением к учебному плану, выпускник приходит в школу с дефицитом воспитательных инструментов: он знает методику предмета, но не умеет превращать урок, классное руководство и школьные события в пространство осмысленного гражданского роста. В условиях насыщенной информационной среды и поляризации мнений особую ценность приобретает методика, которая развивает не показную эмоциональность, а устойчивую позицию, опирающуюся на достоинство человека, правовую культуру, уважение к исторической правде и готовность к созиданию.

Профессиональное обучение педагога по своей природе включает воспитательную составляющую и это закреплено в нормативных ориентирах системы образования и воспитания. Одновременно университетская практика показывает, что воспитательные смыслы часто распадаются на разрозненные инициативы, не соединённые с дисциплинами и практикой, а оценка результатов подменяется отчётностью. Отсюда вытекает задача обновления методики: нужно не увеличивать число мероприятий, а перестроить логику подготовки так, чтобы любовь к Родине становилась частью профессиональной культуры будущего учителя и выражалась в конкретных педагогических действиях, в умении вести диалог, организовывать полезную деятельность, защищать достоинство ребёнка и развивать у школьников уважение к своей стране через опыт ответственности.

Любовь к Родине в системе педагогического образования целесообразно и продуктивно рассматривать как ценностно-деятельностное отношение**,** формирующееся в единстве сознания, переживания и практического действия.

Такое понимание позволяет уйти от декларативных и формальных трактовок патриотизма и сосредоточиться на его личностно значимом и социально ответственном содержании. В данном контексте любовь к Родине включает осмысленное знание культурных, исторических и духовных оснований своей страны, уважительное отношение к родному языку, традициям и образу жизни народа, готовность участвовать в созидательной деятельности на общее благо, а также способность воспринимать гражданственность не как противопоставление «своего» и «чужого», а как форму ответственности за судьбу общества и государства [1].

Особое значение приобретает интерпретация любви к Родине как открытой и гуманистически ориентированной ценности, исключающей агрессию, ксенофобию и нетерпимость. Воспитание гражданских чувств в педагогическом образовании предполагает формирование у будущих учителей культуры диалога, уважения к многообразию взглядов и осознания взаимосвязи личной свободы с социальной ответственностью. В этом смысле патриотизм выступает не как идеологическая установка, а как нравственная позиция, проявляющаяся в конкретных поступках, профессиональных решениях и гражданском поведении.

Для будущего педагога любовь к Родине должна принимать профессионально опосредованную форму, отражающую специфику педагогической деятельности. Она выражается в способности проектировать воспитательные цели в логике личностного и социального развития обучающегося, подбирать содержание образования и методы воспитательной работы с учётом возрастных, культурных и индивидуальных особенностей детей, а также создавать нравственно и психологически безопасную образовательную среду. Существенным компонентом является умение организовывать коллективные формы деятельности — проекты, социальные инициативы, волонтёрские и исследовательские практики, — в которых ценности не декларируются, а проживаются, осмысливаются и проверяются через реальное действие и ответственность за его результаты.

Таким образом, ценностно-деятельностное понимание любви к Родине в педагогическом образовании позволяет обеспечить её подлинную включённость в профессиональную подготовку будущего учителя и формировать основу для воспитательной работы, ориентированной на развитие личности ученика, его гражданской зрелости и социальной ответственности.

Такая трактовка позволяет избежать двух крайностей: формальной риторики без действий и давления на личность, которое разрушает доверие и педагогический такт.

Обновлённая методика строится как интегрированная модель, связывающая дисциплины, практику и воспитательную среду вуза. Интеграция означает согласованность целей и критериев у преподавателей

педагогики, методистов предмета, руководителей практики и наставников в школе. Опорой выступает профессиональная рамка требований к деятельности учителя, где воспитательная функция является не факультативом, а частью профессии. В этой логике методика задаёт не набор мероприятий, а траекторию формирования компетентности: от понимания ценностей и норм к проектированию воспитательных действий, затем к пробам в реальной школьной среде и к рефлексии с корректировкой собственных установок и поведения [2].

Содержательно модель целесообразно выстраивать вокруг нескольких смысловых линий. Первая линия историческая память и культура факта: будущий педагог учится различать документ, интерпретацию и миф, уважать сложность истории, говорить о ней корректно и бережно к человеческому достоинству. Вторая линия культура труда и служения: любовь к Родине раскрывается через уважение к честному труду, к профессиям, к созиданию, к ответственности за результат. Третья линия гражданская этика: уважение к закону, к правам другого, к общественным правилам, готовность к мирному сотрудничеству и диалогу. Четвёртая линия культурная идентичность: язык, литература, искусство, местные традиции и культурные практики как пространство смыслов, которые педагог умеет переводить в задания и проекты, понятные школьнику. Все линии связаны с профессиональным действием и не существуют отдельно от педагогики урока и воспитательной работы.

Процедурно методика опирается на деятельностный подход: ценность закрепляется через опыт и ответственность, а не через декларацию. В учебных курсах это реализуется через учебно профессиональные задачи. Студент проектирует фрагменты уроков с воспитательной целью, разрабатывает сценарии классных часов и школьных событий, готовит кейсы педагогических ситуаций, где требуется тактичное решение, анализирует материалы школьной жизни и ошибки воспитательного воздействия. Важно, чтобы каждое задание имело критерии качества и сопровождалось обратной связью: корректность языка, уважительность к ребёнку, опора на факты, ясность цели, соответствие возрасту, диалогичность и достижимость результата. Такая работа формирует привычку мыслить профессионально и ценностно одновременно.

Ключевое педагогическое условие реализации методики связано с педагогической практикой, поскольку именно в школе проявляется подлинность воспитательных намерений. Практика должна включать воспитательные пробы, а не только проведение уроков. Студент организует малое коллективное дело, инициирует мини проект, проводит беседу или классный час, участвует в школьном волонтёрстве, анализирует воспитательную систему класса и работу классного руководителя. Эффект резко усиливается при наставничестве: опытный учитель помогает студенту

увидеть границы допустимого воздействия, подобрать слова, не унижающие ребёнка, превратить событие в воспитательный результат, а также удерживать равновесие между требовательностью и уважением. Именно здесь любовь к Родине перестаёт быть абстракцией и становится профессиональным умением строить отношения и совместную деятельность на основе уважения к общему дому [3].

Ещё одно значимое условие связано с краеведческим и культурно историческим компонентом. Он даёт студенту материал, который эмоционально близок и одновременно конкретен. Однако краеведение работает только тогда, когда превращается в педагогический инструмент, а не в экскурсию ради отчёта. Студент учится превращать историю своего города и региона в задания, проекты, учебные тексты и исследовательские задачи для школьников. Это может быть сбор семейных историй о труде и служении, школьный медиапроект о культурных памятниках, интервью с мастерами и ветеранами труда, восстановление памяти о локальных учителях и врачах, экологические инициативы по сохранению природы родного края. Здесь важна этика: уважение к источнику, точность факта, согласие участников, отказ от сенсационности. Такой подход укрепляет связь любви к Родине с культурой ответственности за слово и дело.

Третье условие связано с диалогичностью и рефлексивной направленностью воспитательного процесса. Патриотическое воспитание в педагогике по своей сути несовместимо с авторитарным давлением, унижением личности обучающегося, насмешками над его сомнениями и навязыванием заранее заданных, формализованных формул. Подлинное формирование любви к Родине возможно лишь в образовательном пространстве, где уважается право на вопрос, поиск и личностное осмысление ценностей.

Будущий учитель должен обладать умением выстраивать содержательный и этически корректный диалог о Родине, истории и гражданской ответственности таким образом, чтобы школьник приходил к пониманию смыслов через осознанное переживание, сопереживание и личный опыт, а не через страх допустить ошибку или высказать «неправильное» мнение. В этой связи методика патриотического воспитания ориентируется на активное включение диалоговых форм обучения, предполагающих равноправное взаимодействие участников образовательного процесса.

В содержание методики включаются диалоговые семинары, обсуждение морально-этических дилемм, анализ художественных, публицистических и исторических текстов, работа с архивными материалами, свидетельствами очевидцев и официальными документами. Особое место занимают учебные дебаты, организуемые на основе чётко регламентированных правил уважения, аргументированности и принятия иной позиции. Такие формы работы

способствуют развитию критического мышления, гражданской ответственности и способности к ценностному выбору.

Неотъемлемым компонентом данного условия является рефлексия как механизм профессионального и личностного роста будущего педагога. В образовательный процесс включаются рефлексивные дневники педагогической практики, анализ видеозаписей учебных занятий, групповые и индивидуальные супервизии. В ходе этих форм работы студент учится осознавать, каким образом его собственные ценностные установки, убеждения и эмоциональные состояния проявляются в интонации, оценочных суждениях, педагогических решениях и способах взаимодействия с обучающимися.

Рефлексия выполняет защитную функцию по отношению к формализму и декларативности воспитательной работы, позволяя сохранить её подлинную гуманистическую направленность. Именно через осознанное отношение к собственной педагогической позиции формируется профессиональная честность, без которой воспитание любви к Родине утрачивает личностный смысл и превращается в внешнюю, ритуальную декорацию [4].

Формирование любви к Родине у студентов педагогических направлений в процессе профессионального обучения требует обновлённой методики, ориентированной на профессиональные действия, а не на отчётную событийность. Эффективной становится интегрированная модель, где воспитательные задачи встроены в дисциплины, педагогическую практику, проектную и волонтёрскую деятельность и поддержаны воспитательной средой вуза. Такой подход позволяет формировать ценностно деятельностное отношение к Родине, проявляющееся в ответственности, уважении к культурному наследию и исторической памяти, в правовой культуре и в готовности к созидательному труду учителя.

Педагогические условия реализации методики включают наставничество на практике, культурно историческую конкретность через краеведение и работу с источниками, диалогичность и рефлексию, социально полезные проекты, а также средовую поддержку академической честности и инициатив. Оценивание результатов выстраивается вокруг профессиональной готовности решать воспитательные задачи этично и результативно, фиксируя динамику через портфолио, наблюдение и экспертную обратную связь. В итоге любовь к Родине в педагогическом образовании перестаёт быть словами и становится частью профессиональной культуры будущего учителя, который умеет воспитывать уважение к Отечеству делом, точностью факта и человеческим достоинством.

Список литературы:

1. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. М.: Педагогика, 2018. 512 с.

2. Макаренко А. С. Педагогическая поэма. М.: Художественная литература, 2013. 736 с.

3. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. М.: Просвещение, 2016. 384 с.

4. Лихачёв Д. С. Письма о добром и прекрасном. М.: Детская литература, 2015. 207 с.

UDK 37.018.43:37.091:004

Гилиштаганова Огултаган,
преподаватель Нукусского государственного педагогического института

РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧИТЕЛЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ЦИФРОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Аннотация. В данной статье проанализированы теоретические основы совершенствования педагогических компетенций учителя в условиях цифрового образования. В эпоху, когда цифровые технологии глубоко интегрированы в образовательный процесс, цифровая компетентность педагога рассматривается как важный фактор повышения эффективности обучения. В статье анализируются государственные стратегии Республики Узбекистан, направленные на развитие цифрового образования, факторы формирования цифровых компетенций и педагогические подходы, применяемые в этой сфере.

Ключевые слова: цифровое образование, компетенции учителя, ИКТ, цифровая компетентность, педагогика, Узбекистан, инновационные технологии.

ZAMONAVIY RAQAMLI TA’LIM SHAROITIDA O‘QITUVCHI KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH: NAZARIY VA AMALIY YONDASHUVLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli ta’lim sharoitida o‘qituvchining pedagogik kompetensiyalarini takomillashtirishning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar ta’lim jarayoniga chuqur integratsiyalashgan davrda pedagogning raqamli kompetentligi ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida qaraladi. Maqolada O‘zbekiston Respublikasining raqamli ta’limni rivojlantirishga qaratilgan davlat strategiyalari, raqamli kompetensiyalarni shakllantirish omillari hamda ushbu sohada qo‘llanilayotgan pedagogik yondashuvlar tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: raqamli ta’lim, o‘qituvchi kompetensiyalari, AKT, raqamli kompetentlik, pedagogika, O‘zbekiston, innovatsion texnologiyalar.

DEVELOPMENT OF TEACHER COMPETENCIES IN THE CONTEXT OF MODERN DIGITAL EDUCATION: THEORETICAL AND PRACTICAL APPROACHES

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations of improving a teacher's pedagogical competencies in the context of digital education. In an era where digital technologies are deeply integrated into the educational process, a teacher's digital competence is considered an important factor in increasing learning effectiveness. The article analyzes the state strategies of the Republic of Uzbekistan aimed at developing digital education, factors for forming digital competencies, and pedagogical approaches applied in this area.

Keywords: digital education, teacher competencies, ICT, digital competence, pedagogy, Uzbekistan, innovative technologies.

Глобализация и процессы цифровой трансформации кардинально изменяют систему образования. Сегодня образовательный процесс направлен не только на передачу знаний, но и на формирование у обучающихся критического мышления, творческого подхода и навыков самостоятельного обучения. Цифровые технологии — интерактивные платформы, виртуальные лаборатории, искусственный интеллект, онлайн-системы оценивания — становятся неотъемлемой частью образования.

В Республике Узбекистан реализуется ряд государственных программ по цифровизации и модернизации образования: стратегия «Цифровой Узбекистан – 2030», Закон «Об образовании», а также другие постановления Президента определяют внедрение цифрового обучения и повышение цифровой компетентности педагогов как приоритетную задачу.

В условиях цифрового образования учитель перестаёт быть лишь источником знаний и становится организатором образовательного процесса, его руководителем и наставником. Поэтому современный педагог должен обладать новыми компетенциями: эффективно использовать цифровые инструменты, учитывать индивидуальные особенности учащихся, применять интерактивные методы обучения.

Цель статьи:

– анализ теоретических основ компетентности учителя в условиях цифрового образования;

– определение структуры цифровой компетентности и путей её формирования;

– изучение практических подходов к обеспечению цифровой компетенции педагогов в системе образования Узбекистана;

– разработка рекомендаций по совершенствованию компетенций учителя на основе современной педагогической модели.

Стратегия цифровой трансформации Узбекистана определяет направления развития цифрового образования. В статье отмечается необходимость связи развития цифровой компетентности педагогов с государственной образовательной политикой. Стратегия содержит меры по

повышению эффективности использования цифровых инструментов педагогами [1].

Трегубова рассматривает теоретические аспекты цифровой педагогики. Она подчёркивает важность развития компетентности учителя в использовании цифровых ресурсов и внедрении интерактивных методов обучения. Эти положения применены в статье с точки зрения педагогических подходов и практической интеграции цифровых средств [2].

Ли анализирует методологические основы интеграции технологий в процесс подготовки учителей. На основе его исследований определены этапы формирования цифровой компетентности: подготовка, интеграция, рефлексия, инновации [3].

Практический опыт Узбекистана связан с внедрением ИКТ в уроки, развитием аналитического и творческого мышления учащихся. Методические рекомендации статьи частично опираются на эти исследования [4].

Колихматов разработал принципы цифрового образования и педагогическую модель формирования профессиональной компетентности. Структура развития цифровых компетенций учителя (подготовка → интеграция → рефлексия → инновация) взята из его исследований [5].

Современные методы развития цифровой компетентности, а также инновационные подходы и передовой опыт отражены в трудах Туралбаевой и др. [6].

Постановления правительства Узбекистана определяют практические меры по созданию центров ИКТ, разработке систем оценки цифровых компетенций педагогов и совершенствованию цифровой инфраструктуры [7].

Цифровое образование — это процесс формирования знаний, навыков и умений на основе использования цифровых технологий. Оно включает в себя интерактивные платформы, искусственный интеллект, виртуальные лаборатории, онлайн-ресурсы и другие средства ИКТ.

Цифровая компетентность учителя — способность эффективно применять цифровые инструменты, организовывать образовательный процесс с учётом индивидуальных особенностей учащихся, а также управлять образовательной деятельностью в цифровой среде. Этот тип педагогической компетентности является ключевым показателем качества образования.

Цифровая компетентность состоит из нескольких основных компонентов:

Информационная грамотность — умение искать, анализировать и передавать достоверную информацию. Она способствует развитию аналитического мышления учащихся.

Коммуникативная компетентность — способность эффективно взаимодействовать в условиях дистанционного и интерактивного обучения, обеспечивая открытую педагогическую среду.

Технологическая культура — умение выбирать цифровые инструменты, интегрировать их в содержание урока и адаптировать к педагогическим целям.

Цифровая безопасность — защита персональных данных учащихся, обеспечение безопасного использования цифровых ресурсов, соблюдение норм цифровой этики.

Творческое мышление и инновации — способность применять новые технологии, интерактивные задания и креативные образовательные материалы.

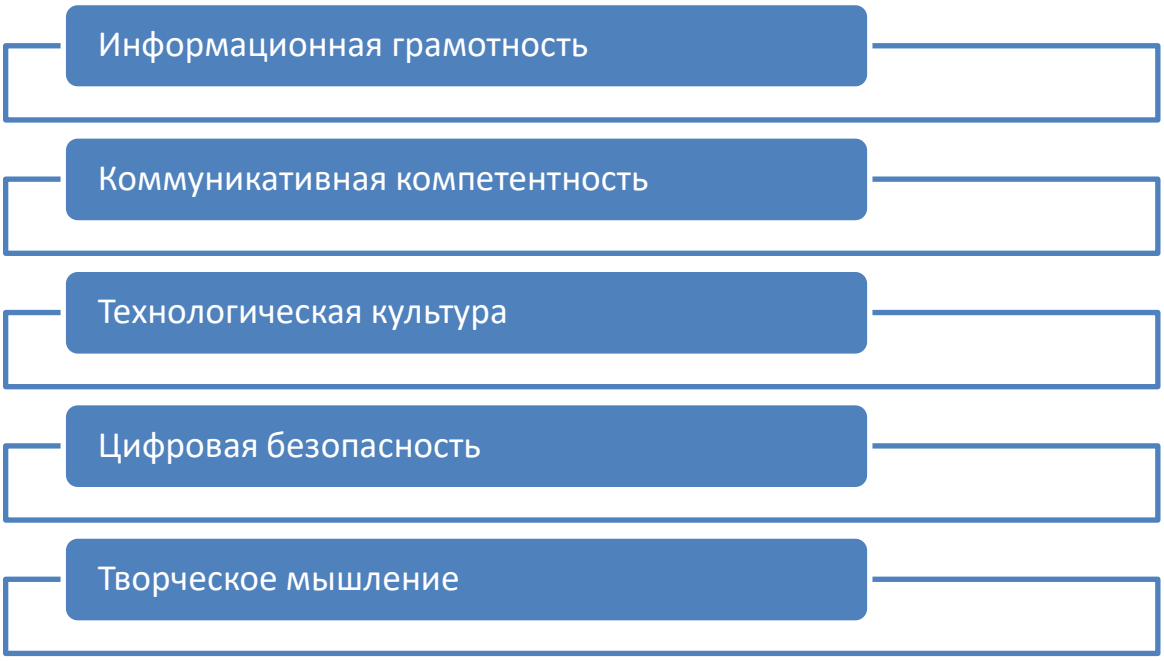

Рисунок 1. Составляющие цифровой компетентности

Развитие цифровой компетентности педагогов в Узбекистане осуществляется на государственном уровне. Основные направления:

Цифровые платформы: ZiyoNET, my.edu.uz, OneID, «Электронный университет». Они расширяют возможности педагогов по работе в цифровой среде.

Программы подготовки педагогов: введены предметы по цифровым технологиям в образовании, проводятся тренинги и курсы повышения квалификации.

Теоретические подходы:

Колихматов, Трегубова и Ли подчёркивают необходимость владения технологиями и их дидактически обоснованного применения.

Практические подходы:

Формирование цифровой компетентности включает следующие этапы:

– подготовка — освоение цифровых инструментов;

– интеграция — включение ИКТ в учебные занятия;

– рефлексия — анализ собственной деятельности;

– инновация — использование новых методов, игровых технологий, ИИ-средств.

Таблица 1

Этапы развития компетенций учителя и практические рекомендации

Этап	Цель	Практические рекомендации
Подготовка	Ознакомление с цифровыми инструментами	Онлайн-курсы, мастер-классы, семинары
Интеграция	Включение инструментов в учебный процесс	Интерактивные занятия, виртуальные лаборатории
Рефлексия	Анализ собственной деятельности	Самооценка, наставничество и обратная связь
Инновация	Внедрение новых методов и технологий	Геймификация, креативные учебные материалы, инструменты ИИ

Развитие компетенций учителя в условиях цифрового образования является ключевым фактором повышения качества обучения. Цифровая компетентность требует непрерывного обучения, освоения новых технологий и внедрения инновационных методов.

Цифровая компетентность повышает качество образования, способствуя развитию самостоятельной и творческой активности учащихся.

В Узбекистане важно сочетание теоретических и практических подходов, объединяющих государственную политику, цифровые платформы и методические ресурсы.

Педагогическая модель (подготовка → интеграция → рефлексия → инновация) обеспечивает устойчивое развитие цифровой компетентности учителя.

Рекомендации:

– Цифровая компетентность повышает качество образования: эффективное применение учителем цифровых инструментов стимулирует самостоятельную и творческую деятельность учащихся.

– Важно сочетать теоретические и практические подходы: в условиях Узбекистана система подготовки педагогов должна объединять государственную образовательную политику, цифровые платформы и методические ресурсы.

– Педагогическая модель обеспечивает непрерывное развитие: этапы подготовка, интеграция, рефлексия и инновация способствуют эффективному формированию цифровой компетентности учителя.

Список литературы:

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии “Цифровой Узбекистан – 2030”, 2020.
2. Трегубова Т. Digital Pedagogy in Modern Education. – Москва, 2020.
3. Li N. Technology Integration in Teacher Education. – Journal of Modern Learning, 2021.
4. Сулейманова Н. и др. Педагогические основы использования ИКТ в образовании. – Ташкент, 2021.
5. Колихматов В. Принципы цифрового образования и педагогическая модель. – Бишкек, 2018.
6. Туралбаева Г. и др. Современные подходы к развитию цифровой компетентности. – Алматы, 2019.
7. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по цифровизации системы образования», 2021.

UDK 37.013.3:159.9

Erkinov Muslimbek Mo‘yiddin o‘g‘li,
Turon universiteti “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi o‘qituvchisi

NIZOLI XULQ-ATVOR TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagogik va psixologik adabiyotlarda nizo (konflikt) tushunchasining mazmuni, mohiyati va talqinlari tahlil qilinadi. Nizo va nizoli vaziyat tushunchalarining farqli jihatlari yoritilib, ularning shaxs hayoti va ta’lim jarayonidagi o‘rni ochib beriladi. Maqolada nizolarning kelib chiqish sabablari, turlari, tarkibiy komponentlari hamda ularni o‘rganishga doir sotsiologik va psixologik yondashuvlar ko‘rib chiqilgan. Pedagogik jarayonda mojarolarning tabiiy hodisa sifatidagi ahamiyati, ularning shaxsiy rivojlanish, kommunikativ kompetensiya va ijtimoiy tajriba shakllanishidagi roli asoslab berilgan. Shuningdek, o‘qituvchining nizoli vaziyatlarda konstruktiv harakat qila olish qobiliyati uning kasbiy mahoratining muhim mezoni sifatida talqin etiladi. Maqolada nizolarni boshqarish, ularni samarali hal etish va ta’lim jarayonida ijobiy pedagogik vosita sifatida foydalanish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: nizo, konflikt, nizoli vaziyat, pedagogik nizlar, psixologik yondashuv, sotsiologik yondashuv, konfliktologik kompetensiya, shaxs rivoji, muloqot, ta’lim jarayoni.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЯ КОНФЛИКТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Аннотация. В данной статье проводится анализ содержания, сущности и трактовок понятия конфликта в педагогической и психологической литературе. Рассматриваются различия между понятиями конфликта и конфликтной ситуации, а также их роль в жизни личности и образовательном процессе. Исследование охватывает причины возникновения конфликтов, их виды, структурные компоненты, а также социологические и психологические

подходы к их изучению. Особое внимание уделено педагогическому значению конфликтов как естественного явления, их роли в личностном развитии, формировании коммуникативной компетенции и социального опыта. Кроме того, способность преподавателя конструктивно действовать в конфликтных ситуациях рассматривается как важный показатель профессионального мастерства. В статье уделено внимание вопросам управления конфликтами, их эффективного разрешения и использованию в образовательном процессе в качестве положительного педагогического инструмента.

Ключевые слова: конфликт, конфликтная ситуация, педагогические конфликты, психологический подход, социологический подход, конфликтологическая компетенция, личностное развитие, коммуникация, образовательный процесс.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPT OF CONFLICT BEHAVIOR

Abstract. This article analyzes the content, essence, and interpretations of the concept of conflict in pedagogical and psychological literature. The differences between the concepts of conflict and conflict situations are highlighted, as well as their role in personal life and the educational process. The study examines the causes of conflicts, their types, structural components, and sociological and psychological approaches to their study. Particular attention is given to the pedagogical significance of conflicts as a natural phenomenon, their role in personal development, the formation of communicative competence, and social experience. Moreover, a teacher's ability to act constructively in conflict situations is interpreted as an important indicator of professional competence. The article emphasizes issues of conflict management, effective resolution, and the use of conflicts as a positive pedagogical tool in the educational process.

Keywords: conflict, conflict situation, pedagogical conflicts, psychological approach, sociological approach, conflictological competence, personal development, communication, educational process.

Pedagogik va psixologik adabiyotlarda “nizo” tushunchasi turlicha talqin etiladi. Umumiy mazmunda nizo — bu ikki yoki undan ortiq subyektlar o‘rtasida maqsad, qarash, manfaat, ehtiyoj yoki qadriyatlar to‘qnashuvi natijasida yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik jarayondir. Nizoli vaziyat esa — nizo holatining shakllangan, faol bosqichga o‘tgan ko‘rinishi bo‘lib, unda tomonlar o‘z pozitsiyasini himoya qiladi, muloqotning keskinlashuvi kuzatiladi va emotsional reaksiya kuchayadi.

Pedagogika fanida nizo ko‘proq o‘quv jarayonining tabiiy elementi sifatida o‘rganiladi. Chunki ta’lim jarayonida o‘quvcharning shaxsiy pozitsiyasining shakllanishi, o‘z g‘oyalarini ilgari surishi, muammolarni hal qilishda turli

yondashuvlarni tanlashi o‘zaro to‘qnashuvlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu jarayon shaxsning rivojlanishiga turtki bo‘lishi yoki aksincha, ta’lim sifati va psixologik muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Nizo tushunchasi juda ko‘p ta’rif va talqinlarga ega, ammo ularning barchasida agar odamlarning bir-biriga o‘zaro ta’siri haqida gap ketganda, qarama-qarshilik mavjudligi ta’kidlanadi. Ishbilarmonlik muloqoti, avvalambor, hamkorlarning bir-biriga o‘zaro ta’siri, axborotlar almashinuvi, pozitsiyalar va qarashlarni muvofiqlashtirishdir. Konfliktlarning 80% ularning ishtirokchilarining xohish-istaklaridan tashqari holatlarda yuzaga keladi. Bu bizning psixikamizning o‘ziga xos xususiyatlari va aksariyat odamlar ular haqida bilmasliklari yoki ularga ahamiyat bermasliklari bilan bog‘liq.

Shaxsning hayot faoliyatini ikkita nuqtai nazardan tushunish mumkin. Bir tomondan, hayot faoliyati — bu shaxs faolligini amalga oshirish uzluksiz jarayoni, ya’ni hayot faoliyati kontinual tavsiflarga ega. Ikkinchi tomondan, ma’lum bir shaxsning hayot faoliyati u uchun alohida vaziyatlar ketma-ketligida davom etadi, ya’ni diskretlik tavsiflariga ega. Hayotning kontinual modelida eng muhimi deb umuman hayot faoliyatining faol tizimli tavsiflari belgilansa, diskret modelida esa bunday vaziyatlarda harakat qiladigan shaxsga nisbatan olingan individual vaziyatlarni tahlil qilish muhim rolni o‘ynaydi.

Tashqi dunyo bilan o‘zaro aloqalaridagi nizolarni yechayotib va ushbu bilan “borliq, uning sharoitlari va tuzilmalari bilan katta yoki kichik, vaqtinchalikroq yoki doimiy muvofiqlikka” yetib, inson subyektga aylanadi. K. A. Abulxanova fikricha, subyekt tushunchasi ko‘p qirralikdir. Bu tushuncha o‘z ichiga, xususan, “umumiy hayot yoki uning alohida vaziyatlarini odamlardan qaramligi darajasiga, ushbu vaziyatlarni ushlab turish darajasiga qarab odamlarni ko‘rib chiqish imkoniyati”ni olgan. D. Magnusson aytganidek, individual xatti-harakatlarni avval uning vaziyatli taraflari haqidagi tizimlashgan bilimlar sifatidagi mezonga ega bo‘lgan holda shaxsni atrof bilan o‘zaro aloqalar jarayonini tahlil qilib, keyin ularni izohlash lozim. Vaziyatlarni shaxslar o‘zlari qanday qabul qilishlari, talqin qilishlari va ularga ma’no berishlari nuqtai nazaridan o‘rganish kerak [1].

Hayotiy vaziyatlarning xilma-xilligi ularni tartibga solish va tizimlashtirishni talab etadi. Shaxsni rivojlanishi uchun ijobiy vaziyatlar tipologiyasini ishlab chiqish zaruriyati haqida B. G. Ananyev ta’kidlab o‘tgan. U yozishicha, insonning hayot voqealari bilan bo‘lgan o‘zaro aloqasi o‘z ichiga shaxs uchun rivojlanish imkoniyatini olgan u yoki bu ijtimoiy vaziyatni tashkil etadi. Rivojlanishning aniq vaziyatlarida inson odamlar subyektiv xususiyatlarining murakkab tizimini aks ettiruvchi jamiyat funksiyalari majmuini amalga oshiradi [2].

Hayotimizda yuz berayotgan siyosiy, ijtimoiy va mafkuraviy o‘zgarishlar odamlar o‘rtasidagi munosabatlarning keskinlashuviga olib keldi. Mojarolar esa bu jarayonlarning ajralmas bir qismiga aylandi. Shuning uchun mojarolarni to‘g‘ri anglash, ularni jamiyat va shaxs hayotidagi rivojlantiruvchi yoki buzuvchi omil

sifatida ajrata olish, shaxsni mustaqil hayotga tayyorlashning muhim jihatlaridan biridir.

Mojarolar haqidagi bilimlarning asosiy manbai bu amaliy tajriba bo‘lib, u hayot davomida shakllanadi va avloddan-avlodga o‘tib boradi, ijtimoiy xulq-atvor normalarini belgilab beradi. Ilmiy nuqtai nazardan qaraganda, mojaro murakkab struktura sifatida baholanadi va unda harakatdan oldin mojaroli vaziyat mavjud bo‘ladi, bu esa mohiyatni tushunishda asosiy omil hisoblanadi.

Mojarolarni o‘rganishda ikki asosiy yondashuv mavjud: sotsiologik va psixologik. Har biri mojaroning kelib chiqishi, kechishi va hal etilishiga oid o‘ziga xos tushunchalarni ilgari suradi. Sotsiologik yondashuv jamiyat va shaxs o‘rtasidagi ziddiyatlarni o‘rganadi hamda mojaroni ijtimoiy hayotdagi normal holat sifatida baholaydi. Bu pozitsiyaga ko‘ra, mojarolarni to‘liq bartaraf etish emas, balki ularni samarali tartibga solish dolzarb masala hisoblanadi. Psixologik yondashuv esa shaxsning ichki dunyosiga, motivlari va ziddiyatli hissiyotlariga asoslanadi [3].

Pedagogik faoliyat esa bir qancha murakkab omillarni o‘z ichiga oladi: past psixologik va metodik tayyorgarlik, maxsus metodik vositalarning yetishmasligi, ijtimoiylashuvdagi muammolar va maktab tashqarisidagi faoliyatni yo‘lga qo‘yishdagi kamchiliklar. Bu esa yuqori sinf o‘quvchilari bilan o‘qituvchilar o‘rtasidagi muloqotni murakkablashtiradi.

Pedagogik mojarolar bo‘yicha ilmiy izlanishlar O‘zbekistonda 1930-yillarda boshlangan (P. P. Blonskiy, D. S. Vygotskiy, A. S. Makarenko). Keyinchalik bu mavzu V. M. Afonkova, D. I. Bojovich, T. V. Dragunova, V. I. Zagvyazinskiy kabi olimlar tomonidan davom ettirilgan. G‘arb olimlari — E. Bern, A. Maslou, K.Rodjers kabi psixologlar ham ushbu yo‘nalishda muhim izlanishlar olib borganlar.

Hozirgi kunda mojarolar o‘qituvchilarning axloqiy va kasbiy sifatlarini baholash vositasi, tarbiyaviy vosita sifatida qaralmoqda. O‘qituvchining mojaroli vaziyatlarda konstruktiv harakat qila olish qobiliyati uning kasbiy mahoratining ajralmas qismi sifatida tan olinmoqda [6].

Psixologik tadqiqotlarda nizo quyidagi jihatlar bilan izohlanadi:

• kognitiv komponent — tomonlarning bir-birini noto‘g‘ri qabul qilishi, faktlarni turlicha talqin etishi;

• emotsional komponent — his-tuyg‘ularning keskinlashuvi, ranjish, g‘azab, e’tiroz;

• motivatsion komponent — shaxsning o‘z manfaatini himoya qilishga bo‘lgan intilishi;

• bixevioral komponent — tajovuzkor, passiv yoki konstruktiv xulq-atvor namunalari [1].

O‘quvchilik davri — shaxsning kommunikativ, emotsional va ijtimoiy ko‘nikmalari yuqori sur’atda shakllanadigan davr bo‘lib, aynan shu bosqichda nizoli vaziyatlarga to‘g‘ri yondashuvni o‘rgatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik nuqtai nazardan, konfliktologik kompetensiya quyidagi ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi:

• nizoli vaziyatni aniqlash va tahlil qilish;
• emotsional o‘zini boshqarish;
• konstruktiv muloqot;
• tinglash madaniyati;
• hamkorlikda yechim topish;
• muzokara va kelishuvga kelish ko‘nikmalari [5].

Shu bois ta’lim jarayonida nizo — bartaraf etilishi kerak bo‘lgan holat emas, balki shaxsiy o‘sish, kommunikativ kompetensiyani shakllantirish va ijtimoiy tajribani boyitish vositasi hisoblanadi.

Nizo (konflikt)lar inson hayotining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lar ekan, nizolarni tan olmaslikning, ularni inobatga olmaslikning ilojisi yo‘q. Faqat nizolarni boshqarish, ularning yechimini topishga o‘rganish lozim [7].

Nizolar tipologiyasi, ya’ni uning o‘ziga xos tiplarga, ko‘rinishlarga bo‘linishi ancha murakkab hodisa hisoblanadi. Chunki har bir real konflikt faqat uning o‘zigagina xos bo‘lgan xususiyatlardan iborat bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, nizolarni o‘xshash guruhlarga ajratib o‘rganish biroz qiyinchiliklar tug‘diradi. Ammo nizolarni biror to‘xtamga, biror ijobiy natijaga keltirish usullari jihatidan ba’zi umumiy qoidalar va tamoyillarni ajratib ko‘rsatish mumkin!

Nizodan pedagogik jarayonda mohirona foydalanish uchun albatta nazariy bilimlarga ega bo‘lish kerak: uning dinamikasini va uning barcha tashkil qiluvchilarini yaxshi bilish kerak. Nizoli jarayon to‘g‘risida faqatgina hayotiy tasavvurlarga ega bo‘lgan insonga nizodan foydalanish texnologiyasi to‘g‘risida gapirish foydasizdir.

Nizo — istaklari, qiziqishlari, qadriyatlari yoki tushunchalari mos kelmasligi sababli yuzaga keladigan ikki yoki undan ortiq subyektlar o‘rtasidagi ijtimoiy o‘zaro aloqalar shakli (subyektlar individ/guruh/o‘z-o‘zi bilan ichki nizolar holatlarida bo‘ladi). «Nizo» va «nizoli vaziyat» tushunchalarini ajratishni bilish kerak, ular o‘rtasida katta farq bor. Nizoli vaziyat — ijtimoiy subyektlar o‘rtasida haqiqiy qarama-qarshilikni yuzaga keltiruvchi hodisadir. Asosiy belgisi — nizo predmeti yuzaga kelishi, lekin hozircha ochiq faol kurashning yo‘qligidadir. To‘qnashuv rivojlanishi jarayonida nizodan oldin har doim nizoli vaziyat yuzaga keladi, uning asosi hisoblanadi.

Birinchidan, nizolar hozirgi zamonning eng dolzarb ijtimoiy muammolaridan biridir.

Nizolar kelib chiqishiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi:
a) xalqaro;
b) jamoaviy;
v) oilaviy;
g) hududiy.

Nizo ishtirokchilariga ko‘ra:
a) millatlararo;
b) shaxslararo;

c) ichki shaxsiy;
d) davlatlararo;
e) ma’lum guruhlar.

Guruhlar tizimlar o‘rtasidagi konfliktlarga bo‘linadi:

• millatlararo — millatlar o‘rtasidagi to‘qnashuvlar;

• shaxslararo — o‘z hayotiy faoliyatida qarama-qarshi maqsadlarni amalga oshirishga intiluvchi shaxslarni ifoda etadi;

• ichki shaxsiy — shaxsning kuchi bo‘yicha taxminan teng motivlari, qiziqishlari, ishqibozligi, manfaatlarining kurashini aks ettiruvchi;

• davlatlararo — davlatlar o‘rtasidagi tortishuvlar;

• guruhlararo — bir-biriga mos kelmaydigan maqsadlarni ko‘zlagan va ularni amalga oshirish yo‘lida bir-biriga to‘sqinlik qiluvchi ijtimoiy guruhlar nizo tomonlari sifatida ishtirok etishlari bilan ajralib turadi [8].

Ikkinchidan, nizoning qanday tugaganligi, uning qanday yechimga olib kelganligiga qaraganda kengroq tushuncha hisoblanadi. Nizo o‘zaro tomonlar nizosi sifatida tugashi mumkin, ammo uning tugatilganligi nizo o‘z yechimini topganligini har doim ham anglatavermaydi. Masalan, ziddiyatli tomonlar ko‘pincha o‘lim bilan tugaydi, deylik. Nizo nihoyasiga yetgan deb xulosalash mumkin. Ammo bu manfaatli tomonlar o‘rtasidagi nizo va ziddiyat tugaganligini anglatmaydi. Nizo qolaveradi. Shu bois, «konflikt yechimi» tushunchasi «konfliktning tugashi» tushunchasidan kengroq va aniqroq tushuncha hisoblanadi. Agar nizo tugashi tushunchasida har qanday nizoning har qanday tugashi, uning biror sabablarga ko‘ra nihoyasiga yetishi tushunilsa, nizoning yechimi tushunchasi uning biror “ijobiy” natija bilan, har ikki tomonni qoniqtirgan yaxshi xulosalar bilan to‘xtam va xulosa qilinganligini anglatadi. Nizoning yechimi uning haqiqiy tugatilganligi, ikki tomon o‘rtasidagi nizo va inqirozning yechimi topilganligi, o‘zaro qarama-qarshilik yo‘qotilganligi, tinchlik va totuvlik tamoyillari tomonlar o‘rtasida o‘rnatilganligini anglatadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, nizo va mojarolar inson hayoti hamda pedagogik faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ularni inkor etish emas, balki ilmiy asosda tushunish, boshqarish va samarali hal etish ta’lim jarayonining muhim vazifalaridan biridir. Nizolar shaxsning ichki rivoji, emotsional barqarorligi va kommunikativ ko‘nikmalarining shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ta’lim muhitida yuzaga keladigan nizoli vaziyatlar o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi munosabatlar sifatini belgilaydi. Shu bois pedagoglardan nizolarni konstruktiv yo‘l bilan hal etish, emotsional o‘zini boshqarish va samarali muloqotni yo‘lga qo‘yish bo‘yicha yetarli bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lish talab etiladi. Umuman olganda, nizolarni pedagogik jarayonda rivojlantiruvchi omil sifatida baholash va ulardan shaxsiy hamda kasbiy kamolot yo‘lida foydalanish zamonaviy ta’lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qodirov U. D. O‘quvchilar o‘rtasida nizoli vaziyatlarning oldini olishda maktab psixologining vazifalari. — “Ta’lim muassasalari tizimida o‘quvchi va talabalar shaxsini rivojlantirishning dolzarb psixologik-pedagogik muammolari”. Materials of the Republican theoretical and scientific-practical conference. Buxoro: — 2006. 141-143 p.

2. Abramova G.S. Age psychology. M. — Publishing Center “Academy”, 2008. — 672 p.

3. Allahverdova O.V. Conflict Resolution Center: recommendations for organization. — St. Petersburg: Conflict Resolution Center, 2009. — 40 p.

4. Andreev V.I. Conflictology: the art of dispute, negotiation, conflict resolution. — Kazan: Firm SCAM, 2002. — 138 p.

5. Andreeva G.M. Social psychology. — M.: Aspect-Press, 2000. — 288 p. Кайдалов Д.П., Суименко Е.И. Психология единонача - лия и коллегиальности. — М.: Мысль, 2002. — 254 с.

7. Erkinov M.M. “Socio-psychological aspects of conflict situations between teachers and students”. “Science and innovation” international scientific journal volume 2 issue 5 may 2023.

8. Erkinov M.M. “Педагогические конфликты и психологические возможности их профилактики”. Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari. 9-son, 2023-yil.

UDK 159.922:37.091

Normirzayev Yunus Rajabali o‘g‘li,
Turon universiteti “Pedagogika va psixologiya”
kafedrasi o‘qituvchisi

OILADA FARZAND XULQ-ATVORIDAGI SALBIY HOLATLAR PSIXODIAGNOSTIKASI

Annotatsiya. Maqolada bolada shakllanadigan agressiv holatlar, boladagi xulq-atvorning o‘zgarishga oilaning o‘rni, yetilish davridagi farzand va ota-onalar bilan munosabatlarning o‘zgarishi tahlil qilinadi. O‘smirlardagi tajovuzkor xulq-atvoriga xos psixologik xususiyatlar ularning jamiyatdagi ijtimoiy o‘rniga bog‘liq holda shakllanadi.

Kalit so‘zlar: oila, farzand tarbiyasi, hadis, xulq-atvor, tajovuzkorlik, korrelyatsiya, psixodiagnostika.

ПСИХОДИАГНОСТИКА НЕГАТИВНЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ ПОВЕДЕНИЯ РЕБЁНКА В СЕМЬЕ

Аннотация. В статье анализируются агрессивные состояния, формирующиеся у ребёнка, роль семьи в изменении его поведения, а также трансформация взаимоотношений между детьми и родителями в период созревания. Психологические особенности агрессивного поведения подростков формируются в зависимости от их социального положения в обществе.

Ключевые слова: семья, воспитание детей, хадис, поведение, агрессивность, корреляция, психодиагностика.

PSYCHODIAGNOSTICS OF NEGATIVE BEHAVIORAL MANIFESTATIONS IN CHILDREN WITHIN THE FAMILY

Annotation. The article analyzes aggressive behaviors that develop in children, the role of the family in shaping changes in a child’s behavior, and the transformation of parent–child relationships during the period of adolescence. The psychological characteristics of aggressive behavior in adolescents are formed depending on their social position within society.

Key words: family, child upbringing, hadith, behavior, aggressiveness, correlation, psychodiagnostics.

Jahon psixologiyasida bolalar va yoshlar orasida xulq-atvordagi salbiy holatlar muammosini o‘rganish mustaqil va muhim ilmiy-tadqiqot yo‘nalishlaridan

biri sifatida e’tirof etilmoqda. Mazkur yo‘nalishda, ayniqsa, agressivlik hodisasi salbiy xulq-atvorning yetakchi ko‘rinishlaridan biri sifatida alohida e’tibor markazida turibdi. Agressiv xulq-atvor muammosi ko‘plab olimlar tomonidan kompleks yondashuv asosida atroflicha o‘rganilgan bo‘lib, tadqiqotlarda uning biologik, psixologik hamda ijtimoiy-psixologik determinantlari, shuningdek, agressiv xulq-atvorning namoyon bo‘lish shakllari va reprezentatsiyasiga xos xususiyatlari tahlil qilingan.

Ilmiy izlanishlarda o‘smirlik davrida agressiv xulq-atvorning yuzaga kelish sabablari, uni keltirib chiqaruvchi shart-sharoitlar va ichki psixologik mexanizmlarni aniqlash, shuningdek, mazkur holatlarni bartaraf etishga qaratilgan samarali psixologik usullarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish masalalarining dolzarbligiga alohida urg‘u berilmoqda. Hozirgi davrda bolalar va o‘smirlar xulq-atvoridagi og‘ishlar, tajovuzkorlik, emosional beqarorlik, affektiv holatlarning ustunligi hamda hissiyotlarni boshqara olmaslik kabi holatlar psixologiya fanida dolzarb muammolar qatorida qaralmoqda.

Bugungi kunda ushbu muammolarni bartaraf etishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimida o‘smirlarning ta’lim jarayonidagi faolligini oshirish, shaxslararo munosabatlar jarayonida empatiya hissini rivojlantirish, shaxs sifatida o‘zini adekvat baholash, jamiyatda o‘z o‘rnini anglash va topishiga ko‘maklashish, shuningdek, axloqiy-irodaviy sifatlar va ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalarini shakllantirishning psixologik mexanizmlarini takomillashtirish muhim vazifalar sifatida belgilanmoqda.

Ayni vaqtda agressiv xulq-atvorga ega bolalar sonining ortib borayotgani psixologiya fanida jiddiy tashvish uyg‘otayotgan muammolardan biri hisoblanadi. Bolalarda agressiv xatti-harakatlarning shakllanishi murakkab, ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, unga irsiy-biologik omillar, oilaviy muhit, tarbiya uslublari, ijtimoiy muhit, ommaviy axborot vositalari hamda tengdoshlar ta’siri kabi ko‘plab omillar o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Xorijiy psixologiya fanida bolalar va o‘smirlarda agressiv xulq-atvorning kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari, paydo bo‘lish omillari va sabablarini o‘rganishga bag‘ishlangan ko‘plab fundamental va amaliy tadqiqotlar olib borilgan va hozirgi kunda ham davom ettirilmoqda. Jumladan, A. Bandura va P. Uolters tomonidan olib borilgan ijtimoiy o‘rganish nazariyasi doirasidagi tadqiqotlar, shuningdek, L. M. Semenyuk, G. M. Breslav, D. V. Vinnikott kabi olimlarning ilmiy ishlari ushbu muammoning nazariy va amaliy jihatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat taraqqiyoti, avvalo, unda yashayotgan oilalarning mustahkamligi va barqarorligi bilan belgilanadi. Oila jamiyatning eng muhim ijtimoiy instituti bo‘lib, shaxsning ijtimoiylashuvi, axloqiy qadriyatlar va xulq-atvor me’yorlarining shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Mamlakat va millat taraqqiyotini ta’minlashda oilaning o‘rni beqiyosdir, chunki jamiyatda kechadigan barcha ijtimoiy munosabatlarning ilk poydevori aynan oilada shakllanadi.

Shu bois oilani mustahkamlash, undagi sog‘lom psixologik muhitni ta’minlash, farzand tarbiyasida salbiy xulq-atvor ko‘rinishlarining oldini olish masalalari davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan bo‘lib, bugungi kunda ustuvor vazifalar qatoridan mustahkam o‘rin egallab kelmoqda.

Oiladagi ijtimoiy-ruhiy muhit avvalo, ota-onaning xulq-atvori, xatti-harakati, muomala madaniyati va shu kabi ijobiy va salbiy fazilatlar bolaga bevosita ta’sir qiladi. Axloqiy tarbiyani shakllantirishda oila muhiti katta ahamiyatga ega. Bu muhitda bolada iroda, e’tiqod va qarashlar vujudga keladi. Insonning axloqiy, ma’naviy va ruhiy qiyofasining poydevori oilada qo‘yiladi. Payg‘ambarimiz Muhammad Mustafo s.a.v. hadislariga ko‘ra, “Hech bir ota o‘z farzandiga yaxshi tarbiya berish va odob o‘rgatishdan ortiq hadya qila olmaydi” [5]. Yana bir hadisda esa, “Farzandlaringizni hurmatlanglar va ularning odobini go‘zal qilinglar”[5], - deganlar. Albatta, bunda har bir ota-ona ahloqiy fazilatlarni avvalo o‘zlarida mujassam etishlari bilan farzandlariga va boshqalarga namuna bo‘lmoqlari kerak.

Islom dinida er-xotin munosabatlarini ma’naviy-axloqiy asosda mustahkamlashga da’vat bor. Oiladagi diniy urf-odatlar faqat din uchun emas, balki, eng avvalo insonning erkin va ezgu amallarga muvofiq yashashi uchun muhimdir. Islom dini negizidagi ma’naviy-axloqiy qadriyatlar, qarashlarning qimmati ham shundadir.

“Ey, farzand! – deb yozadi Imom G‘azzoliy. – Ota-onaga yaxshilik qilish, ularning xizmatlarida bo‘lish namoz, ro‘za, haj va jihoddan ham savobliroqdir… Alloh ota-onaning farzand uchun qilgan yaxshi duolarini ham, badduolarini ham rad etmaydi. Farzand uchun ikki dunyo saodati, ota-onaning ikki labi orasidadir”[6]. Ya’ni inson o‘zining farzandlik burchini bajarib, ota-onasining duosini, minnatdorchiligini va rahmatini olishi lozim.

Turmushdagi va oila a’zolari munosabatlaridagi o‘zgarishlar uning moddiy-maishiy, iqtisodiy negizi o‘zgarishiga bevosita bog‘liqdir. Oila a’zolarining o‘zaro muomalalarini tadqiq qilgan venger sotsiologi M. Komloshi 10-14 yoshdagi maktab o‘quvchilarining o‘qish va mehnatga bo‘lgan munosabatiga bevosita ta’sir qiluvchi oila muhiti (vaziyat, sharoit, holat) omillarini to‘rt guruhga ajratadi [7]:

- ota-onalarning jamoatchilik faoliyati (ularning mafkuraviy qarashlari va ishga nisbatan munosabatlari);
- oila ichidagi munosabatlari (ota-ona munosabati, ota-onalarning bobo va buviga munosabatlari, aka-ukalar va opa-singillarning munosabatlari);
- ota-onalarning tarbiyaviy-pedagogik faoliyati (ularning tarbiyaviy muammolari, qiziqishlari, maktab bilan hamkorliklari, o‘quvchilarga dars tayyorlash kezida ota-onalarning yordami, ularning tarbiyaviy ahamiyati);
- oilada o‘quvchining faoliyati (o‘quvchining kundalik tartibi, xo‘jalik ishlaridagi muayyan majburiyati) va boshqalar.

"Oilaviy muhitni o'rganish shkalasi" metodikasining korrelyatsion tahlili

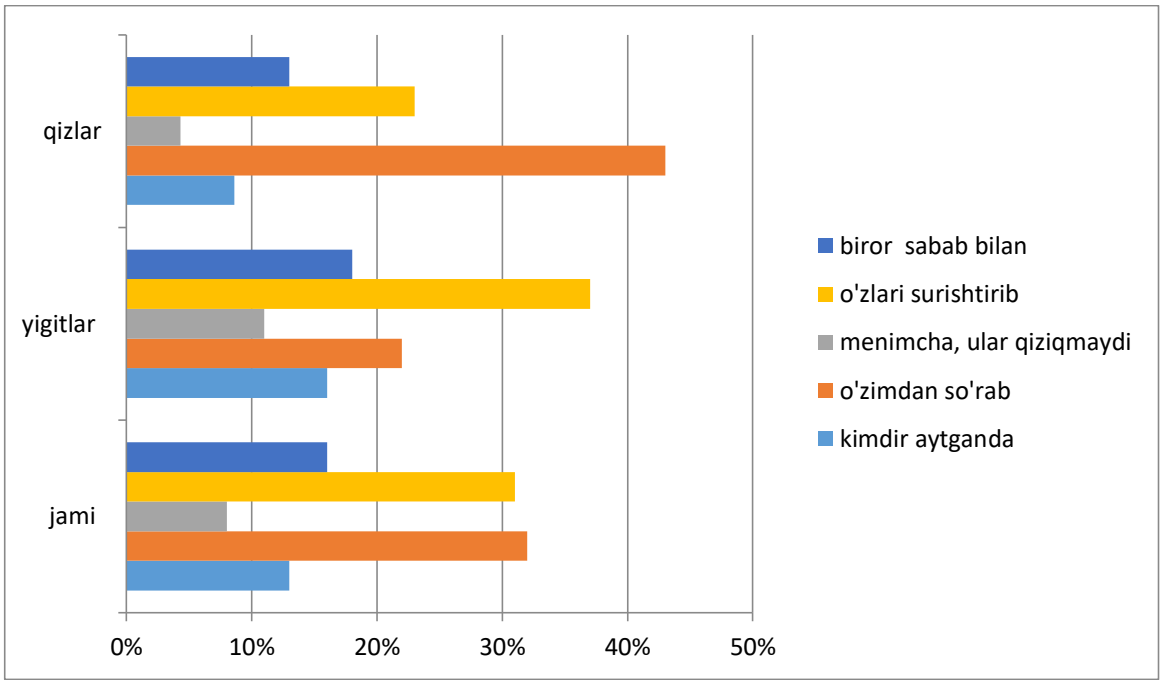
Shkalalar	Ekspressivlik	Nizo	Mustaqillik	Muvaffaqiyatga intilish	Intellektual-madaniy jihat	Faol dam	Ma'naviy axloqiy jihat	Tashkillashganlik	Nazorat
Hamjihatlik	-0.067	-0.246	-0.039	0.145	**0.318***	-0.064	0.157	-0.03	0.249
Ekspressivlik		-0.082	0.268	-0.112	0.151	-0.001	0.107	-0.235	-0.189
Nizo			0.059	0.16	0.149	0.302	-0.266	-0.287	**-0.409****
Mustaqillik				-0.133	0.033	-0.05	-0.149	0.073	**-0.358***
Muvaffaqiyatga intilish					0.017	0.237	0.155	-0.159	0.025
Intellektual						0.13	-0.213	-0.067	0.009
Faol dam							0.047	0.01	-0.021
Ma'naviy								0.119	-0.019
Tashkillashganlik									-0.048

(K.Pirson mezoni asosida)

*Izoh: * - p<0,05, ** - p<0,01, *** - p<0,001*

Oilaviy muhitni o'rganish metodikasining shkalalari o'rtasidagi korrelyatsion tahlili bo'yicha quyidagi shkalalari o'rtasida bog'liqlik darajalari aniqlandi. Oilada hamjihatlik qanchalik yuqori bo'lsa, oila a'zolari o'rtasida intellektual-madaniy jihat ham shunchalik yuqori bo'lar ekan (r= 0.318, p≤0,05).

Bu o'zaro aloqadorlikni quyidagicha sharhlash o'rinlidir. Oilada sog'lom muhit ta'minlansa, ota-onalar o'z burchlari va ijtimoiy rollaridan kelib chiqib farzand tarbiyasiga yondashishsa va o'zaro hamjihatlik bilan qarorlar qabul qilishsa, farzandlardagi intellektual qobiliyatlar ham, ularning o'qishga bo'lgan qiziqishlari ham shunga monand tarzda o'sib boraverish ehtimoli ko'payadi. O'zaro hamjihatlik farzandlarni o'quv motivlarini oshirishda, ularni kasb-hunarga yo'naltirishda va qabul qilinayotgan qarorlarni birgalikda qabul qilish kabi jarayonlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu kabi omillar esa, bolaning aqliy taraqqiyoti samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

“O‘qish joyingiz va mahalladagi xulq-atvoringizdan ota-onangiz qanday xabar topadilar?” savoliga berilgan javoblar

Mazkur savolga so‘rovnomada qatnashgan o‘quvchilardan asosiy qismi, ya’ni 6 nafari (31%) “o‘zlari surishtirib” va 7 nafari (32%) esa “o‘zimdan so‘rab”, qolgan 3 nafari (13%) “kimdir aytganda” va 4 nafari (16%) “biror sabab bilan” deb javob berganlar.

Kuzatish va tadqiqotlarimizga qaraganda, bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishining kelib chiqishida moddiy yetishmovchilik ko‘pincha sabab sifatida emas balki, xulq og‘ishining kelib chiqishi uchun qiziqish va shart-sharoit tarzida xizmat qilganligi namoyon bo‘ladi. Demak, aytish mumkinki, bolalar va o‘smirlarda xulq og‘ishining kelib chiqishida iqtisodiy yetishmovchilik omili asosiy sabab sifatida namoyon bo‘lmasdan, balki u faqatgina xulq og‘ishining kelib chiqishi uchun muayyan shart-sharoit sifatida xizmat qiladi xolos.

Bugungi o‘smirlarning istak-ehtiyojlari oldingi o‘smirlarga qaraganda ancha o‘sgan. Ular yaxshi kiyinishini, dam olishini, turli joylarni ko‘rishini yoki video texnikalarga, uyali telefonga ega bo‘lishni xoxlaydilar. Oilada esa bularga ega bo‘lishga imkoniyat mavjud emas. Natijada ushbu ehtiyojlarni qondirish yo‘lida bolada g‘ayriqonuniy xatti-harakatlarni bajarish istagi paydo bo‘ladi. Bunday istaklar bolani o‘z - o‘zidan g‘ayriqonuniy harakatlarni bajarishiga majbur qiladi.

Yuqorida bayon etilgan nazariy xulosalar va olib borilgan tahlillar natijasida oilada farzand xulq-atvorida salbiy xususiyatlar shakllanishining oldini olishga qaratilgan qator amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Ushbu tavsiyalar oilaviy tarbiya jarayonini takomillashtirish, ota-onalarning psixologik-pedagogik savodxonligini oshirish hamda farzand tarbiyasida sog‘lom psixologik muhitni yaratishga xizmat qiladi.

Ota-onalarning farzandlari bilan muloqot madaniyatini rivojlantirish maqsadida, bolalarning yosh, individual va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda do‘stona, ishonchga asoslangan muloqot muhitini shakllantirishga yo‘naltirilgan metodik tavsiyalar, amaliy qo‘llanmalar va axborot-bukletlarini ishlab chiqish va tarqatish. Ushbu materiallarda farzandlarning hayotiy ehtiyojlari, xohish-istaklari, qiziqishlari va ichki kechinmalarini inobatga olish, ularning fikrini tinglash va qo‘llab-quvvatlashning ahamiyati alohida yoritilishi lozim.

Ta’lim muassasalari hamda mahallalarda tashkil etilgan ota-onalar universitetlari faoliyati doirasida “Oila hamjihatligi – barkamol tarbiyaning asosi” mavzusida mutaxassis-psixologlar, pedagoglar, ijtimoiy soha vakillari hamda ibratli oilalar ishtirokida davra suhbatlari, treninglar va seminarlar tashkil etish. Ushbu tadbirlar orqali oilaviy munosabatlarda hamjihatlik, o‘zaro hurmat va mas’uliyatni mustahkamlash, shuningdek, farzand tarbiyasida samarali psixologik yondashuvlarni targ‘ib qilish maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy-psixologik so‘rovnomalar, anketa va diagnostik metodlar yordamida oilalarda ota-onalarning farzand tarbiyasiga bo‘lgan munosabati, ularning pedagogik va psixologik saviyasi, tarbiyaviy jarayondagi faolligi darajasini muntazam ravishda o‘rganib borish. Olingan natijalar asosida ota-onalarning bilim va ko‘nikmalarini oshirishga qaratilgan maxsus maslahatlar, trening mashg‘ulotlari hamda individual tavsiyalar ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish.

Ta’lim muassasalari bilan hamkorlikda bolalarning ta’lim va tarbiya jarayonida ota-onalarning mas’uliyati va ishtirokini kuchaytirishga qaratilgan kompleks tadbirlarni amalga oshirish. Jumladan, ota-onalar yig‘ilishlarining mazmunini boyitish, ota-onalarni sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy tadbirlarga faol jalb etish, o‘qituvchi–ota-ona–o‘quvchi hamkorligini mustahkamlash orqali farzandlarda ijobiy xulq-atvor ko‘nikmalarini shakllantirishga erishish mumkin.

Mazkur amaliy tavsiyalarni tizimli va izchil ravishda joriy etish oilada sog‘lom psixologik muhitni yaratish, farzandlar xulq-atvorida salbiy holatlarning oldini olish hamda barkamol shaxs tarbiyasini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений. –М., 1999.

2. Семенюк Л. М. «Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции», Москва, 2016. с. 143.

3. Бреслав Г.М. Психотерапия агрессивного поведения детей и подростков: метод ... - 2001. - № 1.

4. Винникотт Д.В. Маленькие дети и их матери / пер. с англ. М.: Независимая компания «Класс», 1998.

UDK 316.346.2:316.356.2:323.21

Salohiddinova G‘azalxon Bekmirzayevna,
“Alfraganus” universiteti “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi katta o‘qituvchisi

OILADA O‘SMIR YOSHLAR IJTIMOIY-SIYOSIY FAOLLIGINI OSHIRISHDA MAHALLA INSTITUTINING JAMIYATDAGI ROLI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oilada o‘smir yoshlarni mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotiga jalb qilishda Mahalla institutining yoshlarni bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, yoshlar bilan ishlashning yangicha boshqaruv mexanizmlarini joriy etish, o‘smir yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini rivojlantirish jarayoni, yoshlarga oid davlat siyosati doirasida amalga oshirilishi va yoshlarning o‘zini samarali anglashi uchun imkoniyat va shart-sharoitlar yaratish masalalari haqida so‘z yuritiladi.

Tayanch so‘zlar: ijtimoiy-siyosiy faollik, iste’dodli yoshlar, yoshlar bilan ishlash mexanizmi, mahalla faoliyati, yoshlarga oid davlat siyosati dasturi, Uchinchi Renessans.

РОЛЬ ИНСТИТУТА МАХАЛЛИ В ОБЩЕСТВЕ В ПОВЫШЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ ПОДРОСТКОВ В СЕМЬЕ

Аннотация. В данной стате рассматриваются вопроси привлечения подростков и молодёжи к социально-политической жизни страний через институт махалли, организатсию содержателного досуга для молодёжи, внедрение нових управленческих механизмов работи молодёжю развитие социалной и политической активности подростков рамках государственной молодёжний политики, а также создание условий и возможностей для эффективного самопонимания молодёжи.

Ключевие слова: социально-политическая активност талантливая молодёж, механизм работи с молодёжю, деятелност махалли государственная молодёжная политика, Третий ренессанс.

THE ROLE OF THE MAHALLA INSTITUTION IN SOCIETY IN INCREASING THE SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF ADOLESCENTS WITHIN THE FAMILY

Abstract. This article discusses the issues of meaningful organization of youth-led time in the family, the development of new management mechanisms for working with youth, the creation of conditions for the socio-economic development

of adolescents, social protection of youth, etc. in helping adolescents participate in the socio-political life of the country.

Keywords: socio-political activism, talented youth, mechanisms for working with youth, work with organizations, state youth program, Third Renaissance.

Prezidentimizning “Biz o‘z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug‘ maqsadni qo‘ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta’lim va tarbiyani rivojlantirish, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g‘oyamizning asosiy ustunlari bo‘lib xizmat qilishi lozim”, degan chuqur ma’noli so‘zlari mamlakatimizda yoshlar siyosatini yangi bosqichga olib chiqdi hamda yosh avlod uchun katta marralar sari keng imkoniyatlar eshigini ochdi. Ushbu g‘oya zamirida yoshlarning intellektual salohiyatini yuksaltirish, ularni zamonaviy bilim va ko‘nikmalar bilan qurollantirish, ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish hamda jamiyat hayotida faol ishtirok etishga undash kabi muhim vazifalar mujassamdir.

O‘tgan davr mobaynida yoshlarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ijtimoiy faolligini kuchaytirish maqsadida qator huquqiy-me’yoriy hujjatlar ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi. Mazkur hujjatlar asosida yoshlarning intilishlari va iqtidorini aniqlash, ularni maqsadli qo‘llab-quvvatlash hamda rag‘batlantirishga qaratilgan samarali mexanizmlar yaratildi. Shu bilan birga, yoshlar bilan ishlashda mas’ul bo‘lgan rahbar va yetakchi kadrlarning boshqaruv salohiyatini oshirish, ularning mas’uliyatini kuchaytirish bo‘yicha mustahkam va tizimli yondashuv shakllantirildi.

Yoshlar to‘g‘risidagi zarur ma’lumotlarni “Yoshlar daftari” hamda “Yoshlar portali” elektron platformalariga muntazam ravishda kiritib borish, ushbu ma’lumotlar asosida manzilli ishlash, muammoli holatlarni aniqlash va ularni bartaraf etish yetakchilarning muhim vazifasi sifatida belgilandi. Bundan tashqari, yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, iqtidor, iste’dod va tashabbuslarini rag‘batlantirish, kasb-hunar egallashi hamda hayotda munosib o‘rin topishiga ko‘maklashish ustuvor yo‘nalishlardan biri etib belgilandi.

Navqiron avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda milliy g‘urur va mas’uliyat hissini shakllantirish, intellektual salohiyatini rivojlantirish hamda ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlashga alohida e’tibor qaratildi. Shu bilan birga, huquqbuzarlik sodir etishga moyil bo‘lgan, ijtimoiy himoyaga muhtoj yoki nazoratga muhtoj yoshlar bilan tizimli va individual asosda ishlash vazifalari ham belgilab berildi.

Shuningdek, yoshlar yetakchilarining o‘zlariga biriktirilgan mahallalarda madaniy-ma’rifiy va sport tadbirlarini keng ko‘lamda tashkil etishi muhim vazifa sifatida qayd etildi. Jumladan, maqom, baxshichilik va estrada yo‘nalishlarida

tanlovlar, “Kamalak yulduzlari” bolalar ijodiyoti festivali, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib etishga qaratilgan “Salomatlik uchun 5 000 qadam” yurish marafoni hamda atrof-muhitga e’tiborni kuchaytirishga xizmat qiluvchi “Yosh ekolog” aksiyalarini o‘tkazish belgilandi. Bundan tashqari, mini futbol, voleybol, basketbol, stol tennisi, velosport, yugurish, shaxmat, shashka, badminton va kamondan otish kabi sport turlari bo‘yicha musobaqalarni tashkil etish orqali yoshlarning jismoniy faolligini oshirish, sog‘lom raqobat muhitini yaratish hamda ularni ommaviy sportga jalb etish ko‘zda tutildi.

YUNISEF, Yoshlar ittifoqi hamda “Yuksalish” umummilliy harakati tomonidan o‘tkazilgan va “O‘zbekiston yoshlari: muammo va istiqbollar” deb nomlangan yirik tadqiqot natijalari asosida tayyorlangan hisobotda O‘zbekiston 15-20 yildan so‘ng noyob demografik dividendni qo‘lga kiritishi ta’kidlab o‘tilgan.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, yoshlar bilan muloqot faqat idoralarda yoki maktablarda bo‘lmaydi. Muloqotni uzviy ravishda yo‘lga qo‘yish uchun, birinchi navbatda, yoshlar ichiga quchoq ochib kirib borish talab etiladi. Aynan mana shunday sharoitda yoshlar yetakchisiga zarurat seziladi.

Yoshlar yetakchisi ta’lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etishda turli muassasalar hamda yoshlar o‘rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash, ularning turli jarayonlarga moslashuviga ko‘maklashadi. Yigit-qizlarga uslubiy, ijtimoiy va psixologik yordam ko‘rsatgan holda Vatanga muhabbat hissini oshiradi. Shu bilan birga, yoshlarning bo‘sh vaqtini samarali tashkil etish bo‘yicha muntazam tahlil qilib boradi va ish sifatini oshiradi. Shuningdek, ularning ijtimoiy ahvolidan doimiy xabardor bo‘lib turadi.

Yoshlar yetakchisi, o‘z navbatida, davlat bilan tengqurlari o‘rtasidagi vositachiga aylanadi. U yoshlarning manfaati va muammolarini tahlil qiladi. Ularning mavjud qobiliyatidan kelib chiqib, to‘g‘ri maqsad sari yo‘naltiradi. Shuningdek, salohiyatini rivojlantirishning individual yo‘nalishini izlab topadi. Zero, yoshlar yetakchisi sifatida faoliyat yurituvchi kadrlar yoshlarning ta’limga nisbatan qiziqishini aniqlash va qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan tadbirlarni ishlab chiqadi. Ularning tashabbusini amalga oshirishga yordam beradi. Yoshlarning o‘qishi va ta’limdagi yutuqlarini loyihalashtirish, tahlil qilish va taqdim etishga ko‘maklashadi. Yoshlar bilan ularning yutuq va qiyinchiliklarini, turli joylarda va turli tadbirlarda amalga oshiriladigan faoliyatning qay darajada samaradorligini, sinov harakatlarida samarali ishlashga ta’sirini tahlil qiluvchi tadbirlarni o‘tkazadi.

Mamlakatimiz aholisining 60 foizdan ortig‘ini yoshlar tashkil etishini inobatga olsak, yurtimizda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar mazmun va mohiyatiga ko‘ra bevosita yosh avlod manfaatlariga qaratilganini yaqqol anglash mumkin. Chunki har qanday jamiyatning barqaror taraqqiyoti, uning ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy rivoji, avvalo, yoshlarning qanday tarbiya topishi, qanday bilim va dunyoqarashga ega bo‘lishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Yoshlar — davlatning eng muhim strategik resursi, kelajakni belgilovchi yetakchi kuch sifatida jamiyat taraqqiyotining asosiy tayanchi hisoblanadi.

Bugungi kunda mamlakatimizda 9 400 dan ortiq mahalla fuqarolar yig‘inlari faoliyat yuritayotgani mahalla institutining jamiyat hayotidagi muhim o‘rnini yaqqol ko‘rsatadi. Mahalla nafaqat hududiy boshqaruv bo‘g‘ini, balki oila, ta’lim muassasalari va jamoatchilik o‘rtasidagi mustahkam ko‘prik vazifasini bajaruvchi ijtimoiy institut sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Endi tasavvur qilaylik, har bir mahallada yoshlar bilan ishlashga mas’ul yetakchilarning faoliyat yuritishi mavjud muammolarni joyida aniqlash, ularni tezkor va manzilli hal etish imkonini beradi. Bu esa hukumat va yoshlar o‘rtasidagi masofani yanada qisqartirib, davlat siyosatining quyi bo‘g‘inlarda samarali amalga oshirilishini ta’minlaydi.

Yoshlar yetakchilari o‘g‘il-qizlar bilan ishlashda yangicha yondashuv va zamonaviy metodlarni joriy etgan holda, ularning ijtimoiy faolligini oshirish, tashabbus va g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlash orqali jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shadi. Ular ta’lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etishda maktab, kasb-hunar va oliy ta’lim muassasalari, sport va madaniyat tashkilotlari, shuningdek, jamoatchilik institutlari o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu esa yoshlarning turli ijtimoiy jarayonlarga moslashuvi, o‘z qobiliyat va salohiyatini to‘liq namoyon etishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Shu bilan birga, yoshlar yetakchilari yigit-qizlarga uslubiy, ijtimoiy va psixologik yordam ko‘rsatish orqali ularning hayotiy muammolarini hal etishga ko‘maklashadi, ularda Vatanga muhabbat, fuqarolik mas’uliyati va faol hayotiy pozitsiyani shakllantiradi. Yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularni sport, madaniyat, san’at va ijtimoiy foydali faoliyatlarga keng jalb etish masalalari yetakchilarning doimiy e’tibor markazida bo‘ladi. Bu borada olib borilayotgan ishlar muntazam tahlil qilinib, ularning samaradorligini oshirish choralari ko‘riladi.

Bundan tashqari, yoshlar yetakchilari yoshlarning ijtimoiy ahvoli, bandligi, ta’lim olishi, kasbga yo‘naltirilishi hamda ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar bilan ishlash holatidan doimiy xabardor bo‘lib boradi. Natijada, har bir yoshning muammosi e’tibordan chetda qolmaydi, manzilli yordam ko‘rsatish imkoniyati kengayadi. Bu esa mahalla institutining yoshlar siyosatini amalga oshirishdagi o‘rnini yanada mustahkamlab, jamiyatda ijtimoiy barqarorlik va taraqqiyotga xizmat qiladi.

Yoshlar yetakchisi, o‘z navbatida, davlat va tengqurlari o‘rtasida samarali vositachi sifatida faoliyat yuritadi. U yoshlarning ehtiyojlari, manfaatlari va mavjud muammolarini tizimli ravishda o‘rganadi, ularni tahlil qilish asosida tegishli xulosa va takliflar ishlab chiqadi. Yoshlarning individual qobiliyatlari, qiziqishlari va salohiyatini inobatga olgan holda, ularni to‘g‘ri maqsadlar sari yo‘naltiradi hamda o‘zini namoyon etishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga ko‘maklashadi.

Shuningdek, yoshlar yetakchisi har bir yigit-qizning shaxsiy imkoniyatlaridan kelib chiqib, ularning salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan individual yo‘nalishlarni aniqlaydi va amaliyotga tatbiq etadi. Bu jarayonda u yoshlarning ta’limga bo‘lgan qiziqishini aniqlash, ularni qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirishga xizmat qiluvchi turli dastur va tadbirlarni ishlab chiqadi. Ta’lim jarayonida faol

bo‘lgan yoshlarni e’tirof etish, ularning tashabbuslarini ro‘yobga chiqarish va yangi g‘oyalarini amalga oshirishda zarur ko‘makni ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, yoshlar yetakchisi yoshlarning o‘qishi, ilmiy va ijodiy faoliyati davomida erishgan yutuqlarini loyihalashtirish, tizimlashtirish, tahlil qilish hamda keng jamoatchilikka taqdim etishda muhim rol o‘ynaydi. U yoshlarning muvaffaqiyatlarini ommalashtirish orqali tengdoshlar orasida sog‘lom raqobat va motivatsiyani kuchaytiradi. Shu bilan birga, yoshlar duch kelayotgan qiyinchiliklar, muammolar va to‘siqlarni aniqlash, ularni bartaraf etish yo‘llarini izlashga qaratilgan tahliliy tadbirlarni muntazam tashkil etadi.

Yoshlar bilan o‘tkaziladigan uchrashuvlar, treninglar va turli ijtimoiy loyihalar doirasida ularning yutuqlari va kamchiliklarini muhokama qilish, turli hududlar va tadbirlarda amalga oshirilayotgan faoliyatning samaradorligini baholash ham yoshlar yetakchisining muhim vazifalaridan biridir. Mazkur faoliyatlar yoshlarning sinov va tajriba asosida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda amaliy faoliyatda yuqori natijalarga erishishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Mamlakatimiz aholisining 60 foizdan ortig‘ini yoshlar tashkil etishini inobatga olsak, yurtimizda olib borilayotgan islohotlar mazmun jihatidan bevosita ularga naqadar daxldor ekanini anglaymiz. Zero, har bir jamiyatning, unda yashaydigan insonlarning taqdiri va kelajagi, albatta, davlatning yetakchi kuchi hisoblanmish yoshlar tarbiyasi bilan chambarchas bog‘liqligini hisobga olgan xolda quyidagi xulosa va takliflar ishlab chiqildi:

1. Bugungi kunda mamlakatimizda shaxsiy o‘zini o‘zi anglashga qaratilgan hayotiy energiya aholining turli qatlamlarini jamoat hayotiga faol jalb qilish bilan birlashtiriladigan sharoitlarni yaratish zarurati aniq. Shu nuqtai nazardan, demokratiyani ishlashga majbur qiladigan inson kapitalini yaratish uchun fuqarolik birlashmalari tuziladi.

2. Yoshlar parlament harakati yosh avlodning mamlakat siyosiy jarayoni va ijtimoiy hayotidagi ishtirokiningeyeng istiqbolli shakllaridan biridir.

3. Har qanday muhim ijtimoiy-siyosiy jarayon, ayniqsa o‘tish davri jarayonida o‘smir yoshlarning siyosiy faoliyatining avvalgi shakllari takomillashib, siyosiy faoliyatning yangi shakllari paydo bo‘ladi degan xulosaga kelish mumkin. Shu bilan birga, ushbu hodisani boshqarish va rivojlanishning asosiy parametrlarini o‘zlari uchun to‘g‘ri yo‘nalishda modellashtirish uchun davlat va nodavlat subyektlarining yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligiga ta’siri kuchaymoqda.

4. Yoshlar siyosiy faoliyatining turli shakllarining chegaralari va ruxsat etilgan normalari mamlakatdagi mavjud huquqiy va institutsional tizimlar bilan belgilanadi. Mamlakatning yosh avlodining siyosiy faoliyati muammosini mamlakatimiz siyosiy tizimining meyoriy va institutsional asoslarini hisobga olmasdan ko‘rib chiqish mumkin emas.

5. O‘smir yoshlarni mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotiga jalb qilishning eng keng tarqalgan usuli bu jamoat tashkilotlari va birlashmalari faoliyatida ishtirok etishdir.

6. Yoshlar ijtimoiy-siyosiy tashkilotlari siyosiy bo‘lmagan jamoat tashkilotlari va birlashmalari bilan bir qatorda yoshlarni milliy va mintaqaviy darajada siyosiy jarayonga jalb qilishda faol ishtirok etadi. Ular jamiyatning siyosiy tizimiga maksimal darajada singib ketgan, chunki ular uning tarkibiy qismlari – siyosiy partiyalar va ijtimoiy harakatlardir.

7. Fuqarolik jamiyati instituti sifatida O‘zbekistonda faoliyat olib borayotgan siyosiy partiyalar o‘smir yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 21 dekabrdagi “Mahalla institutining jamiyatdagi rolini tubdan oshirish va uning aholi muammolarini hal etishda birinchi bo‘g‘in sifatida ishlashini ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-209-sonli Farmoniga ko‘ra, mahallalarda Yoshlar yetakchisi lavozimi tashkil etildi.

Bugungi kunda mamlakatimizda 9400 dan ortiq mahalla fuqarolar yig‘inlari faoliyat yuritadi. Endi tasavvur qiling, ushbu mahallalarning har birida yetakchilarning bo‘lishi mavjud vaziyatni qanchalik yengillashtiradi? O‘ylashimizcha, ular hukumat va yoshlar orasidagi masofani yanada yaqinlashtiradi, o‘g‘il-qizlar bilan ishlashning yangicha usullarini ishlab chiqqan holda jamiyat rivoji uchun ulkan hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Фуқаролик жамияти институтларини ривожлантиришга кўмаклашиш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2013 йил 12 декабрдаги ПҚ-2085-сон қарори. www.lex.uz

2. G.B.Salohiddinova. The Role Of Mahalla Civil Society Institutes In Increasing The Youth’s Social Activeness In The Family. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(11), 2020 512-515 бетлар.

3. G.B.Salohiddinova. SOCIAL PEDAGOG Достижения науки и образования № 19 (41), 2018 НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ HTTPS://SCIENTIFICTEXT.RU UE’S RESPONSIBILITIES IN COOPERATION WITH A FAMILY TO INCREASE CHILD SOCIABILITY.

4. Usmanova Azizakhon Abdullazhonovna. Ўзбекистон ёшларини ижтимоий фаоллигини шакллантиришнинг сиёсий-психологик асослари. Monografiya, 2020.

UDK: 339.13

Turg‘unpulatova Manzalatxon Sharobiddin qizi,
Farg‘ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti stajyor o‘qituvchisi

1985-1991-YILLARDA O‘ZBEKISTON AHOLISINING ISTE’MOL SAVATCHASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1985–1991-yillarda O‘zbekiston aholisi “iste’mol savatchasi” tarkibi va sifati, shuningdek demografik omillar va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning iste’molga ta’siri tahlil qilinadi. Shahar va qishloq hududlaridagi iste’mol farqlari, yosh tarkibi, migratsiya, iqtisodiy qatlamlar va modernizatsiya jarayonlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot markazlashgan reja asosidagi iqtisodiyot, oziq-ovqat sanoati va qora bozor fenomeni kabi mavzularni o‘z ichiga oladi. Maqola iste’mol savatchasi tarkibini tahlil qilish orqali aholi turmush darajasi va iqtisodiy sharoitlarni yoritadi.

Kalit so‘zlar: iste’mol savatchasi, demografik omillar, shahar va qishloq farqi, iqtisodiy qatlamlar, oziq-ovqat sanoati, modernizatsiya, O‘zbekiston, 1985–1991.

ПОТРЕБИТЕЛЬСКАЯ КОРЗИНА НАСЕЛЕНИЯ УЗБЕКИСТАНА В 1985–1991 ГОДАХ

Аннотация. В статье анализируются структура и качество «потребительской корзины» населения Узбекистана в 1985–1991 годах, а также влияние демографических факторов и социально-экономических условий на потребление. Рассматриваются различия между городскими и сельскими районами, возрастная структура, миграция, социальные слои и процессы модернизации. Исследование охватывает централизованную плановую экономику, пищевую промышленность и феномен черного рынка. Статья освещает взаимосвязь состава потребительской корзины с уровнем жизни и экономическими условиями населения.

Ключевые слова: потребительская корзина, демографические факторы, различия город–село, социальные слои, пищевая промышленность, модернизация, Узбекистан, 1985–1991.

THE CONSUMER BASKET OF THE POPULATION OF UZBEKISTAN IN 1985–1991

Abstract. This article analyzes the composition and quality of the “consumer basket” in Uzbekistan from 1985 to 1991, as well as the influence of demographic factors and socio-economic conditions on consumption. Differences between urban and rural areas, age structure, migration, social classes, and modernization processes are examined. The study considers the centrally planned economy, the food industry,

and the phenomenon of the black market. The article highlights how the consumer basket reflects living standards and economic conditions of the population.

Keywords: consumer basket, demographic factors, urban–rural differences, social classes, food industry, modernization, Uzbekistan, 1985–1991.

“Iste’mol savatchasi” — bu aholi tomonidan iste’mol qilinadigan barcha tovarlar va xizmatlar majmuasi bo‘lib, uning tarkibi aholi turmush tarzi, iqtisodiy imkoniyatlari, yashash sharoitlari, demografik tuzilma va hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasiga bog‘liq. Iste’mol savatchasi nafaqat iqtisodiy ko‘rsatkich, balki aholi turmush darajasining, yashash sifatining va jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik darajasining muhim indikatoridir. Shu bois, aholi turmush tarzidagi o‘zgarishlar va iqtisodiy siyosat iste’mol savatchasi tarkibiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

1985–1991-yillarda O‘zbekistonda markazlashgan reja asosidagi iqtisodiyot hukm surgan davrda iste’mol savatchasi tarkibi va sifati shahar va qishloq hududlarida sezilarli farq qilgan. Shaharlarda ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari va xizmatlar keng tarqalgan bo‘lsa, qishloqlarda iste’mol asosan oziq-ovqat mahsulotlari, dehqonchilik va o‘z-o‘zini ta’minlashga bog‘liq bo‘lgan. Shahar aholisining iste’mol savatchasi tarkibida non, go‘sht, sut mahsulotlari bilan bir qatorda sanoat mahsulotlari — kiyim-kechak, poyabzal, uy-ro‘zg‘or buyumlari va maishiy texnika ham muhim o‘rin tutgan. Qishloq aholisining asosiy ehtiyojlari esa oziq-ovqat va kiyim-kechakni qondirishga yo‘naltirilgan, sanoat mahsulotlari cheklangan bo‘lgan.

Shuningdek, ushbu davrda demografik omillar iste’mol savatchasining shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Aholining yosh tarkibi, oilaviy holati, shahar va qishloq hududlarida yashash tarzi iste’mol talablari va mahsulotlarga bo‘lgan ehtiyojlarni belgilagan. Yoshlarning ko‘pligi oziq-ovqat, o‘yinchoqlar, kiyim-kechak va boshqa kundalik iste’mol tovarlariga bo‘lgan talabni oshirgan. Shahar hududlarida sanoat mahsulotlariga talab yuqori bo‘lsa, qishloqlarda aholining iqtisodiy resurslari va transport tizimidagi cheklovlar sababli asosan oziq-ovqat va o‘z-o‘zini ta’minlash asosiy iste’mol shakli bo‘lgan.

Bundan tashqari, ushbu davrda ichki migratsiya — qishloqdan shaharga ko‘chishlar — iste’mol savatchasi tarkibiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Ko‘plab qishloq aholisi shaharlarga ko‘chib, yangi tovar va xizmatlarga bo‘lgan talabni oshirgan. Bu esa shahar hududlarida iqtisodiy va ijtimoiy xizmatlarning kengayishiga, shuningdek, turmush darajasi va iste’mol savatchasi tarkibining o‘zgarishiga olib kelgan.

Shu tariqa, iste’mol savatchasi tarkibi nafaqat aholi turmush darajasi va iqtisodiy imkoniyatlarning ko‘rsatkichidir, balki hududiy farqlar, demografik omillar va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni ham aks ettiradi. 1985–1991-yillardagi O‘zbekiston misolida iste’mol savatchasi tahlili aholining turmush darajasi, shahar

va qishloq hududlari o‘rtasidagi tafovut, iqtisodiy qatlamlar va modernizatsiya jarayonlarini aniqlashda muhim vosita hisoblanadi.

1985–1991-yillar O‘zbekistonda markazlashgan reja asosidagi iqtisodiyot hukm surgan davr bo‘lib, iste’mol savatchasi tarkibi va sifati aholining turmush darajasi, hududiy farqlar va iqtisodiy siyosat bilan bevosita bog‘liq edi. Ushbu davrda respublika aholisining kundalik iste’moli uchun zarur bo‘lgan asosiy tovarlar, ayniqsa oziq-ovqat mahsulotlari, markazlashgan reja doirasida ishlab chiqarilgan va taqsimlangan.

Masalan, 1986-yilda respublikadagi non korxonalarining umumiy quvvati 1886,7 tonna sutkada bo‘lib, milliy nonlarning ulushi 18% ni tashkil etgan. Bu davrda non sanoati nafaqat asosiy oziq-ovqat mahsulotlarini yetkazib berish, balki ish o‘rinlarini yaratish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynagan. 1987-yilda non korxonalari Respublika Oziq-ovqat sanoati vazirligidan Don mahsulotlari vazirligiga o‘tkazilib, kichik novvoyxonalar tizimi joriy etildi. Shu davrda non, non-bulka, makaron va qandolatchilik mahsulotlari ishlab chiqarila boshladi. 1988-yilda respublika bo‘yicha 29 yirik non zavodi faoliyat ko‘rsatgan, bu esa shahar hududlarida oziq-ovqat ta’minotini sezilarli darajada yaxshilashga yordam bergan.

Shahar va qishloq hududlaridagi iste’mol farqlari nafaqat oziq-ovqat mahsulotlari bilan, balki sanoat, tibbiyot, ta’lim va kommunal xizmatlarda ham sezilgan. Qishloqlarda transport tizimi cheklangan, tibbiyot muassasalari va maktabgacha ta’lim muassasalari yetarli darajada rivojlanmagan, bu esa qishloq aholisi uchun iste’mol imkoniyatlarini cheklagan. Natijada, qishloq aholisi ko‘proq o‘z resurslari va mehnatidan foydalanishga majbur bo‘lgan, masalan, o‘z qo‘llari bilan ishlab chiqarilgan kiyim-kechak, uy-ro‘zg‘or buyumlari va oziq-ovqat mahsulotlari.

Shahar hududlarida esa iqtisodiy imkoniyatlar kengroq bo‘lib, sanoat mahsulotlari, maishiy texnika va transport vositalari keng tarqalgan edi. Shahar aholisi iste’mol savatchasini oziq-ovqat bilan bir qatorda sanoat mahsulotlari bilan ham to‘ldirgan. Shu bilan birga, shahar aholisi uchun ta’minotning nisbatan barqarorligi va xizmatlarning rivojlanishi turmush darajasining oshishiga imkon yaratgan.

Iste’mol savatchasining shakllanishida iqtisodiy siyosat va markazlashtirilgan reja tizimi ham muhim omil bo‘lgan. Tovarlar va xizmatlarning taqsimoti ko‘pincha notekis bo‘lgan, bu esa iste’mol darajasining hududiy farqlanishiga olib kelgan. Qishloq va shaharlarda yashovchi aholi o‘rtasidagi farqlar, shuningdek, ishlab chiqarish quvvati va transport infratuzilmasidagi tafovut, iste’molning xilma-xilligini va sifatini belgilagan.

Shu tariqa, 1985–1991-yillardagi O‘zbekiston iqtisodiy sharoiti iste’mol savatchasining tarkibi, sifati va hududiy farqlarini aniqlashda asosiy omil bo‘lib xizmat qilgan. Ushbu davrda iste’mol savatchasi nafaqat aholi turmush darajasi,

balki iqtisodiy siyosat, ishlab chiqarish va xizmatlar tizimining samaradorligini ham aks ettirgan.

1985–1991-yillarda O‘zbekiston aholisi sezilarli sur’atlar bilan o‘sdi: 1980-yilda 15,8 million kishi bo‘lgan aholi soni 1991-yilda 20,6 million kishigacha yetdi. Aholining yosh tarkibi asosan yoshlar va bolalarga boy bo‘lib, bu iste’mol savatchasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Yosh avlodning ko‘pligi oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak, o‘yinchoqlar, maktab materiallari va boshqa kundalik iste’mol tovarlariga bo‘lgan talabni oshirdi. Shu bilan birga, oilaviy tarkib va oila a’zolari soni ham iste’mol hajmini belgilovchi muhim omil bo‘ldi. Katta oilalarda oziq-ovqat va kundalik iste’mol mollari ko‘proq talab qilinar edi, bu esa qishloq va shahar hududlaridagi taqsimot tizimlariga bosim yaratdi.

Ushbu davrda ichki migratsiya — qishloqdan shaharga ko‘chish — sezilarli darajada kuchaydi. Ko‘plab qishloq aholisi ish imkoniyatlari va shahar sharoitlarini izlab shahar markazlariga ko‘chdi. Bu jarayon shahar hududlarida aholi sonini oshirib, sanoat va xizmatlar sohasida talabni kuchaytirdi. Natijada shaharlarda turmush darajasi va iste’mol hajmi oshdi, shuningdek, sanoat mahsulotlari, texnika vositalari va elektronika mahsulotlariga bo‘lgan talab sezilarli darajada ortdi.

Qishloq hududlarida esa aholi o‘z-o‘zini ta’minlashga asoslangan iste’molni davom ettirdi. Bu hududlarda asosiy iste’mol tovarlari oziq-ovqat mahsulotlari, uy-ro‘zg‘or buyumlari va kiyim-kechak bo‘lib, sanoat mahsulotlariga talab nisbatan past edi. Transport tizimi, infratuzilma va ishlab chiqarish imkoniyatlarining cheklanganligi bu farqni yanada kuchaytirdi.

Demografik o‘sish, yosh tarkib va migratsiya kabi omillar shuningdek iste’mol savatchasi tarkibida hududiy tafovutlarni yanada oshirdi. Shaharlarda yangi aholining ko‘payishi iqtisodiy va ijtimoiy xizmatlarga bo‘lgan talabni kuchaytirgan, qishloqlarda esa mavjud resurslarga tayanish davom etgan. Shu tariqa, demografik omillar nafaqat iste’mol hajmini, balki tovar va xizmatlarga bo‘lgan talabning hududiy xususiyatlarini ham belgiladi.

1985–1991-yillarda O‘zbekistonda iqtisodiy va ijtimoiy hayot markazlashgan reja asosida tashkil etilgan bo‘lib, aholining iste’mol savatchasini shakllantirishda ikki asosiy qatlam — yetishtiruvchilar (ishlab chiqaruvchilar) va iste’molchilar — muhim rol o‘ynagan. Ushbu qatlamlarning turli iqtisodiy imkoniyatlari iste’mol hajmi, tarkibi va sifatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Quyi qatlam asosan qishloq hududlarida yashagan va iqtisodiy resurslari cheklangan oilalarni o‘z ichiga olgan. Ular asosan oziq-ovqat mahsulotlari va oddiy kiyim-kechak bilan cheklangan iste’molni amalga oshirgan, maishiy texnika, elektronika va boshqa sanoat mahsulotlariga ega bo‘lish imkoniyati kam bo‘lgan. Markazlashgan iqtisodiyotning notekis taqsimoti va hududiy infratuzilmaning sustligi bu qatlamdagi iste’molni yanada cheklab, ayrim hollarda asosiy oziq-ovqat mahsulotlarini yetishmasligiga olib kelgan. Shu sababli, quyi qatlam aholisi ko‘pincha o‘z-o‘zini ta’minlashga, dehqonchilik va uy xo‘jaligi mahsulotlariga tayanishga majbur bo‘lgan.

O‘rtacha qatlamga davlat sektori va yirik korxonalarda ishlovchi oilalar kirgan. Bu qatlamning iqtisodiy imkoniyatlari quyi qatlamga nisbatan yuqoriroq bo‘lganligi sababli, ular maishiy texnika, toqimachilik mahsulotlari, oziq-ovqat va boshqa kundalik tovarlarga kengroq iste’mol ko‘rsatgan. Ushbu qatlam ko‘pincha davlat tomonidan belgilangan taqsimot tizimidan foydalangan, ba’zan maxsus chegirmalar va bonuslar orqali zarur mahsulotlarni olishgan. O‘rtacha qatlam iste’moli quyi qatlamga nisbatan xilma-xil va nisbatan barqaror bo‘lgan.

Yuqori qatlam esa iqtisodiy imkoniyatlari keng, yuqori daromadli oilalarni o‘z ichiga olgan. Ular yuqori sifatli va import mahsulotlarga, oziq-ovqat mahsulotlari, avtomobillar, maishiy texnika va elektronika kabi tovarlarga talab ko‘rsatgan. Ushbu qatlamning iste’moli shahar hududlarida ayniqsa sezilarli bo‘lib, yuqori daromad va iqtisodiy erkinlik ular uchun keng iste’mol imkoniyatlarini yaratgan.

Markazlashgan iqtisodiy tizim va resurslarni notekis taqsimlash iste’mol savatchasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Mahsulotlar va xizmatlarning yetishmasligi, ularning hududlar bo‘yicha notekis tarqatilishi va sifatdagi farqlar iste’molning o‘zgaruvchanligini kuchaytirgan. Bu sharoitlar qora bozorlarning paydo bo‘lishiga ham sabab bo‘lgan, u yerda narxlar rasmiy bozor narxlaridan yuqori bo‘lgan va aholining yuqori daromadli qatlamlari uchun mavjud bo‘lgan mahsulotlarni olish imkoniyati yaratgan.

Shu tariqa, 1985–1991-yillarda O‘zbekistonda iqtisodiy qatlamlar nafaqat iste’mol hajmini va tarkibini, balki iste’mol savatchasidagi hududiy va ijtimoiy tafovutlarni ham belgilovchi muhim omil bo‘lgan. Ushbu davrda quyi, o‘rtacha va yuqori qatlamlarning iste’mol xatti-harakatlari markazlashgan iqtisodiyot va notekis taqsimot sharoitida shakllangan.

1985–1991-yillarda O‘zbekistonda iqtisodiy modernizatsiya va texnologik yangilanishlar iste’mol savatchasining tarkibi va sifatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Gorbachev davrida amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar, ishlab chiqarish jarayonlaridagi texnologik yangilanishlar va samaradorlikni oshirishga qaratilgan tashabbuslar shahar hududlarida iste’mol savatchasini boyitishga yordam bergan. Bu jarayonda shaharlarda sanoat mahsulotlari, maishiy texnika, elektronika, transport vositalari va yuqori sifatli oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talab ortgan. Shahar aholisi yangi texnologiyalar va xizmatlar bilan ta’minlanib, iste’mol hajmi va sifatini oshirish imkoniyatiga ega bo‘lgan.

Biroq, qishloq hududlarida modernizatsiya jarayoni sekin kechgan. Infratuzilma, transport tizimi va ishlab chiqarish imkoniyatlarining cheklanganligi qishloq aholisi uchun iste’mol savatchasini kengaytirishni qiyinlashtirgan. Qishloq hududlarida ko‘proq oziq-ovqat mahsulotlari, uy-ro‘zg‘or buyumlari va o‘z-o‘zini ta’minlashga yo‘naltirilgan iste’mol shakllari saqlanib qolgan. Shu sababli, urbanizatsiya va texnologik yangilanishlar ta’siri hududiy tafovutlarni yanada kuchaytirgan.

Hududiy farqlar ham iste’mol savatchasini shakllantirishda muhim rol o‘ynagan. Tog‘lik hududlarda aholining o‘z-o‘zini ta’minlashga asoslangan turmushi, qishloq xo‘jaligi va chorvachilikka tayanishi iste’mol imkoniyatlarini cheklagan. Tekislik hududlarida esa sanoat, savdo va xizmatlar rivojlangan bo‘lib, aholiga yuqori sifatli va turli tovarlar bilan boyitilgan iste’mol savatchasi taqdim etilgan. Bu hududiy tafovutlar iste’molning hajmi, tarkibi va sifati bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan.

Shunday qilib, 1985–1991-yillarda O‘zbekistonda iste’mol savatchasining tarkibi va sifati nafaqat iqtisodiy modernizatsiya va texnologik yangilanishlar, balki aholi turmush darajasi, demografik tarkibi, hududiy farqlar va markazlashgan iqtisodiy tizim bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Ushbu jarayonlar iste’mol savatchasidagi hududiy, ijtimoiy va qatlamlar bo‘yicha tafovutlarni yanada kuchaytirgan, shuningdek, shaharlarda yuqori sifatli iste’mol imkoniyatlarini kengaytirishga yordam bergan.

1985–1991-yillarda O‘zbekistonda aholi “iste’mol savatchasi” tarkibi va sifati iqtisodiy, demografik va hududiy omillar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Shahar va qishloq hududlari o‘rtasidagi farqlar iste’mol imkoniyatlarini, mahsulotlar turini va xizmatlar sifatini aniqlovchi muhim omil bo‘lgan. Shahar aholisi sanoat mahsulotlari, texnika, elektronika va turli xizmatlarga kengroq kirish imkoniga ega bo‘lgan bo‘lsa, qishloq hududi aholisi asosan oziq-ovqat, kiyim-kechak va o‘z-o‘zini ta’minlashga yo‘naltirilgan iste’mol shakliga tayanib yashagan.

Aholi sonining ortishi, yoshlar va bolalarning ko‘pligi, shuningdek ichki migratsiya oqimlari iste’mol savatchasining tarkibi va hajmiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Migratsiya qishloqdan shaharga ko‘chishlarni kuchaytirib, shaharlarda sanoat, xizmat va turmush sharoitlariga bo‘lgan talabni oshirgan.

Iqtisodiy qatlamlar — quyi, o‘rtacha va yuqori qatlam — iste’mol hajmi, tarkibi va sifatida farq qilgan. Quyi qatlam asosan oziq-ovqat va oddiy kiyim-kechak bilan cheklangan, o‘rtacha qatlam maishiy texnika va oziq-ovqat mahsulotlarini kengroq iste’mol qilgan, yuqori qatlam esa yuqori sifatli va import mahsulotlarga talab ko‘rsatgan. Markazlashgan iqtisodiy tizim va resurslar taqsimotidagi notekislik iste’mol savatchasidagi tafovutlarni kuchaytirgan va qora bozorlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

Shuningdek, Gorbachev davrida amalga oshirilgan modernizatsiya va texnologik yangilanishlar iste’mol savatchasining tarkibi va sifatini oshirishga yordam bergan, ammo bu jarayonlar ko‘proq shahar hududlariga taalluqli bo‘lgan. Qishloqlarda texnologik va infratuzilma sekin rivojlanganligi sababli iste’mol imkoniyatlari cheklangan bo‘lgan. Tog‘lik hududlarda o‘z-o‘zini ta’minlashga asoslangan iste’mol shakli, tekislik hududlarida esa sanoat va savdo rivojlangan bo‘lib, iste’mol imkoniyatlari hududiy jihatdan farq qilgan.

Shu tariqa, 1985–1991-yillardagi O‘zbekiston aholisi iste’mol savatchasi tarkibi, sifat va hajm jihatidan markazlashgan iqtisodiy tizim, hududiy farqlar, demografik o‘zgarishlar va iqtisodiy qatlamlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan.

Ushbu tahlil o‘sha davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitni, iste’mol xatti-harakatlarini va turmush darajasini tushunishga yordam beradi, shuningdek, zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy siyosat uchun tarixiy asos vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Islom Karimov. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2011, 175-bet.
2. Abuyev H.O. Sovet hokimiyatining qayta qurish siyosati va uning O‘zbekistonga ta’siri (1985–1991 yillar). PhD dissertatsiya, Toshkent, 2020, 56-bet.
3. O‘zbekistonning yangi tarixi 2-kitob. “O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida”. Toshkent, 2000, 648-bet.
4. Farg‘ona viloyat davlat arxivi. 952 fond, 1-ro‘yxat, 90-ish, 31–36-betlar.
5. Farg‘ona viloyat davlat arxivi. 952 fond, 1-ro‘yxat, 90-ish, 32-bet.
6. Statistik to‘plam. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotning mustaqillik yillaridagi asosiy tendensiyalari. Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2011, 4-bet.

UDK 37.014.3; 373.24

Oripova Munisa Shamsiddinovna,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi Maktabgacha ta’limni muvofiqlashtirish bo‘limi boshlig‘i

MAKTABGACHA TA’LIM YOSHIDAGI BOLALARNING IJODIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirishning psixologik asoslari tahlil qilinadi. Bolalar ijodiy tafakkurining shakllanish xususiyatlari, unga ta’sir etuvchi ichki va tashqi omillar, shuningdek, maktabgacha ta’lim muassasalarida ijodiy tafakkurni rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan psixologik-pedagogik shart-sharoitlar yoritib berilgan. Maqolada o‘yin faoliyati, ijodiy mashg‘ulotlar va rivojlantiruvchi muhitning bolalar tafakkuri rivojidagi ahamiyati ilmiy asosda ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: ijodiy tafakkur, maktabgacha ta’lim, bola psixologiyasi, ijodiy faoliyat, o‘yin texnologiyalari, rivojlantiruvchi muhit.

РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. В данной статье анализируются психологические основы развития творческого мышления у детей дошкольного возраста. Рассматриваются особенности формирования творческого мышления у детей, внутренние и внешние факторы, влияющие на данный процесс, а также психолого-педагогические условия, необходимые для развития творческого мышления в дошкольных образовательных учреждениях. В статье научно обоснована роль игровой деятельности, творческих занятий и развивающей среды в развитии мышления детей.

Ключевые слова: творческое мышление, дошкольное образование, психология ребенка, творческая деятельность, игровые технологии, развивающая среда.

DEVELOPING CREATIVE THINKING IN PRESCHOOL CHILDREN

Abstract. This article analyzes the psychological foundations of developing creative thinking in preschool children. The features of the formation of children’s creative thinking, the internal and external factors influencing this process, as well as the psychological and pedagogical conditions necessary for the development of creative thinking in preschool educational institutions are discussed. The article

scientifically substantiates the importance of play activities, creative tasks, and a developmental environment in the development of children’s thinking.

Keywords: creative thinking, preschool education, child psychology, creative activity, play-based technologies, developmental environment.

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti, fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi, shuningdek, global raqamli transformatsiya sharoitlari shaxsdan nafaqat muayyan bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishni, balki mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishni talab etmoqda. Ushbu ko‘nikmalar bugungi kunda shaxsning ijtimoiy moslashuvi, kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyati va uzluksiz rivojlanishining muhim omillaridan biri sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan, shaxsning ijodiy va intellektual salohiyatini shakllantirish inson hayotidagi eng sezgir davrlardan biri — maktabgacha ta’lim davridan boshlanishi zarur.

Maktabgacha yoshdagi bolalar psixik rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlariga ega. Bu davrda bilish jarayonlari — tafakkur, tasavvur, fantaziya, idrok va xotira — juda faol rivojlanadi. Shu bilan birga, bolalar o‘yin, nutqiy muloqot, tasviriy va qo‘l mehnati faoliyati orqali atrof-muhitni faol o‘rganadi va yangi bilimlarni mustaqil shakllantiradi. Ularning ijodiy salohiyati tabiatan yuqori bo‘lib, yangi obraz va g‘oyalarni yaratishga intilishi, turli muammoli vaziyatlarga moslashish va ularni yechish qobiliyati bilan namoyon bo‘ladi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yosh bolalarida ijodiy tafakkur shakllanishi ko‘plab ichki va tashqi omillarga bog‘liqdir. Ichki omillarga bolaning individual psixologik xususiyatlari — qiziqishi, e’tibor va diqqat qobiliyati, emotsional holati, shuningdek, fantaziya va tasavvurning rivojlanish darajasi kiradi. Tashqi omillar esa oila muhitidagi tarbiyaviy sharoit, pedagogik metodlar, maktabgacha ta’lim muassasasidagi rivojlantiruvchi muhit va pedagoglarning kasbiy mahorati bilan belgilanadi. Shu bois, maktabgacha ta’lim muassasalarida ijodiy tafakkurni rivojlantirish jarayonini samarali tashkil etish psixologik va pedagogik shart-sharoitlarning uyg‘unligini ta’minlash bilan chambarchas bog‘liqdir.

Shuningdek, ijodiy tafakkur rivojlanishi bolaning ijtimoiy va emotsional rivojlanishi bilan uzviy bog‘liqdir. Bolaning o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonchi, xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi muhitda faoliyat yuritishi, xatolarga bo‘lgan salbiy munosabatni kamaytirish, muvaffaqiyat va yutuqlarni qadrlash — bularning barchasi ijodiy faoliyatning rag‘batlantiruvchi omillari hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, ijodiy tafakkur nafaqat intellektual rivojlanish, balki bolalar shaxsiyatini shakllantirish, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish va kreativ yechimlar ishlab chiqish qobiliyatini oshirishda muhim vosita bo‘ladi.

Mazkur davrda pedagog va psixologning roli ham alohida ahamiyat kasb etadi. Pedagog bolaga ijodiy faoliyatni yo‘naltiruvchi, mustaqil fikrlashga rag‘bat beruvchi va xavfsiz rivojlantiruvchi muhit yaratadi. Psixolog esa bolalarning individual psixologik xususiyatlarini aniqlab, ularni ijodiy rivojlanish yo‘nalishida

qo‘llab-quvvatlaydi. Pedagog-psixolog hamkorligi bolalar ijodiy tafakkurini rivojlantirish jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Shu bois, maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish dolzarb ilmiy va amaliy masala bo‘lib, ushbu jarayonni chuqur o‘rganish, unga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash va psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni yaratish bugungi kunda ta’lim tizimi uchun muhim vazifa hisoblanadi. Ushbu maqola ana shu masalalarni ilmiy jihatdan tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, bolalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga pedagogik va psixologik yondashuvlarni ko‘rsatadi.

Ijodiy tafakkur — bu shaxsning mavjud bilim va tajriba asosida yangi g‘oyalar yaratish, noodatiy va innovatsion yechimlar topish, shuningdek voqelikni o‘ziga xos, individual tarzda idrok etish qobiliyatidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy tafakkur ko‘pincha obrazli tafakkur, tasavvur va fantaziya bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shu davrda bola o‘rganilayotgan predmet va hodisalarni obrazlar orqali idrok etadi, ularni turli kontekstlarda qayta ishlaydi va yangi kombinatsiyalar yaratadi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy tafakkur quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi:

Obrazli va emotsional tafakkur ustunlik qiladi. Bolalar atrof-muhitni asosan obrazlar, ranglar, tovushlar va harakatlar orqali qabul qiladi, ularning psixik jarayoni tasavvur va fantaziya bilan boyitilgan bo‘ladi.

Fantaziya va tasavvur faol rivojlanadi. Bolalar ertak, o‘yin yoki san’at faoliyati davomida voqealarni o‘zgartirish, yangi syujetlar yaratish orqali ijodiy tafakkurini mustahkamlaydi.

Ijodiy faoliyatga tabiiy ehtiyoj mavjud. Bolalar o‘yin, rasm chizish, qo‘l mehnati yoki musiqa orqali o‘z fikrlarini ifodalashga intiladi; bu esa ijodiy salohiyatni yanada rivojlantiradi.

O‘yin yetakchi faoliyat turi hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun o‘yin nafaqat zavq manbai, balki ijodiy tafakkur, muammolarni yechish va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirishning asosiy vositasidir.

Bola o‘yin jarayonida real voqelikni qayta yaratadi, turli rollarga kiradi, vaziyatlarni simulyatsiya qiladi va ularni mustaqil hal etishga harakat qiladi. Shu bilan birga, o‘yin bolaning ijodiy tafakkurini rivojlantirish uchun qulay psixologik muhit yaratadi: u erkin fikrlaydi, xatoga yo‘l qo‘yishdan qo‘rqmaydi va turli innovatsion yechimlarni sinab ko‘radi.

Shuni ta’kidlash lozimki, ijodiy tafakkur maktabgacha yoshda faqat individual xususiyatlar bilan bog‘liq emas, balki ijtimoiy va emotsional tajriba bilan ham mustahkamlanadi. Bolaning do‘stlari, oila a’zolari va pedagog bilan muloqoti ularning fantaziya va tasavvurini boyitadi, o‘z fikrlarini boshqalarga yetkazish, yangi g‘oyalarni ishlab chiqish va muammoli vaziyatlarda kreativ yechimlar topish qobiliyatini rivojlantiradi. Shu nuqtayi nazardan, maktabgacha yoshdagi bolalarda

ijodiy tafakkur psixologik rivojlanishning ajralmas qismi bo‘lib, uning shakllanishi va rivojlanishi pedagogik va psixologik sharoitlarning uyg‘unligi bilan bog‘liqdir.

Bolalar ijodiy tafakkurini rivojlantirish jarayonida pedagog va psixologning o‘zaro hamkorligi alohida ahamiyatga ega. Ushbu hamkorlik nafaqat bolalarning intellektual va ijodiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi, balki ularning psixologik farovonligini ta’minlash va individual rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlashda ham muhim rol o‘ynaydi. Pedagog va psixologning uyg‘un ishlashi bolalar uchun samarali, xavfsiz va rag‘batlantiruvchi psixologik-pedagogik muhit yaratishda asosiy vosita hisoblanadi.

Pedagogning asosiy vazifasi — bolalarning ijodiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlaydigan muhitni tashkil etishdir. Bunday muhit bolalarga o‘z fikrini erkin ifoda etish, yangi g‘oyalarni sinab ko‘rish, xatolardan qo‘rqmaslik va tajriba orttirish imkoniyatini beradi. Pedagog ijodiy faoliyatni o‘yin, san’at, musiqiy mashg‘ulotlar, qo‘l mehnati va boshqa interaktiv usullar orqali boyitadi, muammoli vaziyatlar, ochiq topshiriqlar va fantaziya mashqlarini qo‘llash orqali bolalarning kreativ tafakkurini rag‘batlantiradi. Shu bilan birga, pedagog bolalarni mustaqil fikrlashga, qaror qabul qilishga va o‘z yechimlarini yaratishga undaydi.

Psixolog esa bolalarning individual psixologik xususiyatlarini chuqur o‘rganadi. Ular emotsional holati, qobiliyatlari, qiziqishlari va motivatsiyasini aniqlash orqali pedagogga bolalarning ehtiyojlariga mos tavsiyalar beradi. Psixolog tomonidan olib boriladigan kuzatuvlar, diagnostika va test ishlari bolalarning ijodiy rivojlanish darajasini baholashga imkon yaratadi. Shu orqali pedagoglar bolalarning imkoniyatlari va qobiliyatlarini inobatga olgan holda faoliyatni rejalashtiradi, ularning ijodiy salohiyatini maksimal darajada ochishga yordam beradi.

Shu tariqa, pedagog va psixologning uzviy hamkorligi ijodiy tafakkur rivojining samaradorligini oshiruvchi asosiy omil hisoblanadi. Bu hamkorlik bolalar uchun qulay va xavfsiz muhit yaratish bilan birga, ularning mustaqil fikrlash, ijodiy yechimlar ishlab chiqish, muammoli vaziyatlarga moslashish va o‘z qobiliyatlariga ishonch hosil qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Natijada, bolalar shaxs sifatida barkamol rivojlanadi, ijtimoiy va kommunikativ ko‘nikmalari mustahkamlanadi.

Shuningdek, pedagog va psixologning hamkorlikdagi faoliyati bolalarda guruhda ishlash va ijtimoiy o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Birgalikda ijodiy loyihalar amalga oshirish, turli g‘oyalarni muhokama qilish, bir-birining fikrini qadrlash jarayonida bolalar nafaqat ijodiy tafakkurini, balki muloqot, hamkorlik va empatiya qobiliyatlarini ham oshiradi. Shu bois, pedagog va psixologning uzviy ishlashi maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy tafakkur va shaxsiy rivojlanishning psixologik-pedagogik asoslarini mustahkamlashda ajralmas vosita hisoblanadi.

Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish ularning intellektual, emotsional va shaxsiy kamoloti uchun muhim asos hisoblanadi. Shu yosh davrida shakllanadigan ijodiy tafakkur bolaning mustaqil

fikrlash, yangi g‘oyalarni ishlab chiqish, muammoli vaziyatlarda moslashuvchan yechimlar topish qobiliyatini belgilovchi asosiy komponent hisoblanadi.

Ijodiy tafakkurning samarali rivojlanishi, bir tomondan, bolaning individual psixologik xususiyatlari — qiziqishlari, diqqat va xotira qobiliyati, fantaziya va tasavvur darajasi, emotsional holati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, u pedagogik jarayon, ijodiy faoliyat turlari va qulay rivojlantiruvchi muhitning uyg‘unligida ta’minlanadi. Shu nuqtai nazardan, maktabgacha ta’lim muassasalarida ijodiy yondashuvga asoslangan ta’limni tashkil etish nafaqat bolaning bilim va ko‘nikmalarini oshirishga, balki uning shaxs sifatida barkamol rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

Ijodiy tafakkur rivojlanishi pedagog va psixologning uzviy hamkorligi orqali yanada samarali bo‘ladi. Pedagog bolalarga erkin fikr yuritish imkoniyatini yaratib, ijodiy faoliyatni rag‘batlantirsa, psixolog individual psixologik xususiyatlarni hisobga olib, bolalarni mos tavsiyalar va qo‘llab-quvvatlash bilan ta’minlaydi. Shu tarzda yaratilgan psixologik-pedagogik muhit bolalarning yangi g‘oyalar ishlab chiqish, turli vaziyatlarda kreativ yechimlar topish va o‘z qobiliyatini sinab ko‘rish imkoniyatini kengaytiradi.

Shuningdek, ijodiy tafakkur rivojlanishi bolalarda ijtimoiy va kommunikativ ko‘nikmalar, hamkorlik, guruhda ishlash va bir-birining fikrini qadrlash qobiliyatlarini shakllantiradi. Bu esa ularni kelajakda mustaqil fikrlovchi, tashabbuskor, mas’uliyatli va innovatsion kadr sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda ijodiy tafakkurini rivojlantirish — bu nafaqat pedagogik va psixologik jarayon, balki kelajakdagi barkamol shaxs va jamiyat uchun strategik ahamiyatga ega muhim vazifa hisoblanadi. Shu sababli pedagogik amaliyotda ijodiy yondashuvlarni tizimli qo‘llash, bolalarning psixologik xususiyatlarini hisobga olgan individual va guruh usullarini joriy etish, shuningdek pedagog-psixolog hamkorligini mustahkamlash maktabgacha ta’lim sifatini sezilarli darajada oshiradi va ijodiy, innovatsion fikrlovchi avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vigotskiy L. S. Bola tafakkuri va nutqi / L. S. Vigotskiy. — Moskva, 1984.
2. Piaget J. Bolalarda tafakkur rivojlanishi psixologiyasi / J. Piaget. — Toshkent: O‘qituvchi, 2002.
3. Vygotsky, L. S. Imagination and Creativity in Childhood // Journal of Russian and East European Psychology. — 2004.
4. Piaget, J. Play, Dreams and Imitation in Childhood. — New York: W.W. Norton & Company, 1962.
5. Craft, A. Creativity in Schools: Tensions and Dilemmas. — London: Routledge, 2005.

6. Runco, M. A., & Acar, S. Divergent Thinking as an Indicator of Creative Potential // Creativity Research Journal, 2012.
7. Torrance, E. P. Why Fly? A Philosophy of Creativity. — Norwood, NJ: Ablex Publishing, 1995.
8. Tursunova T. Maktabgacha ta’limda ijodiy tafakkurni rivojlantirishning innovatsion usullari // Ta’lim va innovatsiyalar jurnali, 2023.
9. Allamurodov N. G‘. Psixologiya asoslari. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2018.
10. Raxmonov R. Bolalar psixologiyasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2015.
11. Yoqubov G‘. Psixik jarayonlar psixologiyasi. — Toshkent: Noshir, 2020.
12. Ahmedova, M. Maktabgacha ta’lim psixologiyasi. — Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2020.

UDK: 37.018.43:004.8

Nigmatullayeva Matluba Izatullo qizi,
Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi Maktabgacha ta’limni muvofiqlashtirish bo‘limi yetakchi mutaxassisi

SUN’IY INTELLEKT ASOSIDA TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’lim jarayoniga joriy etish orqali ta’lim samaradorligini oshirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda sun’iy intellekt asosida tashkil etilgan ta’lim muhitining o‘quvchilarning bilish faoliyati, motivatsiyasi va individual rivojlanishiga ta’siri yoritib berilgan. Shuningdek, shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni amalga oshirishda adaptiv o‘qitish tizimlari, intellektual o‘quv platformalari va avtomatlashtirilgan teskari aloqa mexanizmlarining o‘rni asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, ta’lim samaradorligi, psixologik-pedagogik shart-sharoitlar, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, adaptiv o‘qitish, raqamli ta’lim muhiti, o‘quv motivatsiyasi, raqamli kompetensiya.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической точки зрения проанализированы психолого-педагогические условия повышения эффективности обучения на основе внедрения технологий искусственного интеллекта в образовательный процесс. В исследовании раскрывается влияние образовательной среды, организованной с применением искусственного

интеллекта, на познавательную деятельность обучающихся, их мотивацию и индивидуальное развитие. Обоснована роль адаптивных обучающих систем, интеллектуальных образовательных платформ и автоматизированных механизмов обратной связи в реализации личностно-ориентированного подхода в обучении.

Ключевые слова: искусственный интеллект, эффективность образования, психолого-педагогические условия, личностно-ориентированное обучение, адаптивное обучение, цифровая образовательная среда, учебная мотивация, цифровая компетентность.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR IMPROVING EDUCATIONAL EFFECTIVENESS BASED ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. This article provides a scientific and theoretical analysis of the psychological and pedagogical conditions for improving the effectiveness of education through the integration of artificial intelligence technologies into the learning process. The study examines the impact of an AI-based educational environment on learners' cognitive activity, motivation, and individual development. The role of adaptive learning systems, intelligent educational platforms, and automated feedback mechanisms in implementing a learner-centered approach is substantiated.

Keywords: artificial intelligence, educational effectiveness, psychological and pedagogical conditions, learner-centered education, adaptive learning, digital learning environment, learning motivation, digital competence.

Globallashuv, raqamli transformatsiya va axborot jamiyati shakllanishi sharoitida ta'lim tizimi jamiyat taraqqiyotining strategik omillaridan biriga aylanib bormoqda. Zamonaviy mehnat bozori sharoitlari, fan va texnika taraqqiyotining jadal sur'atlari, shuningdek, bilimlar hajmining keskin ortib borishi ta'lim jarayonini doimiy ravishda yangilab borishni taqozo etmoqda. Bu esa ta'lim tizimi oldiga o'quv jarayonining samaradorligini oshirish, ta'lim oluvchilarning individual xususiyatlari, ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olgan holda shaxsga yo'naltirilgan ta'limni tashkil etish, ularning mustaqil, tanqidiy va tizimli fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish kabi muhim vazifalarni qo'ymoqda. Ushbu jarayonda an'anaviy ta'lim modellari bilan bir qatorda innovatsion yondashuvlarni joriy etish, xususan, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish zarurati tobora ortib bormoqda.

Sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim jarayonini tashkil etishda yangi imkoniyatlar yaratib, o'quv faoliyatini individuallashtirish, o'qitish mazmunini moslashtirish va baholash tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi. Mazkur texnologiyalar asosida ta'lim oluvchilarning bilim darajasi, o'zlashtirish sur'atlari,

kognitiv uslublari va psixologik holatini tahlil qilish imkoniyati paydo bo‘ladi. Natijada, ta’lim jarayoni ta’lim oluvchining individual rivojlanish trayektoriyasiga mos ravishda tashkil etilib, uning o‘quv motivatsiyasini oshirish va bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishiga sharoit yaratiladi. Shu bilan birga, sun’iy intellektdan foydalanish o‘qituvchining pedagogik faoliyatini samarali rejalashtirish, ta’lim jarayonida yuzaga keladigan muammolarni oldindan prognoz qilish va ularga tezkor yechimlar ishlab chiqish imkonini beradi.

Biroq sun’iy intellekt asosida ta’limni joriy etish jarayoni faqat texnologik infratuzilmani rivojlantirish bilan cheklanmasligi lozim. Mazkur jarayon ta’limning psixologik-pedagogik asoslarini qayta ko‘rib chiqishni, o‘qitish metodlari va shakllarini zamonaviy talablarga moslashtirishni taqozo etadi. Xususan, ta’lim oluvchilarning yosh va individual psixologik xususiyatlari, bilish jarayonlarining o‘ziga xosligi, o‘quv motivatsiyasi va emotsional holatini hisobga olish sun’iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, pedagoglarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish, ularning sun’iy intellekt asosidagi vositalardan didaktik va tarbiyaviy maqsadlarda foydalanish bo‘yicha tayyorgarligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, sun’iy intellekt asosida ta’lim samaradorligini oshirish jarayonida axloqiy-me’yoriy, huquqiy va ijtimoiy jihatlarni ham inobatga olish zarur. Ta’lim oluvchilarning shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilish, algoritmik xolislikni ta’minlash, sun’iy intellekt tizimlarining shaffofligi va ishonchliligini oshirish, shuningdek, ta’lim jarayonida inson omilining yetakchi rolini saqlab qolish muhim vazifalar qatoriga kiradi. Shu bois, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish jarayonida pedagogik nazorat va refleksiya mexanizmlarini kuchaytirish, ta’lim oluvchilarda raqamli madaniyat va mas’uliyatli munosabatni shakllantirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi – sun’iy intellekt asosida ta’lim samaradorligini oshirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat.

Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayonidagi imkoniyatlarini tahlil qilish;
- ta’lim samaradorligiga ta’sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash;
- sun’iy intellekt asosida ta’limni tashkil etishning pedagogik shart-sharoitlarini asoslash.

Sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari zamonaviy ta’lim tizimida o‘quv jarayonining sifat va samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim innovatsion vositalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Xususan, SI asosidagi texnologiyalar ta’lim jarayonini individuallashtirish, adaptiv o‘qitish tizimlarini yaratish hamda ta’lim natijalarini oldindan prognoz qilish imkonini beradi. Bunday tizimlar o‘quvchilarning bilim darajasi, o‘zlashtirish sur’atlari, o‘rganish uslublari va

qiziqishlarini tahlil qilgan holda, ularga moslashtirilgan o‘quv materiallari va topshiriqlarni taklif etadi. Natijada, har bir ta’lim oluvchi o‘zining individual imkoniyatlariga mos ta’lim trayektoriyasi asosida bilim olish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Shuningdek, sun’iy intellekt texnologiyalarining joriy etilishi ta’lim jarayonida baholash tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi. Avtomatlashtirilgan baholash va monitoring mexanizmlari orqali o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalari holati muntazam ravishda tahlil qilinib, o‘quv jarayonidagi kamchiliklar o‘z vaqtida aniqlanadi. Bu esa pedagoglarga ta’lim jarayonini samarali rejalashtirish, o‘qitish strategiyalarini moslashtirish va individual yondashuvni kuchaytirish imkonini beradi. Shu tariqa, sun’iy intellektdan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Sun’iy intellekt asosida ta’limni samarali tashkil etishda ta’lim oluvchilarning psixologik xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Avvalo, o‘quvchilarning ichki motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish sun’iy intellektdan foydalanishning asosiy psixologik shart-sharoitlaridan biridir. SI asosidagi tizimlar o‘quvchilarning yutuqlarini tezkor baholash va rag‘batlantirish orqali ularning o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi hamda bilim olishga bo‘lgan ijobiy munosabatni shakllantiradi.

Shuningdek, o‘quvchilarda o‘z-o‘zini nazorat qilish, o‘z faoliyatini tahlil qilish va refleksiya ko‘nikmalarini rivojlantirish ta’lim samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Sun’iy intellekt vositalari o‘quvchilarga darhol teskari aloqa berish orqali ularning xatolarini anglashiga, bilim darajasini baholashiga va o‘qish jarayonini mustaqil boshqarishiga ko‘maklashadi. Bundan tashqari, ta’lim jarayonida psixologik qulay va xavfsiz muhitni yaratish, o‘quvchilarning emotsional holatini qo‘llab-quvvatlash ham muhim psixologik shart-sharoitlar sirasiga kiradi.

Sun’iy intellektdan foydalanishda o‘quvchilarning individual psixologik xususiyatlari, jumladan, xotira hajmi, tafakkur turlari, diqqat barqarorligi va bilish faoliyatining o‘ziga xos jihatlarini hisobga olish ta’lim jarayonining samaradorligini yanada oshiradi. Bu omillarni inobatga olish orqali sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan tarzda tashkil etishga xizmat qiladi.

Sun’iy intellekt asosida ta’lim samaradorligini oshirish pedagogik jihatdan puxta rejalashtirilgan va metodik jihatdan asoslangan yondashuvni talab etadi. Avvalo, shaxsga yo‘naltirilgan va kompetensiyaviy yondashuvni ta’lim jarayonida izchil amalga oshirish zarur. Bunda sun’iy intellekt texnologiyalari o‘quvchilarda nafaqat bilim, balki amaliy ko‘nikma va kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qilishi lozim.

Shuningdek, o‘qituvchilarning raqamli va metodik kompetensiyalarini rivojlantirish sun’iy intellektdan samarali foydalanishning muhim pedagogik shart-sharoitlaridan biridir. Pedagoglar sun’iy intellekt vositalarini o‘quv dasturlari bilan integratsiya qilish, ularni dars jarayonida maqsadga muvofiq qo‘llash va ta’lim

natijalarini tahlil qilish ko‘nikmalariga ega bo‘lishlari zarur. Bunda an’anaviy va raqamli ta’lim usullarining uyg‘unligini ta’minlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Eng muhimi, pedagog sun’iy intellektni o‘qituvchini to‘liq almashtiruvchi vosita sifatida emas, balki uning pedagogik faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi, yengillashtiruvchi va samaradorligini oshiruvchi yordamchi vosita sifatida qo‘llashi lozim. Pedagogning tarbiyaviy ta’siri, shaxsiy namuna ko‘rsatishi va ta’lim jarayonini boshqarishdagi roli har qanday texnologik yechimdan ustun bo‘lib qoladi.

Bugungi kunda ta’lim tizimini raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalarni o‘quv jarayoniga joriy etish global ahamiyat kasb etib, bu jarayonda sun’iy intellekt texnologiyalarining roli tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchilarda asosiy bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, mazkur bosqichda sun’iy intellektdan foydalanish alohida pedagogik va metodik yondashuvni talab etadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari yosh xususiyatlari, psixologik rivojlanish darajasi va bilish faoliyatining o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Shu sababli sun’iy intellekt texnologiyalarini ta’lim jarayoniga tatbiq etishda pedagogik maqsadga muvofiqlik, yoshga moslik va metodik asoslanganlik tamoyillariga qat’iy amal qilish zarur. Sun’iy intellekt vositalari o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirish va mustahkam bilim asoslarini shakllantirishga xizmat qilishi lozim.

Sun’iy intellekt — bu inson aql-zakovatiga xos bo‘lgan faoliyatlarni (o‘rganish, tahlil qilish, qaror qabul qilish) bajarishga qodir bo‘lgan dasturiy va texnik tizimlar majmuasidir. Ta’lim sohasida sun’iy intellekt quyidagi yo‘nalishlarda qo‘llanilmoqda:

- adaptiv ta’lim platformalari;
- intellektual repetitor tizimlari;
- o‘quvchilar bilimini avtomatik baholash;
- individual ta’lim yo‘nalishlarini shakllantirish;
- o‘qituvchi faoliyatini tahlil qilish va rejalashtirish.

Boshlang‘ich ta’limda sun’iy intellekt asosan o‘quv materiallarini soddalashtirish, vizuallashtirish va o‘quvchini faollashtirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Boshlang‘ich ta’lim o‘quv jarayonida sun’iy intellekt quyidagi metodik imkoniyatlarni taqdim etadi:

1. Individual yondashuvni ta’minlash

Sun’iy intellekt asosidagi tizimlar har bir o‘quvchining bilim darajasi, o‘zlashtirish sur’ati va qiziqishlarini tahlil qilib, mos o‘quv topshiriqlarini taklif etadi. Bu esa differensial va individual ta’limni samarali tashkil etish imkonini beradi.

2. O‘quvchilarning bilish faolligini oshirish

Interaktiv mashqlar, o‘yin elementlariga asoslangan intellektual dasturlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va ularni faol ishtirok etishga undaydi.

3. Mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini rivojlantirish

Sun’iy intellektli ta’lim platformalari o‘quvchilarga mustaqil ravishda topshiriqlar bajarish, xatolarini tahlil qilish va o‘z-o‘zini nazorat qilish imkonini yaratadi.

4. O‘qituvchi faoliyatini metodik qo‘llab-quvvatlash

Sun’iy intellekt o‘qituvchiga o‘quvchilar natijalarini tahlil qilish, dars samaradorligini baholash va kelgusi darslarni rejalashtirishda yordam beradi.

Sun’iy intellektni joriy etishning didaktik shartlari

Boshlang‘ich ta’limda sun’iy intellektni samarali qo‘llash uchun quyidagi didaktik shartlarga amal qilish zarur:

- o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish;
- sun’iy intellekt vositalarini an’anaviy ta’lim metodlari bilan uyg‘unlashtirish;
- o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish;
- axborot xavfsizligi va axloqiy me’yorlarga rioya etish.

Zamonaviy jamiyatning raqamli rivojlanishi ta’lim tizimi oldiga sifat jihatidan yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Axborot oqimining keskin ortishi, bilimlarning tez yangilanishi va mehnat bozorining yangi kompetensiyalarni talab qilishi ta’lim jarayonini innovatsion asosda tashkil etishni taqozo etadi. Shu nuqtayi nazardan, sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarini ta’lim jarayoniga joriy etish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Sun’iy intellekt asosida ta’limni tashkil etish o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish, o‘qitish jarayonini adaptivlashtirish va bilimlarni o‘zlashtirish sifatini oshirishga xizmat qiladi. Biroq ushbu texnologiyalarni samarali qo‘llash muayyan psixologik va pedagogik shart-sharoitlarning yaratilishini talab etadi.

Sun’iy intellekt — bu inson tafakkuriga xos bo‘lgan ayrim funksiyalarni (tahlil, xulosa chiqarish, prognoz qilish, o‘rganish) amalga oshiruvchi texnologiyalar majmuidir. Ta’lim sohasida sun’iy intellekt quyidagi yo‘nalishlarda qo‘llanilmoqda:

- adaptiv o‘qitish tizimlari;
- intellektual repetitorlar va virtual yordamchilar;
- avtomatlashtirilgan baholash va monitoring tizimlari;
- ta’lim natijalarini tahlil qilish va prognozlash.

Mazkur imkoniyatlar ta’lim jarayonini individuallashtirish va differensiallashtirishga xizmat qilib, o‘quvchilar faolligini oshiradi.

Samarali ta’lim muhiti quyidagi komponentlarni o‘z ichiga oladi:

- texnologik infratuzilma;
- psixologik qulay muhit;
- metodik ta’minot;

- uzluksiz monitoring va tahlil.

Mazkur muhit o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish qobiliyatini rivojlantiradi.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt asosida ta’lim samaradorligini oshirish faqatgina zamonaviy texnologik imkoniyatlarni joriy etish bilangina cheklanib qolmay, balki psixologik va pedagogik shart-sharoitlarning uzviy va kompleks tarzda ta’minlanishini taqozo etadi. Ta’lim jarayonida o‘quvchilarning individual psixologik xususiyatlari, bilish ehtiyojlari va rivojlanish sur’atlarini hisobga olish, ularning ichki motivatsiyasini kuchaytirish, refleksiya hamda o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalarini tizimli ravishda rivojlantirish sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’limdagi samaradorligini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, pedagoglarning raqamli va metodik kompetensiyalarini oshirish, ularni sun’iy intellekt vositalaridan maqsadga muvofiq va samarali foydalanishga tayyorlash mazkur jarayonning muhim sharti hisoblanadi.

O‘tkazilgan tadqiqotlar va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonining samaradorligi bevosita psixologik va pedagogik shart-sharoitlarning to‘g‘ri va ilmiy asosda tashkil etilishiga bog‘liqdir. Xususan, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda ta’lim jarayonini loyihalash, o‘quv motivatsiyasini oshirishga qaratilgan mexanizmlarni joriy etish hamda pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini izchil rivojlantirish sun’iy intellekt texnologiyalarining didaktik imkoniyatlaridan to‘liq foydalanishga zamin yaratadi. Natijada, ta’lim sifati va samaradorligi sezilarli darajada oshib, zamonaviy raqamli jamiyat talablariga javob beradigan, mustaqil va tanqidiy fikrlovchi, innovatsion kompetensiyalarga ega raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash imkoniyati kengayadi.

Umuman olganda, sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim tizimiga puxta va maqsadga muvofiq integratsiyasi ta’lim jarayonini modernizatsiya qilish, uning natijadorligini oshirish hamda uzluksiz ta’lim tizimining barqaror rivojlanishini ta’minlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ta’limda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt asoslari. – Toshkent, 2022.
2. Pedagogik psixologiya: darslik. – Toshkent: Fan, 2020.
3. Sun’iy intellekt va ta’lim integratsiyasi masalalari. Ilmiy maqolalar to‘plami. – 2023.
4. Kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’limni tashkil etish. – Toshkent, 2021.
5. Karimov I.A. Ta’lim va taraqqiyot masalalari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019.
6. Xoliqov A.A. Raqamli pedagogika asoslari. – Toshkent, 2021.

7. UNESCO. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities. – Paris, 2020.
8. G‘ofurov O., Rahimova D. Boshlang‘ich ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent, 2022.

UDK: 94(575.2):37.013.3:37.091

Berdaliyeva S.D.,
Toshkent davlat transport universiteti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi

YUSUF XOS HOJIB AXLOQIY QARASHLARI SHAKLLANISHINING TARIXIY-IJTIMOIY OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning axloqiy qarashlarini shakllanishining tarixiy va ijtimoiy omillari batafsil yoritilgan. Maqola “Qutadg‘u bilig” asari asosida Hojibning insonparvarlik qarashlari, davlat va jamiyat boshqaruvi, bilim va zakovatning qadri, axloqiy me’yorlar, odob va hurmat kabi masalalardagi g‘oyalari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, maqolada Qoraxoniylar davri ijtimoiy-siyosiy sharoitlari va ularning Hojibning qarashlariga ta’siri ham ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: ma’naviy qadriyatlar, buyuk mafkura, insonparvarlik qarashlari, davlat va jamiyat boshqaruvi, burch, bilim va zakovat qadri, halollik, hurmat, oqibat, odob.

ИСТОРИКО-СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ НРАВСТВЕННЫХ ВЗГЛЯДОВ ЮСУФА ХОСА ХОДЖИБА

Аннотация. В данной статье подробно описаны исторические и социальные факторы формирования нравственных взглядов Юсуфа Хоса Ходжиба. Основываясь на произведении «Кутадгу Билиг», анализируются гуманитарные взгляды автора, управление государством и обществом, ценность знаний и ума, моральные нормы, этикет и уважение. Также рассматривается социально-политическая обстановка эпохи Караханидов и её влияние на формирование взглядов Ходжиба.

Ключевые слова: духовные ценности, великая идеология, гуманитарные взгляды, управление государством и обществом, долг, ценность знаний и ума, честность, уважение, последствия, манеры

HISTORICAL AND SOCIAL FACTORS OF THE FORMATION OF YUSUF KHOS HAJIB’S MORAL VIEWS

Abstract. This article describes in detail the historical and social factors influencing the formation of Yusuf Khos Hajib’s moral views. Based on the work “Qutadg‘u Bilig,” it analyzes the author’s humanitarian views, state and society management, the value of knowledge and intelligence, moral norms, manners, and

respect. The article also examines the socio-political context of the Karakhanid era and its impact on Hajib's perspectives.

Key words: spiritual values, great ideology, humanitarian views, state and society management, duty, the value of knowledge and intelligence, honesty, respect, consequences, manners

Yusuf Xos Hojibning "Qutadgu bilig" asari o'z davrining axloqiy, ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi beqiyos manbadir. Ushbu asar nafaqat falsafiy va mafkuraviy jihatdan boy, balki tarixiy, madaniy va pedagogik nuqtai nazardan ham muhim ahamiyatga ega. "Qutadg'u bilig" – bobolarimizning yuzyilliklar davomida shakllantirgan olam va jamiyat haqidagi qarashlari badiiy marjonga tizilgan kitob bo'lib, u o'quvchini insoniy fazilatlar, adolat, bilim, zakovat va axloqiy odatlar masalalariga chuqur o'ylashga chorlaydi.

Yusuf Xos Hojib asarda ilg'or insonparvarlik qarashlarini, davlat va jamiyat boshqaruvi tamoyillarini, yurtning rivoji va boshqaruvdagi turli mansab egalarining burchlarini, ularga qo'yiladigan talablarni, bilim va zakovatning qadri, halollik, o'zaro hurmat, oqibat, odob hamda ta'lim-tarbiya masalalarini qahramonlar dialoglari va munozara-tortishuvlar orqali yoritadi. Shu sababli, "Qutadg'u bilig" asari o'rta asrlarda nafaqat turk dunyosida, balki butun Sharq adabiyotida shoh asar sifatida dovrug' qozondi. Asar bir necha avlod turkologlar tomonidan muntazam ravishda o'rganilib, tadqiq etilib kelinmoqda, bu esa uning zamonaviy ilm-fan va pedagogik tadqiqotlar uchun ham dolzarbligini ko'rsatadi.

Asar ideal inson, adolatli hukmdor va bilim olishning ahamiyatini ta'kidlaydi. Hojib insoniy fazilatlar, ijtimoiy adolat, axloqiy me'yorlar va ruhiy rivojlanish masalalarini muhokama qilish orqali o'quvchini nafaqat ma'naviy, balki aqliy va etika jihatdan shakllantiradi. "Qutadg'u bilig" asarining g'oyalari o'z davrida yuzaga kelgan muammolarni hal qilish bilan cheklanmay, bugungi avlod uchun ham ma'naviy yo'l-yo'riq va hayotiy me'yor sifatida ahamiyatini saqlab qolgan. Uning axloqiy saboqlari insoniyatni yanada yaxshi hayotga erishish yo'nalishida yo'naltiruvchi manba sifatida xizmat qiladi.

Shuningdek, Hojibning asari zamon bilan uzviy bog'lanishga ega bo'lib, ma'naviy va ijtimoiy masalalarni hal qilishda, shaxsiy va jamiyat hayotining asosiy yo'nalishlarini belgilashda muhim rol o'ynaydi. "Qutadg'u bilig" nafaqat tarixiy meros, balki bugungi kun pedagogik, axloqiy va siyosiy fikrlar uchun ham ilhom manbai hisoblanadi. Shu sababli, mamlakatimizning zamonaviy va jozibador qiyofasini yaratish, Yangi O'zbekistonni barpo etish va yosh avlodni ma'naviy jihatdan yetuk shakllantirish bugungi kunimizning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda Yangi O'zbekistonda jadal ilgari surilayotgan Uchinchi Renessans g'oyasi ko'plab jihatlari bilan qadimdan davom etib kelayotgan milliy va ma'naviy qadriyatlarimizga uzviy bog'liqdir. Ushbu g'oya nafaqat tarixiy merosimizni tiklash va rivojlantirishga, balki zamonaviy jamiyatda yosh avlodni

ma'naviy va intellektual jihatdan yetuk shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli, Sharq Renessansi davri allomalarining ilmiy-falsafiy merosini o'rganish va tadqiq etish jarayonida materializm ruhidan tashqari, tarixiy haqiqatlar va ma'naviy qadriyatlarni ham hisobga olish zaruriy ahamiyatga ega.

Yosh avlod ilm, ma'naviyat va kreativlik bilan boyitilgan bo'lib, kelajakda mamlakatimizni rivojlantirishda muhim omil sifatida xizmat qiladi. Bugungi kunda ular o'z maqsadlariga erishish uchun zamonaviy ta'lim tizimi, innovatsion texnologiyalar va ilmiy izlanishlardan faol foydalanmoqda. Shu bilan birga, ular global muammolarni hal qilish, ijtimoiy adolatni ta'minlash, iqtisodiy taraqqiyot va jamiyat rivojida faol ishtirok etmoqda. Yoshlarning yangi fikrlari, ijodiy g'oyalari va tashabbuslari ijtimoiy o'zgarishlar uchun zarur bo'lgan yangi yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, yoshlarni tarbiyalash va ularning bilim, salohiyat va imkoniyatlarini to'liq rivojlantirish — butun jamiyatning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Yoshlarning madaniyat, san'at, sport va boshqa sohalardagi muvaffaqiyatlari nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishiga, balki mamlakatimizning xalqaro maydondagi obro' va imijini shakllantirishga ham katta hissa qo'shadi. Shu sababli, yoshlar — kelajagimizning poydevori; ularning bilim va mahorati bilan qudratli, barqaror va jozibador O'zbekistonni barpo etish mumkin.

Shuning uchun, har birimiz yoshlarning fikrlari, tashabbuslari va ishtiyoqini e'tiborsiz qoldirmasligimiz, ularni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratishimiz zarur. Yoshlar mamlakatimizning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy rivojida faol ishtirok etadigan, o'z davrining eng muhim resursi hisoblanadi. Shu tariqa, ularning faolligi va ijodiy salohiyati Yangi O'zbekistonni barqaror, qudratli va jozibador davlatga aylantirish yo'lida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

X asrning ikkinchi yarmida esa bu davlatning saltanat darajasidagi rivoji boshlangan. Abdulkarim Sotuq Bug'roxon hokimiyatni qo'lga kiritib, o'zini "Qoraxon" deb e'lon qildi, va Bug'roxondan keyingi barcha xonlar ham ushbu unvon bilan tanilgan. 992-yilda, Elikxon Bug'ra rahbarligidagi Qoraxoniylar qo'shini Movarounnahrga tajovuz qildi. Bu davrda, Elikxon Nasr Buxoroga qaytadan hujum qilib, 995-996-yillarda Nuh II Sabuh Tegin boshchiligidagi kuchlar tomonidan to'xtatildi. 999-yilda esa Qoraxoniylar Buxoroni yana egallab, amir Abdul Malik II va uning oilasini asirga olishdi. Ushbu fojiali voqea Movarounnahrda hokimiyat muvozanatini Qoraxoniylar foydasiga keskin o'zgartirdi. Qoraxoniylar davlati Koshg'ardan Amudaryogacha cho'zilib, Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Shosh, Farg'ona va qadimgi So'g'd yurtlarini o'z bag'riga oldi.

Bu zamonlar, qahr-g'azab va sadoqat to'la zaminlarda, ulkan bir imperiyaning tug'ilishi va qulashini kuzatishning guvohi bo'ldi. Qoraxoniylar, o'z kuchlari bilan, yurtning taqdirini belgilab, tarix sahnasida yangi sahifalar yozishga kirishdilar.1005-yilgacha Somoniylarning so'nggi vakili al-Muntasir Qoraxoniylar bilan kurash olib borgan, ammo raqibning ko'p sonli qo'shi g'alabani ta'minlaydi. Bog'dod

halifasining fatvosi bilan elikxon Nasr ibn Ali Movarounnahrda o‘z hukmronligini o‘rnatadi. Qoraxoniylar Movarounnahrni zabt etgach, dehqonlar tabaqasini yo‘q qilib, ularning yer va suvlarini davlat tasarrufiga o‘tkazgan. Elikxon Nasr 1012-yilda vafot etganidan so‘ng, uning o‘rnini ukasi Ali Tegin egallaydi. "Yusuf Xos Hojib tomonidan 1069-yilda yaratilgan "Qutadg‘u bilig" asari turkiy xalqlarning umumiy merosi va ko‘plab turkiy adabiy an'analarning bir qismi hisoblanadi. Shu tarzda, ushbu asar butun turkiy olamda tadqiqotlar uchun hamon dolzarb ahamiyatga ega. "Qutadg‘u bilig" – nafaqat turkiy tilda yozilgan birinchi islomiy adabiy matn, balki Qoraxoniylar davri madaniyatiga oid ma'lumotlar xazinasidir".

Dastlab, Qoraxoniylar davlati haqida bastafsil to‘xtalib o‘tsak, maqsadga muvofiq bo‘ladi. "Qoraxoniylar davlati yoki qisqacha Qoraxoniylar – 840 - 1212-yillar oralig‘ida O‘rta Osiyo va Movarounnahrda hukmronlik qilgan turkiy sulola. Bu Markaziy Osiyoda barpo etilgan ilk turkiy-islomiy davlatdir". Ba'zi bir qarashlarga ko‘ra, "Qoraxoniylar davlati qarluq turkiy qabilalariga mansub bo‘lgan". "389/999-yillarda Ilekxon (388-403/998—1013) qo‘mondonligi ostidagi qoraxoniylarning hujumlari ularga Movarounnahr hududidagi hukmronlikni qo‘lga kiritish imkonini berdi". Balxning shimoli, ya'ni Karaning yo‘nalishi (tomoni) turk darvozasidir. Janub darvozasi hind, g‘arbiy darvozasi yahudiy, sharqiy darvozasi esa xitoy. Qora *kuchli, ulug‘vor* va *jasur* degan ma'noni ham anglatadi. Shuning uchun ular bu nomni olishlari kerak edi. "Mahmud G‘azniyga Xitoylar tomonidan berilgan "Qoraxon" atamasi ham huddi shunday ma'noga ega. "Qora" *buyuklik, balandlik va ustunlikni* anglatadi". 840-yilda Yettisuv va Sharqiy Turkiston hududlarida "podshoh yag‘ma" yoki "ilakxon" deb ataladigan Qoraxoniylar davlati paydo bo‘ldi. "Tarixdan ma'lumki, Qoraxoniylar mamlakati O‘rta Osiyoning Sharqiy hududlarida bir qancha turkiy urug‘larning birlashuvi va qo‘shilishi natijasida yuzaga keladi. Davlat asoschisi Abdulkarim Sotiq Bug‘roxon edi. Uning urug‘i turkiy qavmlarga mansub bo‘lgan. Bug‘roxon hamda avlodlari "Arslonxon" yoki "Qoraxon" ba'zan esa "Tabg‘achxon" deb ulug‘lanishgan, ushbu so‘zning lug‘aviy ma'nosi "ulug‘", "buyuk" degan ma'nolarni bildirib turgan. Mamlakat yuksalgan davrlarda uning hududiga bir qancha mintaqalar ham qo‘shiladi. Bolasog‘un shahri davlat poytaxti sifatida belgilanadi".

X asrning ikkinchi yarmida esa bu davlatning saltanat darajasidagi rivoji boshlangan. Abdulkarim Sotuq Bug‘roxon hokimiyatni qo‘lga kiritib, o‘zini "Qoraxon" deb e'lon qildi, va Bug‘roxondan keyingi barcha xonlar ham ushbu unvon bilan tanilgan. 992-yilda, Elikxon Bug‘ra rahbarligidagi Qoraxoniylar qo‘shini Movarounnahrga tajovuz qildi. Bu davrda, Elikxon Nasr Buxoroga qaytadan hujum qilib, 995-996-yillarda Nuh II Sabuh Tegin boshchiligidagi kuchlar tomonidan to‘xtatildi. 999-yilda esa Qoraxoniylar Buxoroni yana egallab, amir Abdul Malik II va uning oilasini asirga olishdi. Ushbu fojiali voqea Movarounnahrda hokimiyat muvozanatini Qoraxoniylar foydasiga keskin o‘zgartirdi. Qoraxoniylar davlati Koshg‘ardan Amudaryogacha cho‘zilib, Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Shosh, Farg‘ona va qadimgi So‘g‘d yurtlarini o‘z bag‘riga oldi.

Bu zamonlar, qahr-g‘azab va sadoqat to‘la zaminlarda, ulkan bir imperiyaning tug‘ilishi va qulashini kuzatishning guvohi bo‘ldi. Qoraxoniylar, o‘z kuchlari bilan, yurtning taqdirini belgilab, tarix sahnasida yangi sahifalar yozishga kirishdilar.1005-yilgacha Somoniylarning so‘nggi vakili al-Muntasir Qoraxoniylar bilan kurash olib borgan, ammo raqibning ko‘p sonli qo‘shi g‘alabani ta’minlaydi. Bog‘dod halifasining fatvosi bilan elikxon Nasr ibn Ali Movarounnahrda o‘z hukmronligini o‘rnatadi. Qoraxoniylar Movarounnahrni zabt etgach, dehqonlar tabaqasini yo‘q qilib, ularning yer va suvlarini davlat tasarrufiga o‘tkazgan. Elikxon Nasr 1012-yilda vafot etganidan so‘ng, uning o‘rnini ukasi Ali Tegin egallaydi.

Qoraxoniylar Amudaryo vodiysi uchun G‘aznaviylar davlatiga qarshi bir qator urushlar olib bordi. XI asr oxirida esa Saljuqlarning kuchayishi natijasida ular ularning ta’siri ostiga kirishga majbur bo‘ldi. Elikxonning dastlabki poytaxti Uzgenda joylashgan bo‘lib, keyinchalik u Samarqandga ko‘chiriladi, shuningdek, Buxoro ham Samarqandning siyosiy va ma’muriy bo‘ysunuviga kiritiladi.

Qoraxoniylar davrida Samarqand, Buxoro va Binkent shaharlarida ko‘plab arxitektura obidalari bunyod etildi. Ularga saroylar, masjidlar va madrasalarni misol keltirish mumkin. Bu qurilishlar nafaqat davlatning siyosiy nufuzi va kuchini aks ettirgan, balki musulmon dinining hududiy va ijtimoiy ta’sirini mustahkamlashda ham muhim rol o‘ynagan. Shu bilan birga, Qoraxoniylar davlat chegaralarida islom dinini keng targ‘ib qilish siyosatini faol davom ettirdilar.

Ushbu davrda Somoniylar sulolasi siyosiy va iqtisodiy inqirozga duch kelgan va kuchsizlangan edi. Ana shunday murakkab sharoitda Qoraxoniylar Buxoroni deyarli qarshiliksiz egallab oldilar. Ammo Hasan Bug‘roxonning betobligi tufayli Buxoroda uzoq qololmay, Qashqarga qaytayotganda hayotdan ko‘z yumdi. 996-yilda Qoraxoniylar yana Movarounnahrga yangi yurish boshladilar.

G‘aznaviylar bilan olib borilgan muzokaralar natijasida shartnoma tuzilib, Sirdaryo havzasi Qoraxoniylar nazoratiga o‘tdi. Shu bilan birga, Amudaryoning janubidagi hududlarda va Xurosonda Sabuktegin boshqaruvini o‘rnatdi. 1006 va 1008-yillarda Qoraxoniylar Xurosonga qo‘shin tortib, Balx, Tus va Nishopur shaharlarini zabt etishga muvaffaq bo‘ldilar.

Biroq, Sulton Mahmud G‘aznaviy Qoraxoniylarga qarshi jiddiy zarba berib, Xurosonni o‘z nazorati ostida saqlab qoldi. Shu tariqa G‘aznaviylar o‘zlariga homiylik qilgan Saljuqlarga qarshi ziddiyatlar yaratib, bu hududdagi siyosiy muvozanatni mustahkamlashga harakat qilishdi. Bu jarayonda katta harbiy to‘qnashuvlar yuz berdi, xususan, 1040-yilda Dandanakon jangida G‘aznaviylar Saljuqlardan jiddiy zarba olishgan va o‘z kuchlarini qayta tiklash imkoniga ega bo‘lishmagan.

Natijada, Qoraxoniylar davlati nafaqat Movarounnahr hududini nazorat qilgan, balki ularning siyosiy va harbiy faoliyati Markaziy Osiyo tarixida yangi davr boshlanishiga sabab bo‘lgan. Shu bilan birga, Qoraxoniylar arxitektura, din va madaniyat sohasida amalga oshirgan ishlar Sharqiy Turkiston va O‘rta Osiyo madaniy merosini boyitishga katta hissa qo‘shgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muhamedov Asror Asadovich. “Yusuf Xos Hojib va Mishel Monten ijtimoiy-falsafaiy merosining komparativistikasi”. Falsafa fanlari doktori (Doctor of Science) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Andijon – 2024 y. B. 19.

2. Azamat Ziyo. Qoraxoniylar. URL: https://e-tarix.uz/vatan-tarixi/uzbek-davlati/365-qoraxoniylar.html Murojaat sanasi: 7.11.2023 y.

3. Usmonov K., Sodiqov M., Burxonova S. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002. – B. 116.

UDK: 316.6:159.9-053.6:327.83

GLOBALLASHUV SHAROITIDA YOSHLAR IJTIMOIY MOTIVLARI TRANSFORMATSIYASI: KOMMUNIKATIV, KOGNITIV VA TARBIYAVIY OMILLARNING PSIXOLOGIK TAHLILI

Abdulazizov Oybek Elmurod o'g'li,
Farg'ona davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada globallashuv jarayonida yoshlarning psixologik motivatsiyasi shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy, madaniy va axborot omillar kompleks ravishda o'rganiladi. Tadqiqot Xabermasning kommunikativ harakat nazariyasi, Bekning "xavf jamiyati" konsepsiyasi, Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi, Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi, Kohlbergning axloqiy rivojlanish modeli va Makluyenning "global qishloq" g'oyalariga tayangan holda olib borilgan.

Kalit so'zlar: Motivatsiya, globallashuv, axborot muhit, yoshlar psixologiyasi, kommunikativ harakat, xavf jamiyati, madaniy identitet, ijtimoiy o'rganish, axloqiy rivojlanish.

ТРАНСФОРМАЦИЯ СОЦИАЛЬНЫХ МОТИВОВ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОММУНИКАТИВНЫХ, КОГНИТИВНЫХ И ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ ФАКТОРОВ

Аннотация. В данной статье комплексно исследуются социальные, культурные и информационные факторы, влияющие на формирование психологической мотивации молодежи в условиях глобализации. Исследование основано на теории коммуникативного действия Ю. Хабермаса, концепции «общества риска» У. Бека, культурно-историческом подходе Л. С. Выготского, теории социального научения А. Бандуры, модели нравственного развития Л. Кольберга, а также идее «глобальной деревни» М. Маклюэна.

Ключевые слова: мотивация, глобализация, информационная среда, психология молодежи, коммуникативное действие, общество риска, культурная идентичность, социальное научение, нравственное развитие.

TRANSFORMATION OF YOUTH SOCIAL MOTIVES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION: A PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF COMMUNICATIVE, COGNITIVE, AND EDUCATIONAL FACTORS

Annotation. This article examines the complex influence of social, cultural, and informational factors on the formation of youth psychological motivation in the

context of globalization. The study draws on the theories of communicative action (Habermas), the risk society (Beck), cultural-historical development (Vygotsky), social learning (Bandura), moral development (Kohlberg), and McLuhan’s “global village.”

Keywords: Motivation, globalization, information environment, youth psychology, communicative action, risk society, cultural identity, social learning, moral development.

Globallashuv jarayoni zamonaviy jamiyatning barcha sohalariga keskin ta’sir ko‘rsatmoqda va ushbu jarayon ayniqsa yoshlarning psixologik rivojlanishiga, ular ongida shakllanayotgan motivatsion jarayonlarga bevosita taalluqlidir. Axborot texnologiyalari keskin sur’atda rivojlanib borayotgan sharoitda yoshlarning ehtiyojlari, ijtimoiy yo‘nalishlari, qadriyatlari va maqsadlari ilgari kuzatilmagan darajada o‘zgarib bormoqda. Global axborot makoni ularni nafaqat bilim manbalari bilan ta’minlaydi, balki shaxslararo muloqot, axloqiy qarorlar va dunyoqarashning ichki tuzilmasini qayta shakllantiruvchi psixologik mexanizmga aylanmoqda. Shu sababli yoshlarning motivatsion tizimiga zamonaviy axborot oqimlarining qanday ta’sir ko‘rsatishini ilmiy jihatdan o‘rganish dolzarb ilmiy va amaliy vazifalardan biridir.

Zamonaviy globallashuv sharoitida yoshlar motivatsiyasi, ijtimoiy faolligi va shaxsiy rivojlanish dinamikasi butun dunyo miqyosida strategik ahamiyat kasb etmoqda. Aholisi tez sur’atlarda yangilanayotgan Yevropa davlatlarida — xususan, Germaniya, Fransiya va Buyuk Britaniyada — yoshlarning ta’lim, bandlik va ijtimoiy integratsiyasini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha davlat siyosati tubdan yangilanmoqda; bu mamlakatlarda kreativ iqtisodiyot, raqamli ko‘nikmalar va psixologik barqarorlikni mustahkamlash ustuvor yo‘nalish sifatida qaralmoqda.

Shuningdek, Janubiy Koreya, Yaponiya va Singapur kabi Osiyo davlatlarida yoshlar motivatsiyasini shakllantirishda ijtimoiy-psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimlari, innovatsion ta’lim modeli va raqobatbardosh mehnat bozori bilan uyg‘unlashgan davlat strategiyalari muhim omilga aylandi. Bu tajriba shuni ko‘rsatadiki, yoshlar motivatsiyasini boshqarish faqat psixologik jarayon emas — balki davlat siyosati, iqtisodiy imkoniyatlar va madaniy muhit bilan chambarchas bog‘liq murakkab tizimdir.

Mintaqaviy darajada, MDH davlatlarida ham yoshlar siyosati keskin o‘zgarishlar bosqichiga kirdi. Rossiya, Qozog‘iston va Ozarbayjonda yoshlar bandligini oshirish, startaplarni moliyalashtirish, ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish va axborot xurujlaridan himoyalanish mexanizmlarini yaratish bo‘yicha keng ko‘lamli dasturlar amalga oshirilmoqda. Biroq, mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, internet makonining kengayishi va global madaniy oqimlarning kuchayishi yoshlar motivatsiyasini barqaror saqlab qolish borasida bir qator psixologik, axborot va ijtimoiy chaqiriqlarni yuzaga keltirmoqda.

Aynan shunday sharoitda O‘zbekiston Respublikasi hukumati ham yoshlarga oid davlat siyosatini tubdan o‘zgartirdi. So‘nggi yillarda Shavkat Mirziyoyev rahbarligida yoshlar bilan ishlash tizimi institutsional jihatdan mustahkamlandi, ularning ijtimoiy faolligi, ta’lim sifati, bandligi va psixologik qo‘llab-quvvatlanishiga qaratilgan fundamental islohotlar boshlandi.

Xususan, 2025-yil 9-noyabrda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-163-son farmoni yoshlar bilan bevosita mahalla darajasida ishlashni kuchaytirish, ularni mehnat bozoriga tayyorlash va ijtimoiy faolligini oshirishni ko‘zda tutadi[1.1].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 14-fevraldagi ‘‘Yoshlar bandligini oshirish va tadbirkorlik tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida’’gi PQ-60-son qaroriga muvofiq, yoshlar bandligini ta’minlash, yosh tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, startaplarni moliyalashtirish va kasbga yo‘naltirish tizimini takomillashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda [2.10].

Muhtaram Yurtboshimizning 2024-yil 30-sentyabr sanasidagi ‘‘Iqtidorli yoshlar bilan ishlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida’’ *gi* PQ-346 sonli qarori iqtidorli yoshlarni qo‘llab-quvvatlash tizimini yangi bosqichga olib chiqib, Prezident maktablari, ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalari va ijod maktablari faoliyatini kengaytirishni belgilab berdi [3.2].

Mazkur islohotlar fonida O‘zbekiston yoshlarining psixologik motivatsiyasi ham tubdan o‘zgarib bormoqda. Davlat tomonidan yaratilayotgan iqtisodiy imkoniyatlar, ta’limdagi innovatsiyalar, global axborot makonining ta’siri, media madaniyatining kuchayishi va mehnat bozoridagi raqobat — bularning barchasi yoshlar motivatorlarining yangi strukturasini shakllantirmoqda. Endilikda motivatsiya nafaqat shaxsiy istaklar yoki tashqi rag‘batlar, balki madaniy identitet, axborot oqimlari, ijtimoiy muhit va davlat strategiyasining kesishgan nuqtasida yuzaga keladigan ko‘p qatlamli psixologik jarayon sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Mavzu muammosi shundan iboratki, hozirgi tez o‘zgaruvchan global axborot muhiti sharoitida yoshlarning motivatsiyasi barqarorligini ta’minlash, ularni ijtimoiy, ma’naviy va iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash ham psixologik, ham strategik vazifa sifatida davlat, jamiyat va ilmiy doiralarning diqqat markaziga chiqmoqda. Bu jarayonda psixologik mexanizmlarni ilmiy asosda chuqur o‘rganish, ularning ijtimoiy-madaniy omillar bilan bog‘liqligini tahlil qilish va zamonaviy yondashuvlar asosida yangi model va mexanizmlarni ishlab chiqish zarurdir.

Ushbu maqola maqsadi: — globallashuv jarayonida yoshlarning kommunikativ, kognitiv va tarbiyaviy motivlarining o‘zgarish xususiyatlarini aniqlash, yetakchi nazariy yondashuvlar asosida ularning umumiy va farqli jihatlarini solishtirish hamda motivatsiya tizimi shakllanishiga ta’sir etuvchi psixologik mexanizmlarni ilmiy asosda izohlashdan iborat. Tadqiqotning nazariy asoslari xalqaro va mahalliy psixologik maktablar qarashlari, shuningdek, axborot

xavfsizligi, yoshlar sotsiologiyasi va kommunikatsiya nazariyasiga oid zamonaviy ilmiy manbalarga tayanadi.

Yoshlarning motivlari o‘z mohiyatiga ko‘ra ijtimoiy, kommunikativ, kognitiv va tarbiyaviy omillar ta’sirida shakllanadi. An’anaviy yondashuvlarda ushbu omillar, asosan, oilaviy tarbiya, maktab muhiti va tengdoshlar bilan muloqot doirasida o‘rganilgan bo‘lsa, bugungi globallashgan virtual makon sharoitida motivatsiya jarayoni yangi — transmilliy, tezkor va dinamik ko‘rinishlarga ega bo‘lib bormoqda. Bu jarayonning ilmiy izohlanishi turli nazariy yondashuvlar kesimida har xil talqin qilinadi. Masalan, U. Bek yangi xavflar yoshlar motivlarida beqarorlik va identitet inqirozini kuchaytirayotganini ta’kidlasa, Y. Xabermas motivatsiya asosini ijtimoiy kelishuv va ma’noli muloqotda ko‘radi. Vygotskiy va Bandura yondashuvlari esa motivlarning ijtimoiy-madaniy kontekst va kuzatuv orqali shakllanishini izohlaydi. Mkluen esa zamonaviy yoshlarni “global qishloq” aholisi sifatida baholab, ularning motivlari lokal emas, balki global kommunikativ maydon ta’sirida shakllanishini ko‘rsatadi.

Globallashuv davrida yoshlarning motivatsiya tizimini o‘rganish ko‘plab nazariy maktablar kesishgan murakkab ilmiy muammo sifatida qaraladi. Menda ushbu tadqiqotni boshlash jarayonida ayniqsa ikki narsa qiziqish uyg‘otdi: birinchisi — yoshlarning motivlari turli axborot oqimlari bosimi ostida qanday o‘zgarayotgani; ikkinchisi — klassik psixologik konsepsiyalar zamonaviy medialashgan jamiyat uchun qay darajada yetarli asos bo‘la olishi. Ushbu savollarni tahlil qilishda bir qator yirik nazariy paradigmalar muhim metodologik maydon yaratadi.

Xabermasning kommunikativ harakat nazariyasiga ko‘ra, inson motivatsiyasi asosan kommunikativ ong va ijtimoiy muloqot mazmuni orqali shakllanadi. Zamonaviy yoshlar aynan muloqot muhitining o‘zgarishi — ya’ni ijtimoiy tarmoqlar, raqamli kommunikatsiya va global diskurslar ta’sirida yangi motivatsion ehtiyojlarni qabul qilmoqda. O‘rganishlarim davomida men shuni angladimki, ushbu nazariya yoshlarning kommunikativ motivlari qanday shakllanishini tushuntirishda ayniqsa dolzarb, biroq Xabermasning konsepsiyasi hozirgi “algoritmik kommunikatsiya”ni to‘liq qamrab olmaydi. Bu esa mening nazarimda yondashuvning asosiy cheklovlaridan biridir [6.102–140].

Bekk tomonidan ishlab chiqilgan “Xavf jamiyati” konsepsiyasida tasvirlagan xavf paradigmasi yoshlarning hozirgi davrdagi qaror qabul qilish motivatsiyasi ta’sirlariga juda yaqin. Masalan: noaniqlik, ijtimoiy bosim, axborotning haddan ziyod ko‘pligi kabi tushunchalarni keltirishimiz mumkin. Shaxsiy kuzatuvlarim jarayonida men shuni ko‘rdimki, ko‘plab yoshlar motivatsiyasi konstruktiv maqsadlardan ko‘ra xavf va noaniqlikdan qochishga yo‘naltirilgan. Bu esa rivojlanish emas, himoyalanishga asoslangan motivatsiya shaklini kuchaytiradi. Bekning nazariyasi bu jarayonni yaxshi tushuntiradi, lekin menimcha, u yoshlarning kreativlik, innovatsion fikrlash yoki “o‘sishga yo‘naltirilgan ishtiyoq” kabi ijobiy motivlarini yetarli darajada yoritmaydi [5.45–78].

Vigodskiy o‘zining madaniy-tarixiy yondashuvida motivatsiyani ijtimoiy-madaniy tajribaning ichki psixik tizimga aylanish jarayoni deb tushuntiradi. O‘zbekiston sharoitiga esa aynan shu yondashuv nihoyatda mos keladi. Chunki yoshlar identifikatsiyasi ikkita yo‘nalishda — milliy qadriyatlar va global madaniyat o‘rtasida shakllanmoqda. Tadqiqotlar davomida ko‘plab respondentlar aynan madaniy izlanish, milliylik va shaxsiy ma’naviy izohlar orqali motivlanishini bildirgan. Ammo Vigodskiy ushbu yondashuvni tatbiq etgan davrida bugungi kundagi raqamli madaniyatning bevosita kognitiv tizimga ta’sir mexanizmlari mavjud bo‘lmagan. Shuning uchun, men ushbu nazariyani qo‘llar ekanman, uni hozirgi medialashgan madaniyatga moslashtirish zarurligini qayd etib o‘tishim zarur[9.150–185].

Mavzu doirasidagi eng dolzarb nazariyalardan biri bu Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi bo‘lib, Bandura fikricha, odamlarning motivatsiyasi kuzatish, taqlid va ijtimoiy rag‘bat mexanizmlari orqali shakllanadi. Men ushbu nazariyani ayniqsa ijtimoiy tarmoqlar, blogerlik va raqamli “rol modellari” kuchaygan hozirgi muhitda eng ishlatiladigan konsepsiya deb hisoblayman. Yoshlarning o‘zini namoyon qilish motivi, muvaffaqiyatga intilish, mashhurlikka bo‘lgan ehtiyoji Bandura modeliga juda mos keladi. Lekin, shuni tanqidiy qayd etish joizki, Bandura davrida “virtuallashtirilgan identifikatsiya” mavjud emas edi; bugungi sharoitda esa yoshlar ko‘pincha haqiqiy shaxslar emas, balki algoritmik ravishda shakllantirilgan kontent bilan o‘zini solishtiradi [4.60–95].

Kohlberg o‘zining axloqiy rivojlanish modelida motivatsiyani axloqiy ongning evolyutsiyasi bilan bog‘laydi. Tadqiqot davomida yoshlarning axloqiy qarorlarida ikki omil ko‘zga tashlanadi:

1. global axborot maydonining axloqiy me’yorlari,
2. milliy va diniy qadriyatlar.

Bu ikki manba ko‘pincha bir-biri bilan raqobatga kirishadi. Shu bois yoshlar motivatsiyasida “axloqiy dualizm” kuzatiladi. Menimcha, Kohlberg nazariyasi axloqiy bosqichlarni yaxshi tushuntiradi, lekin hozirgi ko‘p manbali ma’naviy muhiti uchun yetarli darajada moslashmagan deb hisoblasak xató bo‘lmaydi [7. 200–240].

Makluyenning “Global qishloq” konsepsiyasida global axborot maydonini yagona makonga aylantiruvchi omillarni tasvirlagan edi. Men uning g‘oyalarini yoshlarning motivatsiyasiga tatbiq etar ekanman, ayniqsa bir holat e’tiborimni sezilarli darajada o‘ziga tortdi: yoshlar o‘z xulqi va qarorlarini milliy kontekst emas, balki global me’zonlar asosida baholay boshlagan. Bu esa motivatsiyada o‘zgaruvchanlikni kuchaytiradi. Ammo shuni unutmaslik kerakki, Makluyen nazariyasi bugungi algoritmik tizimlar, sun’iy intellekt, kontentni selektiv tarqatish kabi jarayonlarni hisobga olmaydi [8.90-130].

Mazkur nazariy qarashlarning umumiy jihati shundaki, barchasi yoshlarning motivatsion tizimi tashqi axborot oqimlari va ijtimoiy muloqot sifatiga kuchli darajada bog‘liq ekanini e’tirof etadi. Biroq ularning farqli tomonlari

motivatsiyaning birlamchi manbai va asosiy determinantini turlicha talqin qilishidadir. Shu asosda yoshlarning ijtimoy motivlarini globallashuv sharoitida qanday shakllanishini chuqur o‘rganish ilmiy muammo sifatida dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Ushbu maqolada globallashuv jarayonida yoshlarning psixologik motivatsiyasi shakllanishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy, madaniy va axborot omillar kompleks ravishda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari yoshlarning motivatsion tizimi nafaqat milliy madaniy identitet, balki global axborot maydoni ta’siri ostida ham murakkab transformatsiyalarga uchrayotganini ko‘rsatdi.

Yirik nazariy maktablarning – Xabermas, Bek, Vygotskiy, Bandura, Kohlberg va Makluyen – qarashlari o‘rganilib, ularning zamonaviy medialashgan va algoritmlarga asoslangan axborot muhitida motivatsiyani tushuntirishdagi imkoniyatlari hamda cheklovlari aniqlandi. Masalan, Xabermasning kommunikativ harakat nazariyasi yoshlarning kommunikativ motivlarini yaxshi ochib bersa-da, algoritmik kommunikatsiya xususiyatlarini qamrab olmaydi. Bekning xavf jamiyati kontseptsiyasi yoshlarning xavf va noaniqlikdan qochishga yo‘naltirilgan motivlarini tushuntiradi, ammo ijobiy motivlarni yetarlicha yoritmaydi. Bandura nazariyasi esa ijtimoiy o‘rganish orqali shakllanadigan motivlarga urg‘u beradi, lekin virtuallashtirilgan identifikatsiyani hisobga olmaydi.

Mamlakatimiz sharoitida esa yoshlarning psixologik motivatsiyasi global va milliy ta’sirlarning o‘zaro kesishmasida yuzaga kelmoqda. O‘zbekiston hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy islohotlar yoshlar motivatsiyasining yangi strukturasi va tarkibini shakllantirishda muhim rol o‘ynamoqda.

Shunday qilib, yoshlarning motivatsiyasi bugungi kunda ko‘p qirrali, ijtimoiy-madaniy va axborot kontekstida dinamik jarayon sifatida ko‘rilishi lozim. Bu esa yoshlarni ijtimoiy, ma’naviy va iqtisodiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha zamonaviy siyosat va psixologik amaliyotlarni shakllantirishda yangi yondashuvlarni ishlab chiqishni talab etadi.

Ushbu tadqiqot yoshlar motivatsiyasining globallashuv va axborotlashtirish sharoitida shakllanish mexanizmlarini chuqurroq anglashga, shuningdek, psixologik va ijtimoiy siyosat sohalarida samarali strategiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimi samaradorligini oshirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”: Prezident Farmoni, 2025-yil 10-sentabr, PF-163-son. – Toshkent, 2025. – Rasmiy hujjat. – Elektron manba: https://lex.uz

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yoshlar bandligini oshirish va tadbirkorlik tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi: PQ-60-son qarori, 2025-yil 14-fevral. – Toshkent, 2025. – 10 b. – Rasmiy hujjat. – Elektron manba. – Kirish rejimi: https://lex.uz

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Iqtidorli yoshlar bilan ishlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi: PQ-346-son qarori, 2024-yil 30-sentabr. – Toshkent, 2024. – Rasmiy hujjat. – Elektron manba: https://lex.uz

4. Bandura, *A.* Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 2004. Pp. 60–95.

5. Beck, U. Risk Society: Towards a New Modernity. London: Sage Publications, 2003. Pp. 45–78.

6. Habermas, J. The Theory of Communicative Action. Boston: Beacon Press, 2001. Pp. 102–140.

7. Kohlberg, L. The Philosophy of Moral Development. San Francisco: Harper & Row, 2002. Pp. 200–240.

8. McLuhan, M. Understanding Media: The Extensions of Man. New York: MIT Press, 2006. Pp. 90–130./

9. Vygotsky, L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005. Pp. 150–185.

UDK: 378.147: 37.013.75

Erkayeva Yulduz Bekmurodovna,
Jizzax davlat pedagogika universiteti “Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishlarida masofaviy ta’lim” kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH TA’LIM O‘QITUVCHILARI KREATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA MEDIA TA’LIMNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida kreativ kompetensiyani rivojlantirish jarayonida media ta’limning pedagogik imkoniyatlari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil etilgan. Tadqiqotda media ta’lim tushunchasi, uning kreativ kompetensiyani shakllantirishdagi o‘rni hamda ta’lim jarayoniga integratsiyalash imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilarning kreativ kompetensiyasini rivojlantirishda media ta’lim asosida tashkil etiladigan metodik yondashuvlar, ta’lim shakl va vositalarining samaradorligi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari pedagogik oliy ta’lim muassasalarida o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: kreativ kompetensiya, media ta’lim, bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi, media texnologiyalar, innovatsion ta’lim, pedagogik imkoniyatlar.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ МЕДИАОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИТИИ КРЕАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье проведен научно-теоретический и практический анализ педагогических возможностей медиаобразования в процессе развития креативной компетенции у будущих учителей начального образования. В исследовании раскрыта концепция медиаобразования, его роль в формировании креативной компетенции, а также возможности интеграции в образовательный процесс. данной статье проведен научно-теоретический и практический анализ педагогических возможностей медиаобразования в процессе развития креативной компетенции у будущих учителей начального образования. В исследовании раскрыта концепция медиаобразования, его роль в формировании креативной компетенции, а также возможности интеграции в образовательный процесс. Обоснована также эффективность методических подходов, форм и средств обучения, организуемых на основе медиаобразования, в развитии креативной компетентности будущих педагогов. Результаты исследования служат совершенствованию процесса

подготовки педагогических кадров в педагогических высших учебных заведениях.

Ключевые слова: креативная компетентность, медиаобразование, будущий учитель начального образования, медиа технологии, инновационное образование, педагогические возможности.

PEDAGOGICAL POTENTIAL OF MEDIA EDUCATION IN DEVELOPING CREATIVE COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract. this article analyzes the pedagogical possibilities of media education in the process of developing creative competence in future primary education teachers in a scientific-theoretical and practical way. The study reveals the concept of media education, its role in the formation of creative competence, and the possibilities of integration into the educational process.nnotation: this article analyzes the pedagogical possibilities of media education in the process of developing creative competence in future primary education teachers in a scientific-theoretical and practical way. The study reveals the concept of media education, its role in the formation of creative competence, and the possibilities of integration into the educational process. Also, in the development of creative competence of future teachers, the effectiveness of methodological approaches, educational forms and tools organized on the basis of media education is based. The results of the study serve to improve the process of teacher training in pedagogical higher educational institutions.

Keywords: creative competence, media education, future elementary education teacher, media technologies, innovative education, pedagogical opportunities.

Zamonaviy ta'lim tizimi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, raqamli texnologiyalarning jadal taraqqiyoti va axborot oqimining keskin ortib borishi bilan chambarchas bog'liq holda yangilanib bormoqda. Bugungi kunda ta'lim jarayonida nafaqat bilim berish, balki shaxsning kreativ fikrlashi, ijodkorligi, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qila olish kompetensiyalarini rivojlantirish muhim vazifa sifatida qaralmoqda.

Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim tizimida faoliyat yuritadigan o'qituvchilar o'quvchilarning dastlabki bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantiruvchi yetakchi subyekt hisoblanadi. Shu bois bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida ularning kreativ kompetensiyasini rivojlantirish dolzarb pedagogik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Mazkur jarayonda media ta'lim va media texnologiyalar bo'lajak o'qituvchilarning kreativ kompetensiyasini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Media ta'lim axborotni tanqidiy tahlil qilish,

ijodiy qayta ishlash va ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llash imkonini beradi.

Kreativ kompetensiya tushunchasining pedagogik talqinini ko'rib chiqamiz.

E.E.Shsherbakova konsepsiyasi doirasida kreativ o'quv jarayoni haqiqiy kreativ salohiyatni rivojlantirish jarayonini va doimiy ravishda o'z-o'zini bilishga, kreativ o'zini o'zi rivojlantirishga intilish va intilish jarayonini aktuallashtiradi, bu oliy ta'lim tizimining gumanistik yondashuvi paradigmasida asosiy maqsadlardan biri hisoblanadi.

A.A.Verbitskiyning g'oyalariga muvofiq bo'lajak kadrlarni ta'lim sohasida kreativ tayyorlash ularning amaliy ishlarda keltirilgan usul va shakllarning mazmunini mustahkamlash bilan o'zlarining kasbiy faoliyatini bajarish va amalga oshirish qobiliyatini anglatadi.

K.D.Ushinskiy o'qituvchilik kasbining murakkab kreativ mazmunini anglashda bu: o'z ishida turli xil faoliyat turlarini birlashtira oladigan, ta'limning maqsad va vazifalariga alohida qarash bilan, kelajakda pedagogika san'atini o'zlashtira oladigan iste'dodli va kreativ o'qituvchi deb tariflaydi.

V.A.Slastenin, R.S.Rodymova o'qituvchining ijodkorligi, kreativ kompetensiyasi va kreativ faoliyatini aniqlashda "kreativlik" innovatsion pedagogik faoliyatning kreativ komronenti sifatida qaraladi, bu amalga oshirilganda o'qituvchining yangi texnologiyalarni, pedagogik amaliyot shakllarini o'zgartirish, o'zgartirish va yaratish qobiliyatini ko'rsatadi. O'qituvchi faoliyatning shablon shakllaridan oddiy foydalanishdan tashqariga shiqishini nazarda tutadi.

Kreativlikni maqsadli o'rganish boshlanishi XX asrning o'rtalariga to'g'ri keladi va bu Gildfordning ishlari bilan bog'liqdir. Dastlab, muallif intellektning umumiy modelini taklif qildi. Gildford ikki fikrlash oreratsiyasini ajratib ko'rsatdi: konvergentlik va divergentlik.

Konvergent fikrlash, ko'r g'oyalarni birlashtirish yoki bir neshta yechimdan faqat bitta to'g'ri javobni tanlash kerak bo'lsa, talab etiladi. Divergent fikrlash esa, bitta nuqtadan ko'r miqdorda g'oyalar taklif qilish qobiliyatidir. Shu tushunchani ko'rib chiqamiz:

- qiziquvshanlik (har qanday kreativ sohada qiziqarli savollarni yoki muammolarni aniqlash, qo'yish, tadqiq qilish va tanqidiy baholash);
- mustahkamlik (qiyinchilik larga dush kelganda qat'iyatlilikni ko'rsatish, noaniqlik sharoitida ishonshni namoyish etish va muammoni hal qilishda yondashuvlarni ishlab shiqish riskini olish);
- tasavvur (noan'anaviy yechimlarni taklif qilish, ularni sinab ko'rish va yaxshilash, mos kelmaydigan ob'ektlar o'rtasida bog'lanishlarni o'rnatish, intuitsiyani ishlatish);
- boshqalar bilan moslashuvshanlik (o'z fikrlarini boshqalar bilan bo'lishish, boshqalarga yordam berish va ularning yordamini olish, guruhda ishlash);

- vaziyatga rioya qilish (yaratish uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni ishlatib, kreativ mahsulot yaratish, tanqidiy fikrlash, uni yaxshilash bo‘yicha qarorlar qabul qilish).

Pedagogik adabiyotlarda kreativ kompetensiya shaxsning ijodiy fikrlash, muammolarni noodatiy hal etish, yangi g‘oya va yechimlar ishlab chiqish qobiliyatlarini o‘z ichiga oluvchi integral sifat sifatida talqin etiladi. E.P.Torrans, J.Guilford, K.Robinson kabi olimlar kreativlikni shaxsning intellektual va ijodiy salohiyatining muhim ko‘rsatkichi sifatida baholaydilar.

Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi uchun kreativ kompetensiya quyidagi tarkibiy qismlarni qamrab oladi:

- ijodiy fikrlash va pedagogik muammolarni kreativ hal etish;
- ta’lim jarayonini loyihalash va innovatsion dars dizaynini ishlab chiqish;
- zamonaviy texnologiyalar va media vositalardan samarali foydalanish;
- reflektiv va tanqidiy tafakkur.

Media ta’lim – bu shaxsni ommaviy axborot vositalari va raqamli media muhitida ongli, tanqidiy va ijodiy faoliyat yuritishga tayyorlashga yo‘naltirilgan pedagogik jarayondir. UNESCO ta’rifiga ko‘ra, media ta’lim axborotni izlash, tahlil qilish, baholash, yaratish va tarqatish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mahalliy va xorijiy tadqiqotlarda media ta’limning pedagogik imkoniyatlari quyidagilar orqali asoslanadi:

- ta’lim jarayonini vizuallashtirish va interaktivlashtirish;
- ijodiy topshiriqlar va muammoli vaziyatlar yaratish;
- talabalarning mustaqil va jamoaviy ijodiy faoliyatini faollashtirish;
- kreativ tafakkur va media savodxonlikni uyg‘un rivojlantirish.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida kreativ kompetensiyani rivojlantirishda media ta’lim quyidagi pedagogik imkoniyatlarga ega:

Ijodiy fikrlashni faollashtirish Media vositalar (video, animatsiya, raqamli hikoya, infografika) orqali tashkil etilgan mashg‘ulotlar talabalarning obrazli va kreativ fikrlashini rivojlantiradi.

- muammoli va loyiha asosidagi ta’limni qo‘llab-quvvatlash Media ta’lim asosida tashkil etilgan loyiha va muammoli vaziyatlar bo‘lajak o‘qituvchilarning mustaqil ijodiy faoliyatini rag‘batlantiradi;

- pedagogik dizayn ko‘nikmalarini shakllantirish Media texnologiyalar yordamida dars ishlanmalari, interaktiv mashg‘ulotlar va kreativ topshiriqlarni loyihalash bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini oshiradi;

- reflektiv va tanqidiy tafakkurni rivojlantirish Media materiallarni tahlil qilish, baholash va qayta ishlash jarayonida talabalar o‘z faoliyatiga tanqidiy yondashishni o‘rganadilar;

- tadqiqot davomida aniqlanishicha, media ta’limning samaradorligi uni an’anaviy ta’lim metodlari bilan integratsiyalash, metodik jihatdan puxta rejalashtirish va bosqichma-bosqich joriy etish orqali yanada oshadi.

Kreativ kompetensiya - bu shaxsning noodatiy, muammoni turli yechimlar asosida hal qilish, yangilik muhim bo‘lgan narsani ifodalovchi kasbiy sifatdir. Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisi uchun kreativ kompetensiya o‘quvchilarni boshqarishni boshqarish, dars jarayonini samarali tashkil etish va ta’lim sifati yuqori bo‘lishini ta’minlash.

Kreativ kompetensiyaga ega bo‘lgan o‘qituvchi:

- dars jarayonida innovation metodlardan qarab;
- o‘quvchilarning mustaqil va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi;
- ta’lim jarayonini qiziqarli va samarali tashkil etadi.

Boshlang‘ish ta’lim doirasida o‘qituvchilarni tayyorlashning hozirgi bosqichida biz bo‘lajak boshlang‘ish sinf o‘qituvchilarining kreativ imkoniyatlari va kreativ salohiyatini amalda ro‘yobga chiqarishga imkon beradigan zamonaviy yondashuv va usullarni qo‘llash zarurligini anglamoqdamiz. O‘qituvchilarni tayyorlash amaliyotida bo‘lajak o‘qituvchining yangi yondashuvlari, texnologiyalari va an’anaviy, klassik o‘qitish usullarini birlashtirish va tizimlashtirish zarur. O‘qituvchining yangi funksiyalarini shakllantirish va kuchaytirish zarurligini kuzatishimiz mumkin. Zamonaviy o‘qituvchi bolalarni mustaqil o‘qishga undashi, ularning kognitiv qiziqishini shakllantirishi va bolalarni muammolarni hal qilishning yangi, ahamiyatli usullarini topishga va yaratishga o‘rgatishi zarur. Kreativ o‘qituvchi mavjud stereotirlarni va pedagogik muammolarni hal qilishning umumiy qabul qilingan usullarini ko‘rib shiqishga, sinfda va hayotda turli muammolarni hal qilishga yordam beradigan nostandart kombinatsiyalarni, mahsulotlarni yaratishga intiladi. Bundan kelib chiqadiki, o‘qituvchining kasbiy faoliyati zamonaviy ta’lim jarayonida ijodkorlik elementlarisiz samarali bo‘lmaydi. Bundan tashqari, ijodkorlik qulay psixologik iqlim va bo‘sh vaqtni talab qiladi.

Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida kreativ kompetensiyani rivojlantirishda media ta’lim pedagogik imkoniyatlari juda katta; bu media vositalar (video, audio, interaktiv platformalar) orqali o‘qituvchilarni yangicha fikrlash, muammolarga ijodiy yondashish, o‘quv jarayoniga innovatsion usullarni tatbiq etishga o‘rgatadi, ularni zamonaviy ta’lim standartlariga tayyorlaydi, o‘qitishni yanada qiziqarli va samarali qiladi. Media ta’lim nafaqat axborot yetkazish, balki o‘qituvchining o‘z ijodkorligini namoyon etishi, o‘quvchilarda ham kreativlikni uyg‘otishi uchun kuchli vositadir.

Boshlang‘ich maktab o‘qituvchilarini tayyorlash tizimida biz kelajakdagi o‘qituvchilarning ijodiy salohiyatini ochadigan innovatsion yondashuvlar va usullarni joriy etish zarurligini tan olamiz. O‘qitish yangi texnologiyalarni an’anaviy o‘qitish usullari bilan integratsiyalashtirishi, kelajakdagi o‘qituvchilarda ta’lim jarayonini yaxlit tushunishni rivojlantirishi kerak. Zamonaviy o‘qituvchilar o‘quvchilarning mustaqilligini rag‘batlantirish, ularning kognitiv qiziqishini

rivojlantirish va muammolarga innovatsion yechimlarni topishga o‘rgatish qobiliyatlari bilan ajralib turadi. Ijodiy yondashuv ularga stereotiplarni yengib o‘tish va pedagogik muammolarga original yechimlarni topish imkonini beradi, qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratadi va mulohaza yuritish uchun vaqt beradi - bu samarali o‘qitishning muhim shartlari.

Media ta’lim - bu turli axborot ishlab chiqarish (video, audio, internet resurslari, ijtimoiy tarmoqlar, kompyuter platformalar) orqali ta’lim berish jarayonidir. Media ta’lim bo‘lajak o‘qituvchilarning bilan ishlash madaniyatini shakllantiradi va axborot hujjat kreativini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Media ta’limning pedagogik xodimlardan iborat:

talabalarning ijodiy fikrlashini rag‘batlantirish harakati;

mustaqil ta’lim olish ko‘rinishini rivojlantirish;

interfaol va innovation ta’lim muhitini yaxshilash;

nazariya va amaliyotni uyg‘unlashtirish.

Media ta’limning asosiy pedagogik imkoniyatlari:

- Interaktivlik va ko‘rgazmalilik: Turli media formatlar (animatsiya, video, prezentatsiyalar) orqali murakkab mavzularni sodda va qiziqarli tushuntirish.
- Innovatsion usullar: Gamifikatsiya, virtual laboratoriyalar, onlayn loyihalar orqali o‘quv jarayonini boyitish, o‘qituvchilarni zamonaviy texnologiyalardan foydalanishga undash.
- Real hayot bilan bog‘lash: Haqiqiy hayotiy misollar, hujjatli filmlar orqali o‘quvchilarning mavzuga bo‘lgan qiziqishini oshirish, ularga ijodiy yechim topishda ko‘maklashish.
- O‘zini o‘zi rivojlantirish: Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘z ijodiy loyihalarini yaratishi (masalan, o‘quv videosi), o‘z uslubini ishlab chiqishi uchun imkoniyat yaratish.
- Keng qamrovlilik: Media orqali turli xil ta’lim resurslariga (>>, ma’lumotlar bazasi, ilmiy maqolalar) oson kirish imkoniyati.

Media ta’lim kreativlikni qanday rivojlantiradi:

- Muammoli vaziyatlar yaratish: O‘qituvchilarni media vositalar yordamida nostandart vaziyatlarni hal qilishga undash.
- Yangi g‘oyalar shakllantirish: Mediadasturlar, platformalar vositasida o‘z g‘oyalarini vizual tarzda ifodalashga o‘rgatish.
- Kritik fikrlashni rivojlantirish: Mediadasturlardagi ma’lumotlarni tahlil qilish va baholash orqali o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshirish.

Media ta’lim orqali kreativ kompetensiyani rivojlantirish yo‘llari. Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida kreativ kompetensiyani rivojlantirishda media ta’lim yo‘llari orqali samarali bo‘lishi mumkin:

1. Multimediadan ishlab chiqarish – taqdimotlar animatsiyalari, videodarlar orqali mavzularni ijodiy yaratish.

2. Loyihaviy faoliyat – media ishlab chiqarish (video video, blog, podkast).

3. Interfaol platformalar – onlayn testlar, virtual sinflar va ta’limlarni yuklab olish.

4. Tanqidiy tahlil – media materiallarni tahlil qilish orqali fikrlash doirasini yaratish.

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarida kreativ kompetensiyani rivojlantirishda media ta’lim muhim pedagogik imkoniyatlarga ega. Media ta’lim orqali ta’lim jarayonini innovatsion tashkil etish, kreativ fikrlashni rivojlantirish va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish imkoniyati kengayadi.

Mazkur tadqiqot natijalari pedagogik oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida media ta’limga asoslangan metodik tizimni ishlab chiqish va takomillashtirishda ilmiy-metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begimkulov U.Sh. Pedagogik ta’limda axborot va media texnologiyalari. – Toshkent: Fan, 2020.

2. To‘xtasinov R. Media ta’lim va innovatsion pedagogika asoslari. – Toshkent, 2021.

3. Robinson K. Creative Schools: The Grassroots Revolution That’s Transforming Education. – New York: Penguin Books, 2015.

4. Torrance E.P. Creativity in Education. – Washington: ERIC, 2018.

5. UNESCO. Media and Information Literacy Curriculum for Teachers. – Paris, 2020.

6. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. – New York, 2017.

7. Xodjayev B.X. Pedagogik innovatsiyalar va kreativ ta’lim. – Toshkent: Fan, 2022.

8. Sayidahmedov N. Media ta’lim asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2023.

UDK 37.015.31

Do‘stqobilova Sarvinoz Umarali qizi,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti 1-bosqich magistratura talabasi

YANGI O‘ZBEKISTONDA BARKAMOL AVLODNI TARBIYALASHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yangi O‘zbekiston sharoitida barkamol avlodni tarbiyalash jarayonining pedagogik va psixologik mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamonaviy ta’lim-tarbiya yondashuvlari, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unligi, shuningdek, pedagog va psixolog hamkorligining ahamiyati yoritilgan. Barkamol shaxsni shakllantirishda ta’lim muhitining roli, motivatsiya va ijtimoiy moslashuv masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: barkamol avlod, Yangi O‘zbekiston, tarbiya, pedagogik mexanizmlar, psixologik yondashuv, shaxs rivoji.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ВОСПИТАНИЯ ГАРМОНИЧНО РАЗВИТОГО ПОКОЛЕНИЯ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. В статье анализируются педагогические и психологические механизмы воспитания гармонично развитого поколения в условиях Нового Узбекистана. Рассматриваются современные подходы к обучению и воспитанию, личностно-ориентированное образование, интеграция национальных и общечеловеческих ценностей, а также значение сотрудничества педагога и психолога. Особое внимание уделяется роли образовательной среды, мотивации и социальной адаптации в формировании гармоничной личности.

Ключевые слова: гармонично развитое поколение, Новый Узбекистан, воспитание, педагогические механизмы, психологический подход, развитие личности.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL MECHANISMS FOR EDUCATING A HARMONIOUSLY DEVELOPED GENERATION IN NEW UZBEKISTAN

Abstract. This article analyzes the pedagogical and psychological mechanisms for educating a harmoniously developed generation in the context of New Uzbekistan. The study examines modern educational approaches, learner-centered education, the integration of national and universal values, as well as the

importance of cooperation between teachers and psychologists. Special attention is paid to the role of the educational environment, motivation, and social adaptation in the development of a well-rounded personality.

Keywords: harmoniously developed generation, New Uzbekistan, education, pedagogical mechanisms, psychological approach, personal development.

Bugungi globallashuv va tezkor ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar sharoitida barkamol avlodni tarbiyalash masalasi har bir davlat taraqqiyotining muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Axborot oqimining keskin ortishi, raqamli texnologiyalarning kundalik hayotga chuqur kirib borishi hamda ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi yosh avloddan nafaqat chuqur bilim, balki mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil qilish, mas’uliyatli qaror qabul qilish va ijtimoiy moslashuvchanlik kabi sifatlarni ham talab etmoqda. Shu bois tarbiya masalasi bugungi kunda faqatgina ta’lim jarayonining tarkibiy qismi sifatida emas, balki jamiyat barqaror rivojlanishining strategik omili sifatida qaralmoqda.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi doirasida yosh avlodni har tomonlama yetuk, ma’naviy barkamol, mustaqil fikrlaydigan, vatanparvar, ijtimoiy mas’uliyatli va raqobatbardosh shaxs sifatida shakllantirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri etib belgilangan. Mazkur jarayonda ta’lim-tarbiya tizimini modernizatsiya qilish, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni kuchaytirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligini ta’minlash alohida ahamiyat kasb etmoqda. Yoshlarning intellektual salohiyati bilan bir qatorda ularning axloqiy, ruhiy va ijtimoiy kamolotiga ham e’tibor qaratilishi barkamol avlodni shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, barkamol avlodni tarbiyalash jarayonida pedagogik va psixologik mexanizmlarning ilmiy asosda tashkil etilishi dolzarb vazifa sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tarbiya jarayonining samaradorligi ko‘p jihatdan pedagogik ta’sir vositalarining psixologik qonuniyatlar bilan uyg‘unligiga bog‘liq. Pedagog va psixologning hamkorlikdagi faoliyati, ta’lim muhitining sog‘lom psixologik iqlimi hamda yoshlarning individual xususiyatlarini hisobga olish barkamol shaxsni shakllantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur maqolada aynan shu jihatlar — barkamol avlodni tarbiyalashning pedagogik-psixologik mexanizmlari Yangi O‘zbekiston sharoitida ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

Pedagogik adabiyotlarda “barkamol avlod” tushunchasi jismonan sog‘lom, ma’nan yetuk, intellektual salohiyati yuqori, mustaqil fikrlash va to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalariga ega bo‘lgan shaxs sifatida talqin etiladi. Bunday shaxs nafaqat o‘z bilim va malakalarini amaliy faoliyatda qo‘llay oladi, balki jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etish, fuqarolik pozitsiyasini namoyon etish hamda o‘z oldiga qo‘yilgan maqsadlarga mas’uliyat bilan yondashish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Pedagogik nuqtai nazardan barkamollik ta’lim va tarbiya jarayonining uzluksizligi, tizimliligi va maqsadga yo‘naltirilganligi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Psixologik nuqtai nazardan esa barkamollik shaxsning ijtimoiy moslashuvchanligi, emotsional barqarorligi, irodaviy sifatlarga egaligi va o‘zini o‘zi anglash darajasi bilan belgilanadi. Barkamol shaxs o‘z his-tuyg‘ularini boshqara oladi, stressli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qila oladi hamda atrofdagilar bilan sog‘lom psixologik munosabatlar o‘rnatishga qodir bo‘ladi. Shuningdek, shaxsning o‘z imkoniyatlarini anglash, o‘ziga nisbatan ijobiy munosabatda bo‘lish va doimiy o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilishi barkamollikning muhim psixologik ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Shu bois barkamol avlodni tarbiyalash jarayoni faqat bilim berish bilan cheklanmay, balki shaxsning ruhiy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan kamol topishini ham ta’minlashi lozim. Demak, barkamol avlodni tarbiyalash pedagogika va psixologiya fanlarining uzviy integratsiyasini, ya’ni ta’lim jarayonida pedagogik yondashuvlarning psixologik qonuniyatlar bilan uyg‘unlashuvini talab etadi.

Yangi O‘zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar ta’lim-tarbiya tizimiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Mamlakatda ta’lim sifatini oshirish, yoshlarni zamonaviy bilim va ko‘nikmalar bilan qurollantirish, ularning ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Bu jarayonda barkamol avlodni tarbiyalash masalasi nafaqat ta’lim muassasalarining, balki butun jamiyatning muhim vazifasiga aylanmoqda.

Ta’lim jarayonining insonparvarlashuvi, shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvning kuchayishi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unligi barkamol avlodni tarbiyalashning muhim omillari sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, yoshlarning ma’naviy immunitetini mustahkamlash, ularni turli zararli g‘oyalardan asrash, sog‘lom turmush tarziga yo‘naltirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Tarbiya jarayonida oila, ta’lim muassasasi va jamiyat hamkorligining ta’minlanishi barkamol shaxsni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi yoshlar ongiga kuchli psixologik ta’sir ko‘rsatib, tarbiya jarayonida yangi yondashuvlarni talab etmoqda. Raqamli muhitda ulg‘ayayotgan yosh avlodning axborotni tanqidiy tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish, ularni ongli ravishda to‘g‘ri tanlov qilishga o‘rgatish pedagogik va psixologik mexanizmlarning takomillashtirilishini taqozo etadi. Shu sababli Yangi O‘zbekistonda barkamol avlod tarbiyasi masalasi zamonaviy sharoitlarga mos, ilmiy asoslangan yondashuvlarni talab qiluvchi dolzarb muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Barkamol avlodni tarbiyalashda pedagogik mexanizmlar ta’lim mazmuni, metodlari, shakllari hamda tarbiyaviy muhitni o‘z ichiga olgan yaxlit tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu mexanizmlarning asosiy maqsadi o‘quvchi shaxsining har tomonlama rivojlanishini ta’minlash, unda mustaqil fikrlash, ijodkorlik va ijtimoiy faollik ko‘nikmalarini shakllantirishdan iboratdir. Pedagogik mexanizmlar

samaradorligi ta’lim jarayonining uzluksizligi va tarbiya bilan uyg‘unligiga bevosita bog‘liqdir.

Jumladan, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim yondashuvi o‘quvchilarning individual qobiliyatlari, ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi. Muammoli o‘qitish, loyihaviy faoliyat va interfaol metodlardan foydalanish orqali o‘quvchilarning tanqidiy va mustaqil fikrlashi, ijodiy salohiyati hamda jamoada ishlash ko‘nikmalari rivojlantiriladi. Bunday yondashuvlar o‘quvchini ta’lim jarayonining faol subyekti sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

Tarbiya jarayonida milliy qadriyatlar, an’analar va urf-odatlarga tayangan holda vatanparvarlik, fuqarolik mas’uliyati, milliy o‘zlikni anglash va ma’naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish pedagogik mexanizmlarning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shuningdek, ta’lim muassasalarida sog‘lom ma’naviy muhitni yaratish, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida ijobiy pedagogik munosabatlarni qaror toptirish barkamol avlod tarbiyasining muhim sharti bo‘lib xizmat qiladi.

Barkamol shaxsni shakllantirishda psixologik mexanizmlar muhim o‘rin tutadi va ular shaxsning ichki motivatsiyasi, ehtiyojlari, qiziqishlari hamda individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olishni taqozo etadi. Tarbiya jarayonida o‘quvchilarning yosh va psixologik rivojlanish bosqichlariga mos yondashuvlarni qo‘llash ularning shaxs sifatida kamol topishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

O‘quvchilarda ijobiy o‘zini baholash, emotsional intellekt, stressga chidamlilik va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish psixologik qo‘llab-quvvatlash orqali amalga oshiriladi. Psixologik treninglar, maslahatlar va rivojlantiruvchi mashg‘ulotlar yoshlarning o‘z his-tuyg‘ularini anglash va boshqarish, muloqot madaniyatini shakllantirish hamda muammoli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, pedagog va psixolog hamkorligi asosida tashkil etilgan tarbiyaviy ishlar yoshlarning individual xususiyatlarini aniqlash, ularning qobiliyat va salohiyatini rivojlantirish hamda ijtimoiy moslashuv jarayonini qo‘llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday hamkorlik barkamol avlodni tarbiyalashda pedagogik va psixologik mexanizmlarning uzviyligini ta’minlab, ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshiradi.

Barkamol avlodni tarbiyalash jarayonida pedagog va psixologning uzviy hamkorligi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ushbu hamkorlik ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Pedagog ta’lim va tarbiya jarayonini bevosita tashkil etuvchi, o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantiruvchi asosiy subyekt hisoblanadi. Psixolog esa o‘quvchilarning ruhiy holati, individual-psixologik xususiyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini o‘rganish orqali pedagogik faoliyatni ilmiy asosda yo‘naltirishga yordam beradi.

Pedagog va psixolog hamkorligi, avvalo, o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini chuqur tahlil qilish asosida ta’lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Ushbu hamkorlik jarayonida psixolog tomonidan o‘tkaziladigan diagnostik tadqiqotlar o‘quvchilarning intellektual rivojlanish darajasi, shaxsiy xususiyatlari, emotsional holati, motivatsion sohasi hamda ijtimoiy moslashuv ko‘rsatkichlarini aniqlash imkonini beradi. Olingan ma’lumotlar pedagog uchun muhim amaliy ahamiyat kasb etib, har bir o‘quvchiga nisbatan individual va differensial yondashuvni qo‘llashga zamin yaratadi.

Shuningdek, psixologik diagnostika natijalari pedagogga o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan munosabati, muloqotga kirishish qobiliyati hamda muammoli xulq-atvor sabablarini aniqlashda yordam beradi. Bu esa ta’lim jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan qiyinchiliklarning oldini olish, pedagogik ta’sir vositalarini maqsadga muvofiq tanlash va tarbiyaviy ishlarni samarali rejalashtirish imkonini beradi. Natijada o‘quvchilarning shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishi, ularning psixologik farovonligi va ta’lim samaradorligi ta’minlanadi.

Bundan tashqari, pedagog va psixologning uzviy hamkorligi o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuv jarayonini qo‘llab-quvvatlash, sinf jamoasida sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish hamda o‘quvchilar, ota-onalar va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi samarali muloqotni yo‘lga qo‘yishda muhim omil hisoblanadi. Shu bois pedagog-psixolog hamkorligi ta’lim-tarbiya jarayonining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim.

Ayni paytda, pedagog va psixologning hamkorlikdagi faoliyati o‘quvchilarda ijobiy o‘zini baholash, muloqot madaniyati, jamoada ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixolog tomonidan olib boriladigan maslahatlar, treninglar va profilaktik tadbirlar o‘quvchilarning stressga chidamliligini oshirish, konfliktli vaziyatlarni to‘g‘ri hal etish hamda salbiy xulq-atvorning oldini olishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, pedagog va psixolog hamkorligi oila va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlashga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ota-onalar bilan olib boriladigan psixologik-pedagogik maslahatlar orqali bolani tarbiyalashda yagona yondashuv shakllantiriladi. Natijada tarbiyaviy jarayonning uzviyligi va uzluksizligi ta’minlanib, shaxsning har tomonlama, barkamol rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratiladi.

Shuningdek, pedagog va psixologning uzviy hamkorligi yosh avlodning psixologik salohiyatini, ijodiy tafakkurini va kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu hamkorlik bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tarbiyaviy va o‘quv jarayonlarini moslashtirish imkonini beradi. Pedagoglar bolalarga erkin fikr bildirish, yangi g‘oyalarni sinab ko‘rish va xatolardan qo‘rqmaslik sharoitini yaratadi, psixologlar esa ularning hissiy va intellektual rivojlanishini kuzatib, zarur maslahatlar beradi.

Natijada, barkamol avlod tarbiyasi faqat shaxsiy rivojlanish bilan cheklanmay, balki Yangi O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy

taraqqiyotiga ham bevosita hissa qo‘shadi. Bunday yondashuv orqali jamiyatning intellektual salohiyati oshadi, innovatsion fikrlash rivojlanadi va kelajak avlod mamlakatning barqaror taraqqiyoti uchun tayyorlanadi. Shu bois, pedagogik va psixologik mexanizmlarni uyg‘unlashtirish va ularni zamonaviy talablar bilan uyg‘unlashtirish — Yangi O‘zbekistonni yanada ravnaq topgan, bilim va qadriyatli jamiyatga aylantirishning eng muhim sharti hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, Yangi O‘zbekistonda barkamol avlodni tarbiyalash jarayoni nafaqat ta’lim tizimining samaradorligiga, balki pedagogik va psixologik mexanizmlarning uyg‘unligiga bog‘liqdir. Zamonaviy ta’lim yondashuvlarini qo‘llash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayanish orqali bolalarni nafaqat bilimli, balki ma’naviy va madaniy jihatdan yetuk shaxs sifatida shakllantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish, ularning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo‘yicha muhim vazifalar” mavzusidagi videoselektor yig‘ilishidagi nutqi. // “Xalq so‘zi” gazetasi, 2019 yil 20 mart.

2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993 yil. – 189-b.

3. Alimxodjayeva S.N., Xaydarov F.I. Psixologik treninglar ishlanmasi. Metodik qo‘llanma. 2-qism. – T., 2009. – 10-b.

4. Shonazarov J.U. Yosh avlod tarbiyasida oila, ta’lim maskanlari va mahallaning yuksak tarbiyaviy imkoniyatlari. “Globallashuv sharoitida yoshlarni yot g‘oya va mafkuralardan muhofaza qilishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami. Buxoro, 2015 yil. 182–184-betlar.

UDK 373.3:159.954

Xalimova Fazilat Hakim qizi,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti 1-bosqich magistratura talabasi

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA IJODIY TASAVVURNI RIVOJLANTIRISHNING AYRIM JIHATLARI

Annotasiya. Maqolada ijodiy tasavvurning o‘quv jarayonidagi roli, uning bola rivojlanishidagi psixologik asoslari va ta'lim samaradorligiga ko‘rsatayotgan ta'siri yoritilgan. Shuningdek, boshlang‘ich sinflarda ijodiy tasavvurni rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ijodiy tasavvur, kreativ fikrlash, pedagogik texnologiya, boshlang‘ich ta'lim, psixologiya, innovasion metodlar.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ВООБРАЖЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. В статье раскрывается роль творческого воображения в учебном процессе, его психологические основы в развитии ребёнка, а также влияние на эффективность обучения. Кроме того, проанализированы методические подходы, направленные на развитие творческого воображения в начальных классах.

Ключевые слова: творческое воображение, креативное мышление, педагогические технологии, начальное образование, психология, инновационные методы.

SOME ASPECTS OF DEVELOPING CREATIVE IMAGINATION IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. The article examines the role of creative imagination in the educational process, its psychological foundations in child development, and its impact on learning effectiveness. In addition, methodological approaches aimed at developing creative imagination in primary education are analyzed.

Keywords: creative imagination, creative thinking, pedagogical technologies, primary education, psychology, innovative methods.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchisining faoliyatida uning samarali ta'lim faoliyatini belgilab beruvchi ijodiy tasavvurlari evristik ta'limning pedagogik asosi sanaladi. O‘quvchidagi bilish jarayoni ijodkorlik natijasida yuz beradi. Izlanishlar jarayonida ijodkorlik faoliyati namoyon bo‘lishi uchun aniq maqsadga yo‘naltirilgan, rejalashtirilgan, me'yorlarga ega bo‘lgan, o‘z-o‘zini anglagan faoliyat zaruriyati seziladi. Bu esa o‘quvchida atrof-olam ob'ektlari va ular haqidagi bilimlarni

o‘zlashtirish; ta'lim samaradorligini vujudga keltirish, faoliyatning avvalgi turlariga tayanishni taqozo etadi. O‘quvchi shaxsini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ta'lim jarayonida uning aqliy-intellektual, ijodiy xususiyatlari namoyon bo‘ladi. Bu borada, ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ta'lim jaraènida ijodiy faoliyatini shakllantirish imkoniyatlari kengroq hisoblanadi. Chunki boshlang‘ich ta'limda o‘quvchilarning aqliy qobiliyati, diqqati fikrlash darajasi faol rivojlanadi. Bir qator psixolog va pedagog olimlar ta'kidlashlaricha, bu davrda o‘quv faoliyati ta'sirida bolalarning ruhiy faoliyati, diqqati, xotirasi, idrok etish darajasi, tafakkuri, his-tuyg‘usi kabi jarayonlar jadal rivojlanadi. Mazkur yoshdagi bolalarning ijodiy faoliyatlari bir-biridan farq qilar ekan, ularning iste'dodi ham turlicha namoèn bo‘ladi. Shuning uchun ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mayl va intilishlari bilish va ijodiy faoliyatlari, iste'dodlarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga ko‘ra, jamiyat taraqqiyoti talablaridan kelib chiqqan holda har bir o‘quvchini ijodkorlik ruhida tarbiyalash muhim va zarurdir. Ijodkorlik - faoliyatning turli holatlarida paydo bo‘ladi. Qiziqish ilhom, intilish va boshqalar ijodkorlikning inson ongida eng oliy tarzda paydo bo‘lishidan tortib, to namoyon bo‘lishigacha jarayonni o‘z ichiga oladi. Shaxsning ijodiy faoliyat ehtiyoji faoliyatda yangi, ilgari maqsad qilib qo‘yilmagan bunyodkorlik intilishini bildiradi.

Boshlang‘ich ta'lim davri bolalarning aqliy, ruhiy va ijodiy rivojlanishi uchun eng muhim bosqich hisoblanadi. Bu davrda o‘quvchilarning atrof-muhitga bo‘lgan qiziqishi yuqori bo‘lib, ularda yangi g‘oyalar yaratish, fantaziya qilish va erkin fikrlash qobiliyati shakllana boshlaydi. Ijodiy tasavvurni rivojlantirish esa nafaqat ta'lim jarayonini qiziqarli qiladi, balki o‘quvchining shaxsiy va intellektual o‘sishiga kuchli ta'sir ko‘rsatadi. Shu bois, boshlang‘ich sinflarda ijodiy tasavvurni rivojlantiruvchi samarali metod va texnologiyalarni qo‘llash pedagogikada dolzarb masala hisoblanadi.

Zamonaviy ta'lim tizimida o‘quvchining bilimlarni mustaqil o‘zlashtirishi, yangicha fikrlashi va yangi g‘oyalar yaratishi ustuvor vazifalar sifatida belgilanmoqda. Bu jarayonda ijodiy tasavvur — kreativ fikrlashning asosiy mexanizmi sifatida katta ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda ta'lim metodlarini qo‘llashda o‘quvchining tasavvur olamini faollashtirish, obrazli fikrlashini kengaytirish va idrok imkoniyatlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlarning nazariy tahlillaridan ayon bo‘lishicha, respublikamizda bu borada tadqiqot olib borayotgan olimlarning aksariyati o‘quvchilarda ijodiy qobiliyatni shakllantirishga ularning aqliy salohiyatini rivojlantirish orqali yondashadilar. O‘quvchining ijodiy faoliyati esa aynan uning faoliyati jarayonida: o‘z-o‘zini rivojlantirish; o‘quv faoliyatining ilg‘or texnologiyalar asosida qurilishi; o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro hamkorlikning qaror topishi; o‘quv faoliyatining o‘quvchilar ichki motivga asoslangan holda izlanuvchanlik yo‘nalishini kasb etishi orqali o‘z ifodasini topadi.

Rus psixolog olimi V. Vigotskiyning ta'kidlashicha, “tasavvur — real hayot tajribasini yangi qiyofada qayta tiklaydigan ijodiy jarayondir” [1]. Demak, tasavvur

nafaqat fantaziya, balki bilimlarni qayta ishlash va yangi ma'no yaratish qobiliyatidir.

Boshlang‘ich ta'lim bosqichi bolaning aqliy, emosional va ijodiy rivojlanishida eng muhim davr hisoblanadi. Bu bosqichda tasavvur, fantaziya, kreativ fikrlash va obrazli idrok asosiy psixik jarayon sifatida shakllanadi. Shu bois boshlang‘ich sinflar tajribasida ijodiy tasavvurni rivojlantirish o‘qitish metodikasining markaziy vazifalaridan biri sanaladi.

Ijodiy tasavvur — insonning real voqelik elementlarini qayta tashkil qilish va yangi ma'no, obraz yaratish qobiliyatidir. J.Piaje bolalarda obrazli fikrlashni aqliy rivojlanishning muhim bosqichi sifatida ta'riflaydi [3].

Torrens ijodkorlikni originallik, o‘ziga xoslik va egiluvchanlik parametrlari orqali baholaydi. Unga ko‘ra, tasavvur — bolaning kreativ potensiali yadrosi [4].

Elkonin esa o‘yin faoliyatini tasavvurning eng boy manbai sifatida belgilagan [2]. Ijodiy tasavvurning mohiyati va ta'limdagi vazifalari haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, ijodiy tasavvur — bu o‘quvchining voqea va predmetlarni yangi obrazlarda tasavvur qila olishi, ular orasida noodatiy bog‘lanishlarni topishi va yangi g‘oyalar yarata olish qobiliyatidir. U o‘quv faoliyatida quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Bilish faoliyatini faollashtiradi (tasavvuri rivojlangan o‘quvchi yangi ma'lumotni idrok etishda faqat tayyor bilimni qabul qilibgina qolmay, balki uni obrazlar, modellar va sxema orqali qayta yaratadi. Bu esa materialning uzoq muddatli xotirada saqlanib qolishiga xizmat qiladi);

2. Masalalarni hal etishda g‘ayrioddiy yondashuvni shakllantiradi (Torrens nazariyasiga ko‘ra, ijodiy fikrlashning o‘ziga xosligi, originalligi va egiluvchanligi orqali namoyon bo‘ladi. Ijodiy tasavvur ana shu parametrlarning asosiy manbai bo‘lib xizmat qiladi);

3. Umumiy intellektual salohiyatni oshiradi (Piajening fikricha, obrazli fikrlash bolaning mantiqiy fikrlash bosqichiga o‘tishini tezlashtiradi. Ya'ni, tasavvur orqali o‘quvchi ko‘proq tajriba to‘playdi va murakkab aqliy operasiyalar uchun asos yaratadi);

4. Ta'limga bo‘lgan qiziqish va motivasiyani kuchaytiradi (yorqin obrazlar, fantaziya, rolli o‘yinlar, ijodiy mashg‘ulotlar o‘quvchining darsga emosional munosabatini kuchaytiradi. Natijada ta'lim oluvchining ta'lim jarayonida ishtirok etish faolligi oshadi).

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijodiy tasavvurni rivojlantirishda turli fanlarni o‘qitish nuqtai nazaridan ayrim jihatlarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Xususan, tabiiy fanlarni o‘zlashtirishda ijodiy tasavvur bolalarga abstrakt jarayonlarni tushunishda yordam beradi. Masalan, “suv aylanishi”, “hujayra tuzilishi” kabi mavhum tushunchalar obrazlar orqali oson qabul qilinadi.

Ona tili va adabiyot fanlari o‘qitilishida qahramonlar xarakteri, voqealar bog‘lanishi, syujetni tasavvur qilish orqali o‘quvchilarda matnni chuqur anglash va tahlil qilish qobiliyati shakllanadi.

Tasviriy san'at darslarida rivojlantirilishi lozim bo‘lgan fikrlash va xayol san'atdagi ijodkorlikning asosidir. Bolalarda rang, shakl, kompozisiyani erkin idrok etish singari qobiliyat turlari maqsadga muvofiq tarkib toptiriladi.

Boshlang‘ich ta'limda har qanday faoliyat real shart-sharoitlarda, turli usullarda va turlicha ko‘rinishlarda namoèn bo‘ladi. Qilinaètgan har bir harakat ma'lum narsaga – predmetga qaratilganligi uchun ham, faoliyat predmetli harakatlar majmui sifatida tasavvur qilinadi. Predmetli harakatlar tashqi olamdagi predmetlar xususiyatlari va sifatini o‘zgartirishga qaratilgan bo‘ladi. Masalan, boshlang‘ich sinf o‘quvchisi daftarga muayyan èzuvni tushiraètganda. uning harakati èzuvga qaratilgan bo‘ladi va èzuv orqali bilim ko‘lamini kengaytirishga harakati oshadi. Mehnat asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchisi faoliyatining amaliy va nazariy shakllari rivojlanadi. Bunda amaliy faoliyatining xususiyati shundan iboratki, bu xususiyat u èki bu vaziyatlarni qayta o‘zgartirishga bevosita yo‘naltirilgan bo‘ladi. Nazariy faoliyat bu maqsaddan farq qilgan holda qayta o‘zgartirish usullarini aniqlashga, qonuniyatlarni ochishga ta'sir ko‘rsatadi. Nazariy faoliyat amaliy faoliyat vazifalariga ta'sir etish bilan ortib boradi va rivojlanadi hamda mazkur vazifalarni yanada samaraliroq hal etishga èrdam beradi. Inson va jamiyat ehtièjlarining xilma-xilligiga qarab kishilar faoliyatining xilma-xilligi vujudga keladi. Bu xilmaxillikning har biri odatda o‘zida faoliyatning ham tashqi, ham ichki, ham amaliy, ham nazariy elementlarini namoèn etadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi o‘z g‘oya, fikr va qarashlarini faoliyati davomida amalda qo‘llaydi va yangilik yaratadi. Ana shu yangilik yaratish ijodkorlik bo‘lib, tafakkurning eng oliy shaklidir. Qo‘yilgan vazifani hal etishda ma'lum bo‘lgan usullardan foydalanmaydi. Faoliyatning maqsadi va usullarning tarkibi sifatida mahorat va tashabbuskorlikning asosiy sharti sifatida uni ijodiy faoliyat darajasiga ko‘taradi.

Innovatsion ta’lim texnologiyalarida **STEAM (fan – injeneriya – san’at – matematika)** tizimi obrazli modellashtirishga asoslangan yondashuv sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu tizimda o‘quvchilar real hayotdagi muammolarni yechish jarayonida nafaqat ilmiy bilimlardan, balki tasavvur, fantaziya va ijodiy fikrlash imkoniyatlaridan ham faol foydalanadilar. STEAM texnologiyalari orqali amalga oshiriladigan loyihalar, konstruktorlik ishlari, tajribalar va san’at elementlariga asoslangan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning obrazli fikrlashini rivojlantirib, murakkab tushunchalarni modellar, chizmalar va vizual obrazlar orqali anglashlariga yordam beradi.

Bundan tashqari, Storytelling (hikoya orqali o‘qitish) texnologiyasi o‘quvchilarning ijodiy tasavvurini faollashtiruvchi samarali metodlardan biri hisoblanadi. Hikoya tuzish, voqealarni ketma-ketlikda ifodalash, qahramonlarning his-tuyg‘ularini tasvirlash jarayonida o‘quvchilar obraz yaratish, sabab–oqibat munosabatlarini tushunish va voqelikka shaxsiy munosabat bildirishni o‘rganadilar. Bu esa nafaqat nutq va tafakkur rivojiga, balki emotsional idrok va empatiya shakllanishiga ham xizmat qiladi.

Shuningdek, Mind-map va Concept-map kabi vizual tashkil etish usullarida ma'lumotlar rasm, sxema, rang va belgilar orqali ifodalanadi. Bunday vizual tuzilmalar o'quvchining tasavvurini faollashtirib, bilimlarni tizimli ravishda o'zlashtirishga, tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlarni aniqlashga va axborotni uzoq muddatli xotirada saqlab qolishga yordam beradi. Vizual xaritalar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va ijodiy yondashuvini rivojlantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ijtimoiy-emotsional rivojlanish jarayonida esa ijodiy tasavvur o'quvchining shaxs sifatida kamol topishida muhim rol o'ynaydi. Tasavvur orqali bola turli vaziyatlarni his etadi, ularga emotsional munosabat bildiradi, fantaziya yordamida o'z his-tuyg'ularini anglaydi va baholaydi. Rolli o'yinlar, dramatizatsiya va ijodiy topshiriqlar orqali o'quvchilar turli ijtimoiy rollarni tushunishni, boshqalar hissiyotlarini his etishni va muloqot madaniyatini egallaydilar.

Natijada ijodiy tasavvurni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion ta'lim texnologiyalari o'quvchilarda nafaqat kognitiv va ijodiy qobiliyatlarni, balki ijtimoiy-emosional kompetensiyalarni ham shakllantiradi. Bu esa boshlang'ich ta'lim bosqichidayoq shaxsning har tomonlama rivojlanishi uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Aynan shu jihatlar bolaning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Ijodiy tasavvurni rivojlantirishning samarali metodlari sifatida fantaziyaga asoslangan ijodiy topshiriqlar, ya'ni "Qo'shilgan obraz", "Yarim rasmni to'ldiring", "Yo'q jonzot yarating"; rolli o'yinlar va dramalizasiya — qahramon roliga kirish, voqeani sahnalash; vizual modellashtirish — geometrik shakllardan predmet yaratish, obrazli xarita chizish kabi usullardan foydalanish mumkin.

Ijodiy muammo va vaziyatli masalalarga esa "Agar yerda gravitasiya bo'lmasa...?", "Yangi turdagi transport o'ylab toping" singari topshiriq va keyslarni kiritish mumkin.

Ijodiy tasavvurni rivojlantirishda quyidagi metodlar samaralidir:

-"aniqlanmagan ob'ekt" metodi. Bunda Bolalarga tushunarsiz shakl, tasvir yoki ishora beriladi va uning nima ekanini taxmin qilish taklif etiladi (Torrans, 1974);

- fantaziya asosida hikoya tuzish. Ushbu metodda bir necha katta so'zlar (masalan: "qush", "oy", "do'st") beriladi va ular asosida erkin syujet yaratiladi;

- vizual tasavvur mashqlarida esa obraz tuzish, "yo'q jonzot"ni yasash, geometrik shakllardan syujet yaratish ko'zda tutiladi;

-rolli o'yinlar va improvizasiya. Elkonin nazariyasiga asoslangan bu metod ijodiy vaziyatlarni simulyasiya qilishga imkon beradi.

Xulosa qilganda ta'lim-tarbiya jaraènida bolalardagi yashirin iste'dodlarni yuzaga chiqarish, kichik maktab èshidan boshlab o'z faoliyatini namoèn qilishi uchun imkoniyat yaratish, ulardagi ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirish - kelajakda yuksak salohiyatli, ijtimoiy faol, o'tkir zehnli,

kashfiètchilik qobiliyatini namoèn eta oladigan raqobatbardosh kadrlarni voyaga yetkazish garovi bo‘lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: Педагогика, 1982.
2. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Педагогика, 1974.
3. Piaget, J. The Child’s Conception of the World. – London: Routledge & Kegan Paul, 1971.
4. Torrance, E.P. Torrance Tests of Creative Thinking. – Scholastic Testing Service, 1966.
5. Guilford, J.P. The Nature of Human Intelligence. – McGraw-Hill, 1975.
6. Gardner, H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – Basic Books, 1993.
7. Runco, M. Creativity: Theories and Themes. – Academic Press, 2007.
8. Савенков А.И. Развитие творческих способностей младших школьников. – М., 2010.
9.Jumaev M., Xoliqov Sh. Pedagogik psixologiya. – Toshkent, 2019.
10.O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida” Qonuni, 2020.

UDK: 316.356.2 : 159.9

Mirzayeva Dilrabo Rustamovna,
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti psixologiya yo‘nalishi magistranti

OILADAGI ZO‘RAVONLIKLAR PSIXOPROFILAKTIKASINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oiladagi zo‘ravonlik va nizolarning oldini olishga qaratilgan psixoprofilaktik ishlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda oilaviy nizolarni keltirib chiqaruvchi omillar, ota-ona va farzand munosabatlaridagi avtoritar uslubning salbiy oqibatlari hamda xotin-qizlarning ruhiy salomatligini tiklash masalalari o‘rganilgan. O‘zbekiston olimlari tadqiqotlariga asoslanib, zo‘ravonlik va nizolarning oldini olishda kommunikativ kompetensiya, oilaviy qadriyatlar va psixologik xizmatning o‘rni ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: oilaviy nizolar, psixoprofilaktika, zo‘ravonlik, ijtimoiy-psixologik muhit, ota-ona munosabatlari, xotin-qizlar reabilitatsiyasi.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПСИХОПРОФИЛАКТИКИ ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ

Аннотация. В данной статье анализируются социально-психологические особенности психопрофилактической работы, направленной на предотвращение насилия и конфликтов в семье. В исследовании изучены факторы, вызывающие семейные конфликты, негативные последствия авторитарного стиля в отношениях родителей и детей, а также вопросы восстановления психического здоровья женщин. На основе исследований узбекских ученых научно обоснована роль коммуникативной компетентности, семейных ценностей и психологической службы в профилактике насилия и конфликтов.

Ключевые слова: семейные конфликты, психопрофилактика, насилие, социально-психологическая среда, детско-родительские отношения, реабилитация женщин.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PSYCHOPROPHYLAXIS OF DOMESTIC VIOLENCE

Abstract. This article analyzes the socio-psychological features of psychoprophylactic work aimed at preventing violence and conflicts in the family. The study examines the factors causing family conflicts, the negative consequences of the authoritarian style in parent-child relationships, and issues of restoring women’s mental health. Based on the research of Uzbek scientists, the role of communicative competence, family values, and psychological services in the prevention of violence and conflicts is scientifically substantiated.

Keywords: family conflicts, psychoprophylaxis, violence, socio-psychological environment, parent-child relationships, women’s rehabilitation.

Oila jamiyatning asosiy bo‘g‘ini sifatida shaxsning xavfsizligi, ruhiy barqarorligi va ijtimoiy himoyasini ta’minlovchi muqaddas maskandir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida oilaning jamiyat va davlat muhofazasida ekanligi belgilab qo‘yilgan bo‘lib, bu norma oilaviy munosabatlarni mustahkamlash va undagi sog‘lom muhitni saqlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi ekanligini anglatadi [1]. Biroq, bugungi kunda globallashuv jarayonlari va ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar fonida oilalarda yuzaga kelayotgan nizolar, o‘zaro tushunmovchiliklar va nosog‘lom psixologik muhit zo‘ravonlik holatlarining kelib chiqishiga zamin yaratmoqda.

Ilmiy adabiyotlar va amaliy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, oiladagi zo‘ravonlik va nizolar to‘satdan paydo bo‘lmaydi, balki uzoq vaqt davomida yig‘ilib qolgan ijtimoiy-psixologik muammolarning oqibatidir. X.Karimovning ta’kidlashicha, oilaviy munosabatlarning buzilishi va nizolarning kelib chiqishida er-xotin fe’l-atvorining mos kelmasligi, rashk, ishonchsizlik hamda iqtisodiy yetishmovchiliklar kabi omillar yetakchi o‘rin tutadi [1]. Ushbu omillar oilada doimiy stress holatini keltirib chiqarib, agressiv xulq-atvorga moyillikni kuchaytiradi.

Shu bilan birga, oiladagi zo‘ravonlik faqat jismoniy kuch ishlatish bilan cheklanmaydi, balki ruhiy va emotsional bosim shaklida ham namoyon bo‘ladi. B.Umarov o‘z tadqiqotlarida oiladagi tarbiya uslublarining bolalar ruhiyatiga ta’sirini o‘rganib, ota-onalar tomonidan qo‘llaniladigan “qahr-g‘azab”, do‘q-po‘pisa va jismoniy jazolash usullari bolalarda qo‘rqoqlik, tobelik va asabiylikni shakllantirishini, bu esa kelajakda ularning o‘z oilalarida ham zo‘ravonlik elementlarini takrorlashiga sabab bo‘lishini asoslab bergan [2].

Xotin-qizlar ko‘pincha oilaviy zo‘ravonlikning asosiy qurbonlariga aylanmoqdalar. U.Ungboyeva ta’kidlaganidek, oilaviy nizolar va zo‘ravonlik holatlari ayollarda chuqur ruhiy iztirob, depressiya, o‘ziga ishonchsizlik va ijtimoiy izolatsiya holatlarini keltirib chiqaradi [3]. Shu bois, oiladagi zo‘ravonliklarning

oldini olishda nafaqat huquqiy choralar, balki psixoprofilaktik ishlarni tizimli tashkil etish, oila a'zolarining kommunikativ kompetensiyasini oshirish va ruhiy salomatligini mustahkamlash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi — oiladagi zo'ravonlik va nizolarni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy-psixologik omillarni tahlil qilish hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan samarali psixoprofilaktik mexanizmlarni yoritishdan iborat.

Ushbu tadqiqotda oiladagi zo'ravonlik va nizolarning oldini olishga qaratilgan psixoprofilaktik chora-tadbirlarni ishlab chiqishda nazariy umumlashtirish, qiyosiy tahlil va ijtimoiy-psixologik diagnostika natijalarini interpretatsiya qilish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi tizimli yondashuvga asoslangan bo'lib, u muammoni shaxs, oila va jamiyat darajasida kompleks o'rganishni nazarda tutadi.

Tadqiqotning empirik asosi sifatida "Fan va ta'lim yangiliklari" jurnalida chop etilgan zamonaviy psixologik tadqiqotlar natijalari olindi. Tahlilga jami 300 dan ortiq respondent (o'smirlar, ota-onalar va ayollar) ishtirok etgan sotsiologik va psixologik o'rganishlar qamrab olindi. Xususan, X.Karimov, B.Umarov va U.Ungboyevalarning ilmiy ishlari asosiy manba sifatida xizmat qildi.

Tadqiqot davomida quyidagi usullar qo'llanildi:

1. Sotsiologik so'rovnoma tahlili: Oilaviy nizolarning kelib chiqish sabablarini aniqlashda X.Karimov tomonidan qo'llanilgan so'rovnoma natijalari tahlil qilindi. Bu usul orqali nizolarning iqtisodiy, ijtimoiy va psixologik (rashk, fe'l-atvor) omillari tasniflandi [4].

2. Kuzatish va pedagogik tahlil: B.Umarovning tadqiqotlariga tayangan holda, oiladagi tarbiya uslublari ("avtoritar", "liberal", "demokratik") va ularning bola xulq-atvoriga ta'siri o'rganildi. Bu usul oilaviy zo'ravonlikning yashirin shakllarini (ruhiy bosim, e'tiborsizlik) aniqlash imkonini berdi [5].

3. Psixokorreksion metodlar tahlili: U.Ungboyeva tomonidan amaliyotda qo'llanilgan art-terapiya, kognitiv-xulqiy terapiya va relaksatsiya mashqlarining samaradorligi o'rganildi. Ushbu metodlar zo'ravonlikdan jabr ko'rgan ayollarning ruhiy holatini tiklashda qanchalik samara berishi qiyosiy baholandi [6].

4. Kommunikativ diagnostika: Sh.Bekova va D.Raximova tadqiqotlaridagi muloqot kompetensiyasini baholash usullari orqali oiladagi "muloqot defitsiti" va uning nizolarga ta'siri aniqlandi [7,8].

Ushbu metodologik yondashuv oiladagi zo'ravonlikni nafaqat oqibat, balki bartaraf etilishi mumkin bo'lgan ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida tadqiq etishga xizmat qiladi.

O'tkazilgan tahlillar va empirik ma'lumotlar asosida oiladagi zo'ravonlik va nizolarning kelib chiqish sabablari hamda ularning ijtimoiy-psixologik oqibatlari bo'yicha quyidagi natijalar olindi.

Nizolarni keltirib chiqaruvchi omillar statistikasi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oilaviy muhitning buzilishi va zo'ravonlikka moyillikning ortishi aniq psixologik va ijtimoiy sabablarga ega. X. Karimov tomonidan o'tkazilgan

sotsiologik so‘rovnoma natijalariga ko‘ra, oilaviy kelishmovchiliklarning asosiy sabablari quyidagicha taqsimlangan:

- Rashk va o‘zaro ishonchsizlik – **23%;**
- Iqtisodiy ta’minotdagi kamchiliklar – **22%;**
- Dunyoqarash va maslaklarning nomuvofiqligi – **16%;**
- Fe’l-atvorning mos kelmasligi – **16%;**
- Oila byudjetini oqilona boshqara olmaslik – **14%.** Ushbu raqamlar shuni ko‘rsatadiki, nizolarning eng katta qismi (qariyb 39 foizi) bevosita ruhiy-emotsional omillar (rashk, ishonchsizlik, xarakter mos kelmasligi) bilan bog‘liqdir [9].

Oila a’zolari o‘rtasidagi muloqot sifati zo‘ravonlikning oldini olishda hal qiluvchi omil ekanligi aniqlandi. Sh. Bekova tomonidan olib borilgan tahlillar natijasida quyidagi ko‘rsatkichlar qayd etildi:

- O‘zaro ochiq va ishonchli muloqotga ega oilalarda farzandlarning ijtimoiy faolligi 68 foizga yuqori bo‘ladi.
- Sog‘lom muloqot muhiti mavjud oilalarda o‘quvchilarning **74 foizi** o‘zini “tinglangan va qadrlangan” deb hisoblaydi. Bu natijalar shuni ko‘rsatadiki, muloqotdagi “dialogic” uslub oiladagi psixologik bosimni kamaytiradi va a’zolar o‘rtasidagi ishonchni mustahkamlaydi [10].

B. Umarovning tadqiqotlari natijasida oiladagi tarbiya uslubi va bolalardagi xulq og‘ishlari o‘rtasidagi korrelyatsiya aniqlandi. “Qahr-g‘azab” va jismoniy jazo qo‘llaniladigan oilalarda o‘sgan bolalarda qo‘rqoqlik, tobelik va yashirin agressiya shakllanishi kuzatilgan. Aksincha, me’yoriy “erkinlik” va qo‘llab-quvvatlash muhitida tarbiyalangan bolalarda mustaqil fikrlash va ijtimoiy moslashuvchanlik yuqori darajada ekanligi tasdiqlandi [11].

Zo‘ravonlikdan jabr ko‘rgan xotin-qizlarning ruhiy holatini o‘rganish natijalari shuni ko‘rsatdiki, ularda depressiya va o‘ziga ishonchsizlik darajasi yuqori bo‘ladi. U. Ungboyeva tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda psixokorreksion metodlar (art-terapiya, kognitiv-xulqiy terapiya) qo‘llanilganda, ayollarning emotsional barqarorligi tiklanishi va ijtimoiy faolligining oshishi kuzatilgan. Xususan, guruhli treninglar ayollarda “yolg‘izlik hissi”ni kamaytirishda samarali natija bergan [12].

M. Norbosheva tomonidan olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy integratsiya (bir butunlik) darajasi pasayganda, a’zolar o‘rtasidagi begonalashuv kuchayadi. Zamonaviy sharoitda raqamli texnologiyalardan (internet, smartfon) me’yordan ortiq foydalanish oilada “jonli muloqot” vaqtini qisqartirib, o‘zaro tushunmovchilik va nizolar uchun zamin yaratayotganligi aniqlandi.

Olingan natijalar va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, oiladagi zo‘ravonlik va nizolar shunchaki maishiy muammo emas, balki chuqur ijtimoiy-psixologik ildizlarga ega bo‘lgan murakkab jarayondir. Quyida tadqiqot natijalarining ilmiy interpretatsiyasi keltirilgan.

Tadqiqot natijalarida ko‘ringanidek, oilaviy nizolarning asosiy qismi ruhiy beqarorlik oqibatida yuzaga keladi. M. Narbasheva o‘z tadqiqotlarida

ta'kidlaganidek, "psixologik salomatlik" shaxs shakllanishining asosiy mezoni hisoblanadi. Agar oila a'zolarida (ayniqsa, ota-onalarda) psixologik salomatlik, ya'ni stressga bardoshlilik va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasi yetarli bo'lmasa, bu oilaviy munosabatlarda agressiya va zo'ravonlikning namoyon bo'lishiga olib keladi. Shaxsning o'zini anglash darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, oiladagi nizolarni konstruktiv hal etish ehtimoli shunchalik ortadi.

Oiladagi zo'ravonlikning oldini olishda shaxsning ma'naviy qiyofasi muhim rol o'ynaydi. G. Ismoilovaning fikricha, insonning "ma'naviy qiyofasi" va "ijtimoiy qiyofasi" o'rtasida dialektik bog'liqlik mavjud. Ma'naviy qashshoqlik, qadriyatlarning yemirilishi va egoistik intilishlar oilada bir-birini tushunmaslik va zo'ravonlikka zamin yaratadi. Shu bois, psixoprofilaktika ishlarida nafaqat psixologik, balki ma'naviy-axloqiy omillarga ham urg'u berish lozim.

Zamonaviy oilalarda nizolarni keltirib chiqaruvchi yangi omil sifatida raqamli texnologiyalar namoyon bo'lmoqda. A. Abayevning o'smirlar ustida o'tkazgan tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, smartfonlarga qaramlik "kognitiv toliqish"ni yuzaga keltiradi. Doimiy aqliy charchoq va virtual olamga bog'lanib qolish oila a'zolarida asabiylikni oshiradi va real muloqotda agressiv reaksiyalarni keltirib chiqaradi. Bu esa oilaviy zo'ravonlikning yashirin (psixologik) shakllari rivojlanishiga sabab bo'lmoqda.

Yuqoridagi tahlillar (Karimov, Umarov, Ungboyeva tadqiqotlari) shuni tasdiqlaydiki, zo'ravonlik profilaktikasi "jazolash" emas, balki "qo'llab-quvvatlash" tamoyiliga asoslanishi kerak. Ya'ni:

- Muloqot: Sh. Bekova ta'kidlagan dialogik muloqotni tiklash.
- Reabilitatsiya: U. Ungboyeva taklif etgan art-terapiya va relaksatsiya usullarini qo'llash [12].
- Tarbiya: B. Umarov aniqlaganidek, bolalarni erkin va demokratik ruhda tarbiyalash [11].

Bu omillar birgalikda oiladagi "psixologik immunitet"ni shakllantiradi va zo'ravonlik xavfini sezilarli darajada kamaytiradi.

O'tkazilgan tadqiqotlar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, oiladagi zo'ravonlik – bu shunchaki maishiy hodisa emas, balki chuqur ijtimoiy-psixologik ildizlarga ega bo'lgan murakkab jarayondir. Uning psixoprofilaktikasi oila a'zolarining ruhiy salomatligini mustahkamlash, muloqot madaniyatini yuksaltirish va zamonaviy tahdidlarga (axborot xurujlari, stress) qarshi "psixologik immunitet"ni shakllantirish orqali amalga oshirilishi lozim.

1. Zo'ravonlikning psixologik tabiati: Tahlillar ko'rsatganidek, oilaviy nizolarning asosiy qismi moddiy muammolardan ko'ra, ko'proq ruhiy beqarorlik, o'zaro ishonchsizlik va muloqotdagi nuqsonlar oqibatida yuzaga keladi.

2. Muloqotning o'rni: Sog'lom va ochiq muloqot muhiti mavjud oilalarda zo'ravonlik xavfi sezilarli darajada past bo'ladi. Dialogik muloqot oila a'zolarining bir-birini tushunishiga va nizolarni tinch yo'l bilan hal etishiga xizmat qiladi.

3. Tarbiya uslubining ahamiyati: Avtoritar va "qahr-g'azab"ga asoslangan tarbiya uslubi kelajakda shaxsda agressiv xulq-atvorni shakllantiradi. Aksincha, demokratik yondashuv va qo'llab-quvvatlash muhiti bolaning ijtimoiy moslashuvchanligini oshiradi.

4. Ayollarni qo'llab-quvvatlash: Zo'ravonlikdan jabr ko'rgan ayollar uchun psixologik reabilitatsiya (art-terapiya, treninglar) ularning hayotga qaytishi va o'ziga ishonchini tiklashda muhim rol o'ynaydi.

5.2. Amaliy tavsiyalar: Tadqiqot natijalariga asoslanib, oiladagi zo'ravonliklarning psixoprofilaktikasi bo'yicha quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- Psixologik xizmatni kengaytirish: Mahalla va ta'lim muassasalarida oilaviy psixolog xizmatini faollashtirish, "ishonch telefonlari" va onlayn konsultatsiya tizimini takomillashtirish.
- Ma'rifiy ishlar: Yosh oilalar va ota-onalar uchun "Stressni boshqarish", "Nizolarni hal etish", "Farzand psixologiyasi" mavzularida seminar-treninglar tashkil etish.
- Media savodxonlik: OAV va ijtimoiy tarmoqlar orqali zo'ravonlikka qarshi immunitetni shakllantiruvchi, sog'lom oilaviy munosabatlarni targ'ib qiluvchi kontentlarni ko'paytirish.
- Hamkorlik: Oila, maktab va mahalla o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish orqali xavf guruhidagi oilalarni erta aniqlash va ularga manzilli yordam ko'rsatish tizimini yo'lga qo'yish.

Xulosa qilib aytganda, oiladagi zo'ravonliklarning oldini olish – jamiyat barqarorligi va kelajak avlod sog'lomligini ta'minlashning garovidir. Buning uchun har bir shaxsda yuksak psixologik madaniyat va oilaviy qadriyatlarga sadoqat hissini tarbiyalash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov X. Er-xotin o'rtasidagi nizo va uni bartaraf etish — muhim ijtimoiy-psixologik muammo sifatida. — Toshkent: Fan va ta'lim yangiliklari, 2025. — 60-66-b.

2. Umarov B.M. O'zbek oilalarida tarbiya psixologiyasining ayrim ijtimoiy-psixologik muammolari. — Toshkent: Fan va ta'lim yangiliklari, 2025. — 17-25-b.

3. Ungboyeva U.S. Xotin-qizlarning ruhiy holatini tiklashda psixologik qo'llab-quvvatlashning samarali usullari. — Toshkent: Fan va ta'lim yangiliklari, 2025. — 211-216-b.

4. Karimov X. Er-xotin o'rtasidagi nizo va uni bartaraf etish — muhim ijtimoiy-psixologik muammo sifatida // "Fan va ta'lim yangiliklari" xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 60-66-b.

5. Umarov B.M. O'zbek oilalarida tarbiya psixologiyasining ayrim ijtimoiy-psixologik muammolari // "Fan va ta'lim yangiliklari" xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 17-25-b.

6. Ungboyeva U.S. Xotin-qizlarning ruhiy holatini tiklashda psixologik qo‘llab-quvvatlashning samarali usullari // “Fan va ta’lim yangiliklari” xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 211-216-b.

7. Bekova Sh.D. Ota-ona va farzand o‘rtasidagi kommunikativ kompetensiyaning psixologik mohiyati // “Fan va ta’lim yangiliklari” xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 79-87-b.

8. Raximova D.M. Shaxs kamoloti va barqaror nikoh o‘rtasidagi psixologik bog‘liqlik // “Fan va ta’lim yangiliklari” xalqaro ilmiy-metodik jurnali. — Toshkent: 2025. — № 3. — 242-250-b.

9. Karimov X. Er-xotin o‘rtasidagi nizo va uni bartaraf etish — muhim ijtimoiy-psixologik muammo sifatida. — Toshkent: Fan va ta’lim yangiliklari, 2025. — 64-b.

10. Bekova Sh.D. Ota-ona va farzand o‘rtasidagi kommunikativ kompetensiyaning psixologik mohiyati. — Toshkent: Fan va ta’lim yangiliklari, 2025. — 85-b.

11. Umarov B.M. O‘zbek oilalarida tarbiya psixologiyasining ayrim ijtimoiy-psixologik muammolari. — Toshkent: Fan va ta’lim yangiliklari, 2025. — 19-20-b.

12. Ungboyeva U.S. Xotin-qizlarning ruhiy holatini tiklashda psixologik qo‘llab-quvvatlashning samarali usullari. — Toshkent: Fan va ta’lim yangiliklari, 2025. — 212-213-b.